

**ОЛЕГ БАБЕНКО
ІВАН ПЕТРЕНКО**

Нове **НАШЕ МОРЕ**

*Сторінками історії будівництва
Кременчуцького гідровузла*

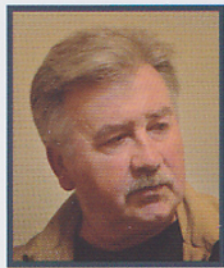
Серія «Архівні документи свіжать»

**Бабенко
Олег Олександрович,**

1968 р.н., член Національної спілки краєзнавців України та Національної спілки письменників України, лауреат обласних краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова (2004 р.) та літературної імені Євгена Маланюка (2013 р.). Автор та співавтор, упорядник ряду книг з питань історії, літератури та культури Кіровоградщини. Головний редактор видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України». Очолює Державний архів Кіровоградської області та обласну організацію Національної спілки краєзнавців України.

**Петренко
Іван Данилович,**

1956 р.н., історик, педагог, заслужений працівник культури України. Член Національної спілки краєзнавців України, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова (2007, 2011 рр.). Автор та співавтор низки книг з історії Кіровоградщини періоду 20-60 рр. XX ст. та багатьох краєзнавчих статей. Нині працює в Державному архіві Кіровоградської області.

**Олег Бабенко
Іван Петренко**

НОВЕ НАШЕ МОРЕ...

**Сторінками історії будівництва
Кременчуцького гідровузла**

**«Імекс-ЛТД»
2016**

УДК 913(477.65)
ББК 26.89(4УКР-4КІР)

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол № 15 від 16 листопада 2016 року)*

*Видано в рамках Обласної програми розвитку книговидавництва
та книгорозповсюдження 2016–2020 рр.*

Рецензенти:

Орлик В.М., доктор історичних наук, професор;
Ріжняк Р.Я., доктор історичних наук, професор

Н 72   Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла / Олег Бабенко, Іван Петренко. — Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. — 380 с. — (Серія «Архівні документи свідчать»). ISBN 978-966-189-411-6

Книга розповідає про гігантське будівництво на Дніпрі — спорудження Кременчуцької ГЕС, а також про неоправдані наслідки від заповнення чаши Кременчуцького водосховища водою. Одна з трагедій, пов'язаних з цим — примусове відселення десятків тисяч жителів із населених пунктів, що опинялися на дні штучного «моря».

В основі книги — документи Державного архіву Кіровоградської області.

УДК 913(477.65)
ББК 26.89(4УКР-4КІР)

ISBN 978-966-189-411-6

© О.О. Бабенко, І.Д. Петренко, 2016
© «Імекс-ЛТД», 2016

*Державний архів Кіровоградської області
Центральний державний кінофотофоноархів України
імені Г. С. Пшеничного*

*Кіровоградське обласне відділення
пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»*

*Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України*

***«Нове наше море —
нове наше горе...»***

Олександр Довженко

Бібліотека видання, що продовжується
«Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Серія «Архівні документи свідчать»

Редколегія серії: *О.О. Бабенко (голова), О.А. Бабенко,
к.і.н. В.Г. Берковський, к.філолог.н. В.Б. Білоус, Т.В. Гончарова,
к. філолог.н., доц. В.Т. Гребньова, к.і.н. В.П. Колечкін, Л.В. Маренець,
д.і.н, проф. В.М. Орлик, засл. працівник культури України
І.Д. Петренко.*

**55-річчю завершення будівництва
Кременчуцького гідровузла присвячується**

ЗМІСТ

Частина I

...Плюс електрифікація

Електрифікація краю. Початок	6
Чому саме «Кременчуцька» ГЕС, або Плани-плани.....	13
Початок будівництва	35
Створення перемичок	61
Земляні гребля гідровузла та дамби водосховища.....	68
Скельні роботи	83
Бетонні роботи	91
1957 рік — визначальний, 1958 — переломний.....	104
Трудові ресурси, або Хто будував Кременчуцьку ГЕС	126
Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС	154

Частина II

«Атлантида» на Дніпрі

Діяльність оціночних комісій	185
Переселення із зони затоплення: початок	200
Руйнування усталених громад.....	221
«Кредити» переселенцям та житло для пільгових категорій громадян.....	242
«Виселити примусово!»	255
«Нове місто»	274
«Нове село»	297
Доля меморативних місць та санітарна очистка території.....	311
Чи збережена пам'ять про затоплене?	323
Рукотворні екологічні катаклізми	332
Спогади переселенців	342

Деякі підсумки.....	362
---------------------	-----

Використані джерела та література.....	370
--	-----

ЧАСТИНА I

...ПЛЮС ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ

Електрифікація краю. Початок

Офіційна поява електричного освітлення в Єлисаветграді (нині м. Кропивницький) датується 2 квітня 1880 року. Того дня воно вперше з'явилося в деяких громадських будівлях, у кількох магазинах, на центральних вулицях міста. З кожним роком кількість споживачів електроенергії збільшувалася, а електрична мережа розросталася.

Згодом у місті збудували чималу за довжиною трамвайну колію, рух по якій розпочався в липні 1897 року. Цей вид транспорту потребував великої кількості електричного струму, тож його отримували з потужної, як на кінець XIX ст., місцевої електростанції, початок будівництва якої припадає на 1896 рік. Це свідчить, що з кінця XIX століття електрична енергія потужно увійшла в побут багатьох жителів Єлисаветграда та широко використовувалася у виробництві. На початку XX ст. місто Єлисаветград, через бурхливий розвиток промисловості та сільського господарства, зіткнулося зі значним дефіцитом електроенергії. Закономірно, що в 1908 році розпочалося спорудження нової теплової електростанції. Її побудовою керував інженер Євген Тамм¹.

Отож, використання і споживання електричної енергії перетворилося на буденне явище.

Більшовицький переворот, здійснений восени 1917 року, та подальші трагічні події, пов'язані з т. зв. «воєнним комунізмом», відкинули країну та її жителів від багатьох цивілізаційних процесів. Чого вартий лише голод 1921–1923 років, спричинений, як

¹ Євген Тамм — батько лауреата Нобелівської премії (1958 р.) Ігоря Тамма.

відомо, авантюрними діями більшовицької влади і особисто Леніна, що призвів до загибелі мільйонів громадян тогочасної країни. Інстинкт самозбереження, перш за все продиктований бажанням не втратити своєї необмеженої влади через масові протести та збройні виступи населення, змусив більшовиків запровадити елементи того економічного ладу, проти якого вони несамовито боролися й носіїв якого вони знищували сотнями тисяч. Тож в країні на короткий час запанував НЕП². Завдяки такому маневру влади, у суспільно-економічному житті вщент зруйнованої й погвалтованої нею країни, стрімко відродилися багато галузей промисловості й «кустарного» виробництва, піднялося з руїн сільське господарство. Розвивалися приватне підприємництво, промислова й сільськогосподарська кооперація.

Зазначені процеси торкнулися й територій, які належать до складу нинішньої Кіровоградської області.

Пізньої осені 1926 року, в розпал НЕПу, в м. Зінов'євську (таку нову назву більшовики дали Єлисаветграду в 1924 році) заклали фундаменти нової електростанції. Її будівництво виявилось справою нелегкою і тривало понад три роки. Строки введення Зінов'євської районної електростанції (ЗРЕС) в дію постійно переносилися.

У цей час до електрифікації долучилися деякі районні центри та села Зінов'євської округи.

4 грудня 1928 року в м. Зінов'євську відбулася XIII окружна партійна конференція, на якій розглянули стан народного господарства Зінов'євщини та намітили перспективи його розвитку. У багатьох виступах учасників форуму домінувала теза про те, що великим гальмом для розвитку промисловості та сільського господарства краю є відсутність належної кількості електричної енергії.

---

² Тобто, «нова економічна політика» (НЕП), в основі якої елементи вільного ринку, знищені більшовиками відразу після 1917 року.

Для подолання цієї проблеми делегати конференції затвердили заходи з прискорення електрифікації Зінов'євщини. Ними передбачили якнайшвидшу добудову в м. Зінов'євську електростанції потужністю в 9 000 кВт вартістю 4 млн 908 тис. крб.

Отриману електричну енергію планували направити не тільки для потреб міста, але і для 15 навколишніх сіл з 10 800 обійстями, в яких проживали понад 48 тис. мешканців.

Для цього також визначили спорудити в 1931 році т. зв. «південну високовольтну лінію». Зрозуміло, чому електростанцію назвали «районною».

Наступною в черзі на побудову стояла електростанція в м. Бобринці. Вона повинна обслуговувати потреби міста та 10 довколишніх сіл. Постачати електричний струм запроектували до 2 769 дворів з населенням у 12 268 осіб.

На кінець 1928 року повністю готовим був і проект побудови електростанції у Новомиргороді. Її потужність дозволяла електрифікувати місто та 5 сусідніх з райцентром сіл, а всього електричним струмом могли б скористатися 6 502 особи, які проживали в 3 506 дворах Новомиргородщини.

Отже, учасники конференції не тільки виступили з пропозиціями, а й узгоджено виробили фактичний план електрифікації округи, втілити в життя який зобов'язали Зінов'євський окружний комітет партії [1].

Здійснити роботи 5-річного плану електрифікації усієї Зінов'євщини мали намір спільно з акціонерним товариством «Електрика» (м. Харків). Головним елементом цього плану було якнайшвидше закінчення побудови ЗРЕС.

Про реальність задумів свідчить те, що все необхідне, окрім, звичайно, спеціального обладнання, знаходилося поблизу майбутніх електростанцій. Так, ще в 1912 році геологи розвідали величезні запаси калорійного бурого вугілля біля сіл Пантаївки, Мошорино-

го, Головкивки, Зеленівки. Окрім нього в окрузі також знаходилися у величезних об'ємах каоліни, вогнетривкі глини, вапняки. Тобто, все те, з чого можна виготовити будівельні матеріали для спорудження приміщень електростанцій та не тільки їх.

У лютому 1930 року на засіданні президії Зінов'євського окружного комітету партії знову заслухали питання «Про основні засади організації електрогосподарства м. Зінов'євська». Члени президії констатували, що пуск у дію міської електростанції не відбувся в заплановані строки — ні 15 грудня 1929 року, а ні 15 січня 1930 року. Терміни постійно переносилися, а місто відчувало величезну потребу в електричній енергії [2].

Впродовж березня та квітня 1930 року всі роботи на ЗРЕС таки добігли кінця. 30 квітня її урочисто відкрили. Електростанції того ж дня присвоїли ім'я «товариша Косіора». Пишалися цим іменем працівники підприємства недовго — незабаром партійного функціонера проголосили ворогом народу та стратили.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. СРСР розпочав інтенсивну підготовку до війни в Європі. Осторонь цього не залишилися практично всі підприємства та установи тогочасної країни. До процесу виготовлення різноманітної зброї долучився і Кіровоград (так вже вкотре перейменовували колишній Єлисаветград у 1939 р.). Однак виробничих та енергетичних потужностей заводів і фабрик міста не вистачало для виготовлення з метою постачання Червоній армії усієї запланованої урядом кількості снарядів та мін різного калібру в сотні тисяч штук — саме на такий військовій продукції спеціалізувалися промислові підприємства Кіровограда.

Закономірно, що в 1939 році аби мати змогу збільшити потужність військової промисловості Кіровоградську районну електростанцію вирішили модернізувати, встановивши ще одну турбіну. Її замовили в Німеччині.

Війна, що розпочалася в червні 1941 року, порушила всі плани.

Тікаючи з Кіровограда, більшовикам не вдалося повністю вивести з ладу електростанцію, однак чимало обладнання й устаткування пошкодили.

9 серпня 1941 року, на четвертий день нацистської окупації міста, підприємство, завдяки самовідданій праці понад 300 робітників та інженерів, відновило постачання споживачам електроенергії.

Кіровоградська районна електростанція працювала увесь окупаційний період. Електрична енергія, інколи з перебоями через відсутність достатньої кількості вугілля, надходила до заводів і фабрик міста, а також побутовим споживачам на освітлення їхніх помешкань практично до початку 1944 року.

Під час бойових дій за звільнення міста від гітлерівців підприємство було покалічене, але не знищене. Завдяки умілим діям радянських саперів вдалося врятувати від руйнування греблю Інгулецького водосховища та саму будівлю електростанції — відступаючи, нацисти намагалися їх підірвати за допомогою майже 10 тонн вибухівки.

Уже в березні 1944 року, після здійснення відновлювальних робіт, вдалося запустити дизельний електрогенератор, тож електричний струм знову надійшов до державних установ, деяких навчальних та лікувальних закладів. Але кількість виробленої електроенергії була обмеженою. Її розподіл вівся настільки скрупульозно, що обліковувалися кожен кіловат/годин і кожна діюча електрична лампочка. Ці загалом примітивні, як на нинішній час, електроосвітлювальні прилади перебували у величезному дефіциті. Коли весною 1944 року до Кіровограда прибули 400 електричних лампочок, то їх, мов дорогоцінний скарб, 22 березня поштучно розподілили поміж установами, підприємствами та деякими привілейованими жителями міста й області.

До кінця березня 1944 року КРЕС дала перший промисловий струм, який поділили поміж 41 організаціями й установами, а також кількома побутовими споживачами. Проте кількості й сили струму катастрофічно не вистачало. Про дефіцит електроенергії на той час свідчить рішення №71 виконкому Кіровоградської міської ради депутатів трудящих від 30 березня 1944 року, яким встановлювався ліміт на використання електроосвітлювальних приладів. Так на освітлення робочих кабінетів працівників облвиконкому дозволили використовувати не більше 10 лампочок потужністю 60 ват кожна, для обласного управління НКВС — 30 освітлювальних приладів тієї ж потужності, обласному управлінню НКДБ — 50, міськвиконкому — 10, обкому партії — 15 лампочок тощо.

Електричне освітлення мали і декілька жителів міста. Це були, звичайно, керівні кадри обласного та міського рівнів: секретарі обласного комітету партії Горенков та Скирда, голова обласного виконавчого комітету Іщенко та деякі інші керівники області та міста. Вони освітлювали своє житло, абсолютно не соромлячись своїх виняткових привілеїв і не зважаючи на потреби інших громадян чи установ, 10-ма електролампочками кожен. Керівникам нижчого рангу дозволялося використовувати в своєму помешканні тільки по 3 освітлювальні прилади. Таких привілейованих приватних користувачів електроенергією від Кіровоградської районної електростанції весною 1944 року в обласному центрі налічувалося лише 14.

Для розуміння розкішного, навіть в умовах воєнної розрухи, способу життя тогочасної партійної й радянської еліти, наведемо таке порівняння: дитячим яслам №1 м. Кіровограда дозволили вмикати тільки 1 лампочку, міській аптеці — 2, педінституту — 3 лампочки потужністю 60 ват кожна [3].

Максимальне використання електричного освітлення тогочасними репресивними органами НКВС та НКДБ у 50, та, від-

Кіровоградська районна електростанція. 40-і рр. XX ст. З погляду сьогодення підприємство здається малопотужним і навіть архаїчним, однак тоді воно відповідало вимогам часу і майже нічим не поступалося зарубіжним аналогам.

Світлина з колекції О. Мануйлова
(м. Кіровоград).

повідно, 30 ламп неспростовно свідчить про їхню неймовірно інтенсивну роботу не тільки вдень, а й вночі в плані проведення масових репресій проти населення області, яке мало нещастя проживати на тимчасово окупованій території.

Решта містян освітлювали свої житла в темну пору доби при-

мітивними каганцями та, в кращому випадку, газовими лампами.

Практично всі села і районні центри області взагалі були позбавлені електричної енергії в побуті. А та, що вироблялася дизельними чи газовими генераторами, спрямовувалася виключно для потреб колгоспів та МТС.

Впродовж 1945 року Кіровоградську районну електростанцію відбудували повністю. Наприкінці 1946 — на початку 1947 року на ній здійснили капітальний ремонт всього обладнання та встановили ще одну турбіну. Працювала Кіровоградська районна електростанція на місцевому бурому вугіллі. Запасів палива вистачило б на декілька поколінь.

Та на початку 50-х рр. XX ст. більшовицькі керманічі вирішили, що найкращим джерелом виробництва дешевої електроенергії є енергія води, що падає.

У країні розпочалася ера побудови гідроелектростанцій практично на всіх великих ріках, зокрема, і на Дніпрі.

Чому саме «Кременчуцька» ГЕС, або Плани-плани

Дніпро — третя за розмірами річка Європи. Поступається тільки Волзі і Дунаю. Стік води на річці — нерівномірний. Отримуючи найбільшу кількість води від танення снігів — 60-70% від загальної кількості, а в деякі роки і до 80% від річного стоку, в інші пори року Дніпро міліє. Не дивно, що перша велика ГЕС на Дніпрі, збудована біля м. Запоріжжя в 30-х рр. XX ст., працювала вкрай неритмічно. Для рівномірного надходження води на її гідротурбіни вирішили вибудувати на Дніпрі каскад ГЕС з водосховищами. Ці новобудови відповідали тогочасній стратегії комуністичного уряду СРСР та ЦК ВКП (б) на чолі зі Сталіним, який, плануючи поширити ідеї комунізму на всю Європу, добре розумів, що без сучасної зброї зробити це неможливо. А щоб мати зброю, потрібно здійснити т. зв. індустріалізацію, що, в свою чергу, без впровадження плану електрифікації було немислимо. Свою місію у розпалюванні Другої світової війни Сталін виконав, хоч поставленої мети на заволодіння, принаймні, усією Європою не досяг. Тиран помер, однак його ідеї продовжували надихати наступників на продовження його агресивної зовнішньої політики. Тож М.С. Хрущов, який після смерті деспота став на чолі країни, теж вважав, що електроенергетика повинна випереджувати всі інші галузі господарства за темпами свого зростання.

Чогось нового в теорію економічного розвитку цим твердженням керівник СРСР не вніс, адже таким шляхом йшли всі тогочасні розвинені країни світу. Однак реалізовували вони поставлені перед собою завдання різними методами, як правило — економічно доцільними. А для населення тоталітарної країни, якою, власне, і був СРСР, все, що «вилітало» з уст керманічів, завжди сприймалося як геніальні думки, породжені винятково ними, і які необхід-

но будь-що втілювати в життя, не зважаючи на фінансові затрати, час, зусилля...

Взятий в СРСР курс на «суцільну електрифікацію», що, загалом, вірно передбачав створення величезних енергетичних систем включно з тепловими та гідростанціями, почали втілювати із «комуністичним» завзяттям.

Аргументами на користь повсюдного будівництва ГЕС різної потужності було те, що затрати на виробництво одного кіловата електроенергії будуть надзвичайно дешевими, та, окрім того, комплексно вирішуватимуться й інші народногосподарські завдання, зокрема зрошення засушливих земель на величезних площах, постачання прісної води до великих промислових центрів тощо.

Ціна електроенергії, виробленої на ГЕС, дійсно невисока. Однак, про фактичну ціну, що її довелося сплатити за кожен збудовану ГЕС, зокрема, на Дніпрі, і, перш за все, Кременчуцьку, та про наслідки появи рукотворних «морів» воліли не говорити. І не дивно — вони виявилися фантастичними у всіх вимірах.

Запланували — зробили!

Введена т. зв. «ударними темпами» в дію Кременчуцька ГЕС була прикладом відносно швидкої побудови, завершеної в стислі терміни завдяки використанню передових на той час методів здійснення робіт, інженерних підходів, нових матеріалів та конструкцій.

Лева частина виробленої на Кременчуцькій ГЕС електроенергії спрямовувалася на важку промисловість, що виробляла перш за все різноманітну зброю та техніку, а також військове спорядження. На той час СРСР вів чимало воєн в Азії та Африці, загрожував мирному життю Америки та Європи. І від такої політики не мав наміру відмовлятися.

Тож не дивно, що спланований і з часом збудований на Дніпрі каскад ГЕС у межах України — став основою економічної, а отже і військової могутності СРСР, підставою кинути виклик наймогут-

нішій на той час країні світу — США, підґрунтям для погроз їй своїми ракетами, а європейським країнам — танками, локомотивом просування комуністичних ідей по всьому світу.

У той же час про потреби свого народу влада забувала, тож електрична енергія до громадян, зокрема тих, які проживали в сільській місцевості обабіч Середнього Дніпра, масово дійшла тільки в середині 60-х рр. XX ст.

50-річчя такої знаменної для тогочасної влади події, як перемога у «Великій Жовтневій Соціалістичній Революції», що відзначалося в 1967 році, сільські жителі багатьох районів Кіровоградщини, а з ними Полтавщини та Черкащини зустріли з електричним освітленням своїх помешкань.

Влада, з метою отримати електроенергії якомога більше, замахнулася і на верхів'я Дніпра. Було заплановано почергово збудувати там 8 електростанцій. Якби це вдалося реалізувати, то Дніпро перетворився б майже на суцільне водосховище протяжністю близько 2 тис. км — від Чорного моря до м. Смоленська. Про вплив руйнівних процесів і явищ на навколишню природу, пов'язаних з появою такого дивного за формою і розмірами «моря», про загальну кількість знищених міст, сіл та хуторів, а також лісів, озер, пасовищ і родючих ґрунтів, про зникнення під мулом цілих пластів історії й археологічних культур, ми могли б лише здогадуватися, аналізуючи сьогодні наслідки спричинених ними екологічної та гуманітарної катастрофи. Радянському уряду під тиском доводів вчених від реалізації вказаного плану все ж довелося відмовитися — величезні масиви територій у верхів'ях Дніпра через особливості рельєфу й відповідну характеристику ґрунтів відразу перетворилися б на гігантське рукотворне болото. Зате Міністерство будівництва електростанцій спішно взялося за будівництво ГЕС на Нижньому та Середньому Подніпров'ї, кинувши туди вивільнені фінансові й трудові ресурси.

Першу ГЕС на Дніпрі, як відомо, збудували біля м. Запоріжжя. Її розпочали будувати в 1927 році. Будівництво тривало загалом 12 років і завершилося в 1939 році. Пуск в дію першого гідроагрегата в 1932 році став, перш за все, пропагандистським продуктом і слугував прикладом втілення в життя ідей соціалізму, що, начебто, наближали побудову світлого майбутнього — комунізму. Той факт, що ДніпроГЕС будували під керівництвом і за участю іноземних спеціалістів, що обладнання й устаткування для ГЕС теж постачалося переважно з-за кордону, всіляко замовчувався.

З пуском в дію всіх енергоблоків ДніпроГЕС виробляв до 3 млрд кВт/годин електроенергії. Але перші місяці експлуатації цієї ГЕС показали суттєві недоліки електростанції, а саме: під час по-венеї воду доводилося спішно скидати через водовідвідну греблю, а влітку та восени рівень води у водосховищі різко падав, від чого вироблення електроенергії теж різко зменшувалося. За проектною потужності у 558 тис. кВт, у маловодний період, особливо восени 1939 року, потужність ГЕС впала до 100 тис. кВт, а в окремі дні — і до 70 тис. кВт [1]. Тобто виробництво електроенергії скорочувалося у 5–8 разів.

Якщо під час будівництва ДніпроГЕСу широко повідомлялося про, нібито, безперервну і безперешкодну навігацію річного флоту від Києва до Чорного моря, то з часом з'ясувалося, що Дніпро у фарватері (судноплавній частині), зокрема на ділянці від Дніпропетровська до Нікополя, має глибину всього 0,35–0,75 м. Закономірно, що судноплавство на Дніпрі влітку та восени 1939 року зупинилося на півтора місяці. У цьому році, як відомо, розпочалася Друга світова війна. Її активним розпалювачем був СРСР. Зниження виробітку електроенергії у надзвичайно відповідальний момент — на початку війни, та заодно припинення навігації, значною мірою дестабілізувало роботу потужних металургійних та машинобудівних підприємств Придніпров'я. Знаючи природу тоталі-

тарного більшовицького режиму з певністю можна стверджувати, що чимало проєктантів ГЕС, її будівельників та експлуатаційників були репресовані як «шкідники соціалістичного будівництва». Але їхньої вини у неритмічній роботі ДніпроГЕСу не було — «винним» виявився Дніпро.

Радянсько-німецька війна, що розпочалася влітку 1941 року, значно відкоригувала роботу ДніпроГЕСу. Радянські сапери у серпні 1941 року поспіхом зірвали греблю ГЕС, заклавши в її основу 20 тонн вибухівки. Вибухом також значно понижили машинний зал. Від руйнування греблі загинули, за різними даними, десятки тисяч радянських солдат та цивільних громадян, які перебували нижче від греблі — висока хвиля, що ринула з пробоїни розміром у майже 150 м, зносила все живе і неживе, що траплялося на її шляху.

Після війни площу водосховища ДніпроГЕСу дещо збільшили, від чого збільшилася і кількість виробленої електроенергії. Тепер вона в окремі періоди сягала 650 тис. кВт. Але «дитячі» хвороби цієї ГЕС далися взнаки: електростанція знову працювала вкрай неритмічно. Вихід вбачався один — вище від Запоріжжя необхідно будувати нові електростанції з тим, щоб стік води штучно регулювати — зменшуючи її в час повені та збільшувати у посушливий час. Таким містким водосховищем, за твердженнями кількох проєктних організацій СРСР, повинно стати Кременчуцьке. Це рукотворне водосховище, маючи гігантські розміри, накопичувало б весною чимало води, а влітку та восени її ефективно спрямовувало до ДніпроГЕСу, чим гарантувалася його безперебійна й ритмічна робота впродовж року. Одночасно з будівництвом греблі поблизу Кременчука та зі створенням водосховища, вирішувалася й інша проблема — судноплавна. Ці проблеми держава вважала головними. Зате інші, такі як долі людей, які жили на берегах Дніпра, загибель родючих ґрунтів, знищення прадавніх лісів та багато тися-

чолітньої історії, хоч і бралися до уваги, але приносилися в жертву новій ГЕС — Кременчуцькій.

Вивчення умов, необхідних для спорудження нової ГЕС поблизу м. Кременчука, розпочалися в 1932 році. Відтоді і по 1936 рік, на виконання Постанови Ради Праці й Оборони, проектною організацією «Укргідепом» здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези «Великого Дніпра». Першочергове значення в цій роботі приділяли можливості створення суцільної безперешкодної транспортної магістралі від Смоленська до Чорного моря шляхом створення великих штучних водосховищ на притоках Верхнього, Середнього та Нижнього Дніпра, а також на р. Десна.

Матеріали досліджень басейнів Дніпра та Десни спочатку обговорили на нараді в Академії наук УРСР, що відбулася в 1933 році. Через рік, в 1934 р., відбулося чергове обговорення, тепер вже на спільній нараді планових організацій РРФСР, УРСР та БРСР. Місцем наради обрали м. Ленінград. Вивчення Дніпра продовжилися в наступні два роки. У 1936 році відбулося засідання експертної комісії Держплану СРСР, де розглянули робочу гіпотезу «Великого Дніпра». Там визнали, що найважливішою частиною «Великого Дніпра» є енергетичний потенціал саме Нижнього Дніпра. Першочерговим завданням на Нижньому Дніпрі є спорудження Кременчуцької ГЕС, що дозволить регулювати стік річки і повністю використати проектну потужність ДніпроГЕСу. На нараді констатували, що створення водосховищ у Верхньому Дніпрі є неможливим через величезну природну зволоженість тієї території, що призведе до появи ще більшої кількості боліт. З цієї ж причини експертна комісія вважала недоцільним спорудження Київського водосховища. Зате цілком реальним вважалося з'єднання Дніпра з Волгою через річки Десна і Ока [2].

Отримавши висновки вчених, Держплан СРСР дав вказівки «Укргідепу» розробити впродовж 1937 року технічні умови

«Реконструкції Дніпра» з метою побудови Київської, Переяславської, Канівської та Кременчуцької ГЕС. Роботи з проектування тривали до 1940 року. За цей час «Укргідепом» виконані величезні за об'ємом роботи зі створення технічних креслень «Дніпровських» ГЕС, визначення глибоководного шляху від Києва до Чорного моря, зрошення близько 1 млн га земель на півдні України. Також розробили проект ще однієї ГЕС — Дніпродзержинської. З усіх п'яти ГЕС, що планували спорудити на Дніпрі, першочерговою вважали будівництво саме КремГЕС.

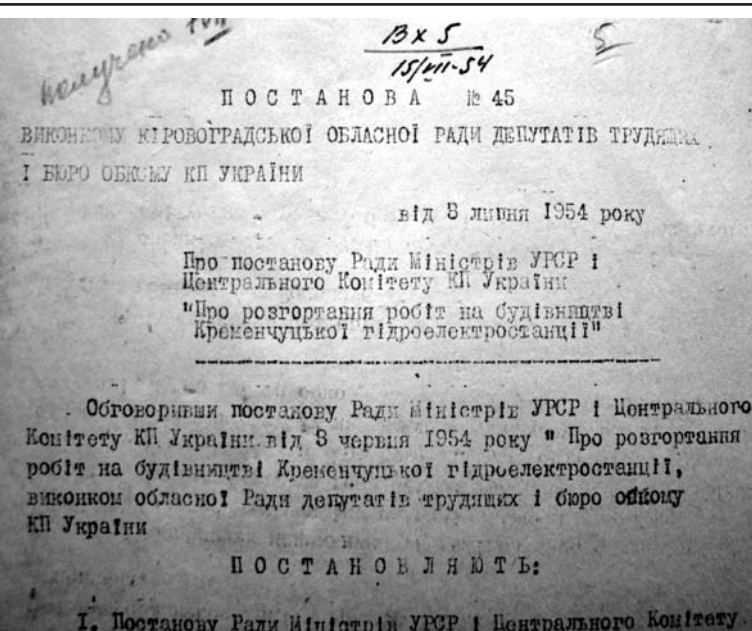
Всі гігантські за об'ємами матеріали з «Реконструкції Дніпра» були готові на початку 1941 року. Їх передали на розгляд до Москви, в трест «Гідроенергопроект». Війна, що розпочалася влітку 1941 року, не дозволила ці матеріали розглянути та затвердити [3].

Після війни, у зв'язку з відбудовою ДніпроГЕСу, урядова комісія вже вкотре дійшла до висновку, що докорінне покращення роботи цієї ГЕС можливе тільки завдяки побудови нової електростанції поблизу Кременчука.

У 1945–1948 рр. на Середньому Подніпров'ї знову працювала пошуково-розвідувальна бригада «Укргідепу». Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проект затвердили. Однак будівництво Кременчуцької ГЕС відклали — уряд вирішив будувати Каховську ГЕС.

У 1953 році «Укргідепу» наказали переробити раніше виконаний проект КремГЕСу. Новий проект Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року.

Місцем розташування нової ГЕС обрали ділянку біля с. Табурище Кіровоградської області, за 12 км вище по Дніпру від м. Кременчука. Вода для ГЕС мала акумулюватися в Кременчуцькому водосховищі.

Фрагмент постанови виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП України від 3 липня 1954 р. про початок розгортання робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.
(далі — ДАКО).

Вивчення дна та берегів цього гігантського водосховища тривало в 1931–1935 роках, в 1938 році, в 1946 та в 1953–1954 рр. Передбачалося, що новостворене водосховище протяжністю в 185 км сягатиме на півночі м. Канева. Вже на той час проєктовані водосховища називали «морями».

Рельєф долини Дніпра в районі майбутнього водосховища надзвичайно різнився. Правобережжя — ви-

соко підняте плато над долиною річки. Лівобережжя — низовина, складена з м'яких лесових порід, колишня тераса Дніпра. Відстань між протилежними берегами теж різнилася: від 4,8 км до 8 км, до 39 км біля Вільшанського мису, біля Мошногірського мису долина звужувалася до 16 км, а потім, до Канева майже не змінювалася і сягала 18–20 км між протилежними берегами. Серйозні корективи щодо розмірів майбутнього водосховища привносили долини двох приток Дніпра — Тясмину та Сули. Так, при вивченні долини водосховища передбачалося, що його води підуть вверх по Тясмину на 84 км і досягнуть окраїн м. Сміли. По річці Сула, вода підніметься вверх на відстань 60–64 км [4].

В усіх проектах «Великого Дніпра», починаючи з 1932 року, пошуковці місцем для греблі майбутньої Кременчуцької ГЕС бачили тільки Табурищанський мис, що далеко виступав у Дніпро. Тож гребля майбутньої ГЕС стояла б на гранітних монолітах товщиною 16–18 метрів, від чого була надзвичайно стійкою. Гідровузол примикав на правому березі до Табурищанського мису, який був природнім продовженням бетонної греблі. На лівому низинному і заболоченому березі планувалося насипати високу греблю. Під трасою лівобережної греблі хоч і залягали піски, але під ними теж були товщі гранітів.

Навколо майбутнього гідровузла знаходилися величезні поклади будівельного піску та гранітні родовища, вкрай необхідні для спорудження ГЕС. Здавалося, що умови для побудови Кременчуцької ГЕС склалися вкрай ідеально. Однак довгий час на перешкоді побудови ГЕС були величезні матеріальні

У цьому місці вирішили будувати Кременчуцьку ГЕС. Зліва острів Кишинський, він ділив Дніпро на дві нерівні частини, за островом — Власівська протока. Літо 1954 р. З фондів ДАКО.

затрати на спорудження водосховища. Тоді, в 30–40-х рр. XX ст., до побудови КремГЕС не приступали саме з цих міркувань. В 1940 і в 1952 роках навіть розглядалися інші варіанти побудови ГЕС, а не тільки на Табурищанському мисі.

Альтернативних проектів загалом було три. Так, одним з них планували спорудити ГЕС біля м. Новогеоргіївська, тобто північніше Табурищанського мису. Іншим проектом намагалися взага-

Первісний вигляд Табурищанського мису й Табурищанської протоки. Праворуч — острів Кишинського. Збудовані саме на цьому місці Кременчуцька ГЕС та «Нове місто» назавжди видозмінили цей краєвид. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

лі змінити конструкцію самої греблі ГЕС, збудувавши її низьконапірною, від чого різко зменшувалася площа водосховища. Розглядався і третій проект — взагалі відмовитися від Кременчуцької ГЕС, а нову збудувати вище на 15 км від м. Черкаси.

У цьому випадку під водосховище відійшли б долини річок Ірдинь та Тясмину. Оскільки на той час р. Ірдинь перетворилася фактично на величезне болото, то втрати від затоплення земель були б мінімальними. Дніпро взагалі не приносився в жертву майбутній новобудові — долина річки від Черкас до Новогеорґіївська виключалася із зони водосховища. Окрім того, брався до уваги і той факт, що біля Табурищанського мису знаходилися 248 млн тонн розвіданих запасів бурого вугілля. Значна частина з них потрапляли до зони затоплення у випадку побудови ГЕС поблизу Кременчука, тож назавжди втрачалися.

На 1953 рік з чотирьох варіантів побудови нової ГЕС на Дніпрі залишилося тільки два: гідростанція постане або біля с. Табурище, або біля м. Новогеорґіївська.

Порівняльну характеристику обох проектів, з метою остаточного визначення місця побудови ГЕС, надіслали до Ради Міністрів СРСР і УРСР. До неї внесли геологічні умови під фундаментом майбутньої ГЕС: біля с. Табурище фундамент ГЕС спирався безпосередньо на монолітний граніт, а біля Новогеорґіївська — на піщану подушку товщиною 15 м. Оскільки Табурище знаходилося

південніше Новогеоргіївська, то площа водосховища, у випадку побудови ГЕС саме на Табурищанському мисі, збільшувалося, тож добова кількість виробленої електроенергії в цьому випадку була більшою на 12 тис. кВт, ніж на ГЕС біля Новогеоргіївська. Окрім того до уваги бралися й інші обставини, пов'язані головним чином із наслідками затоплення великих територій [5]:

Розміри затоплення	Табурище	Новогеоргіївськ
всього затоплюється земель	307 тис. га	312 тис. га
виселення населення	212 тис. осіб	214 тис. осіб
затрати на організацію водосховища	1 763 млн крб	1 910 млн крб
об'єм води у водосховищі	1 510	1 394
об'єм робіт (бетон і з/бетон)	1 215 тис. м ³	2 103 тис. м ³
греблі	48,5 млн м ³	56,4 млн м ³
капіталовкладення (в цінах 1950 р.)	2 922 млн крб	3 623 млн крб
затрати на водосховище	1 339 млн крб	1 247 млн крб

Отже, побудова КремГЕС на Табурищанському мисі вбачалася вигіднішою з кількох позицій, а саме: менша кількість бетонних робіт, зменшення капітальних затрат, більша кількість води у водосховищі і, як наслідок, — більший виробіток електроенергії. Єдиним суттєвим недоліком майбутньої ГЕС біля с. Табурище тогочасне керівництво держави вбачало тільки у втраті покладів бурого вугілля. Однак 100 млн крб, необхідних для побудови греблі навколо цього родовища з метою його збереження, держава не шукала, тож вугілля, як і багато чого іншого, приносилося в жертву новій гігантській будові. Зваживши всі обставини, керівництво держави затвердило

Табурищанський мис за декілька сотень метрів від Дніпра. Під кущами й деревами залягали товщі гранітів та бурого вугілля. Нині тут — забудовані вулиці м. Світловодська та правобережна гребля. 50-ті рр. XX ст. Фонди ДАКО.

проект побудови ГЕС біля с. Табурище. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою — за назвою найближчого великого промислового міста й залізничного вузла, плани стосовно яких також визрівали у бюрократичних інстанціях країни.

Керівництву держави були відомі й інші втрати, що виникали при утворенні гігантського водосховища. Йдеться не тільки про фінансові затрати, які становили фактично половину всіх видатків на будівництво ГЕС, а про безповоротні втрати, які підраховували проектаннти «Укргідепу»:

Безповоротно втрачалися за повного заповнення водосховища (до 81 м)	Їхня площа
орних земель	24, 2 тис. га
сінокосів	57,0 тис. га
вигонів	25,2 тис. га
городів	1,6 тис. га
садів	0,7 тис. га
лісів і лісонасаджень	35,1 тис. га
територій населених пунктів та ін.	24,0 тис. га
Втрачалосся земель разом	167,8 тис. га
	307 тис. га

Окрім того, від затоплення зникали або втрачалися:

Безповоротні втрати або затрати	
сіл і міст	190
дворів у них	44, 5 тис.
жителів (переселялися)	147, 6 тис. чол. + 64, 4 тис. осіб.
промислових підприємств	59
продукція рослинництва	28,1 млн крб
продукція тваринництва	17,6 млн крб

Колосальні кошти держава затрачала на переселення жителів на нові території, на облаштування їхнього побуту, на створення нових підприємств тощо [6]:

Затрати	
на зрошування нових земель	63,2 млн крб
на осушення боліт	79,2 млн крб
на компенсацію від втрат колгоспами земель	154, 6 млн крб
на перенесення житлових будинків	449,6 млн крб

на перенесення госп., кооперат., і громадськ. будівель водопостачання	115,6 млн крб
благоустрій	67,8 млн крб
на лісоочистку	21,8 млн крб
санітарна підготовка чаші водосховища та ін.	21,4 млн крб
Разом затрат на водосховище:	60,1 млн крб
Разом затрат на побудову греблі та споруди ГЕС:	1310,8 млн крб
	1 412 млн крб

З побудовою Кременчуцької ГЕС виникало фантастичне за розмірами штучне водосховище. Воно розташовувалося на території трьох областей:

Область	площа затоплення	% до загальної площі водосховища
Черкаська	125,7 тис. га	49,8%
Полтавська	86,2 тис. га	34,2%
Кіровоградська	40,6 тис. га	16,0%

Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. За проектом, розробленим у післявоєнні роки, у зону затоплення потрапляли чотири міста: частково Черкаси і Сміла, повністю — Чигирин і Новогеорґіївськ.

Для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні греблі. Хто виступив на їхній захист, хто їх відстоював — невідомо. Зате «зекономили» чимало: на 16,1 тис. осіб зменшувала-

У долині — м. Новогеорґіївськ. До його затоплення залишилося декілька місяців. Червень 1959 р. Останні спроби жителів приреченого міста запам'ятати рідні місця.

Фонди ЦДКФФА України
імені Пшеничного.

ся кількість жителів, які раніше підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа земель, що потрапляли у зону затоплення. Також виводилися із зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, а також долина р. Тясмин. Повністю жертвували м. Новогеоргіївськом.

На узгодження всіх нових змін до проекту ГЕС витратили чимало часу. Але різні пертурбації в проект вносилися постійно, тож час початку побудови ГЕС постійно переносився.

До зони затоплення потрапляли:

Промислові підприємства (підпорядкування)	їхня кількість
союзного	4
республіканського	3
обласного	13
місцевого	35
залізниці	25,0 км
автомобільні дороги	953 км

Колгоспи втрачали:

Землі різного призначення	% втрат
орні	9,2
сінокоси	82,0
сади	10,0
ліси	56,0

Втрати валової продукції сільського господарства сягали:

	Черкаська обл.	Полтавська обл.	Кіровоградська обл.	Всього
Зерно, тис. ц	159,2	168,7	55,9	383,8
картопля, тис. ц	98,74	46,05	51,03	195,82
сояшн., тис. ц	6,3	7,9	4,5	18,7
цукр. буряки, тис. ц	10,1	2,4	-	12,5
молоко, тис. л	6 011, 3	4 420,1	1 039,5	11 470,9
м'ясо, ц	7 307,6	6 416,9	1 146,0	15 170,5

Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже у 46 млн крб. Зауважимо, що проєктанти для обчислення втрат взяли надзвичайну низьку врожай-

ність з одного га орних площ колгоспів, що так і не оговталися від війни: цьому сприяли відсутність техніки та реманенту, достатньої кількості робочих рук, незначна кількість продуктивної та робочої худоби. Тож врожайність у 10 ц/га озимої пшениці чи надоїв від однієї

Одна з вулиць с. Білки (Черкаська обл.) до затоплення.
40–50-ті рр. XX ст.

Фото з сайту samovica.at.ua.

дійної корови у 1 000 л молока, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у майбутній часі водосховища та їхній справжній вартості.

Для компенсації колгоспам втрат земель різного призначення передбачалися широкі комплексні меліоративні заходи зі зволоження та осушення земель на нових територіях. У повному обсязі їх не виконали.

Проте найбільшу проблему при будівництві КремГЕС вбачали, і справедливо, від затоплення великої кількості населених пунктів.

Чогось подібного, рукотворного, в історії не тільки СРСР, а й світу ще не було! І якщо міста Черкаси, Чигирин та Смілу вдалося, після тривалих дискусій, зберегти від затоплення, то доля інших 186 населених пунктів була трагічною — всі вони зникали під товщами дніпровської води. Затрати на «підготовку чаші водосховища» стосовно населених пунктів, що мали бути затоплені, вба-

чалися найбільшими в плані матеріальних затрат. Керівники держави також добре розуміли, що їхнє знищення докорінно змінить побут жителів із зони затоплення, повністю зруйнує усталений спосіб життя, розпорошить сформовані впродовж століть сільські громади, а заодно і родини. Для мешканців з сіл, визначених до затоплення, затія влади була взагалі фантастичною, в яку спочатку ніхто не вірив. Однак їх доля визначалася в столицях, і змінити що-небудь ніхто вже не міг.

Так, наслідками утворення Кременчуцького водосховища було зникнення населених пунктів у такій кількості [7]:

Область	к-сть за-топлюваних сіл	в них дворів до затоплення	за-топлюються	перебувають у зоні підтоплення	% до к-сті дворів до затоплення
Черкаська	85	46 061	17 896	6 761	55,4
Полтавська	73	18 792	8 350	2 211	57,6
Кіровоградська	28	5 834	4 453	259	80,81
Разом:	186	70 687	30 699	9 231	

Втрачали свої житла через затоплення, тож підлягали безумовному переселенню:

Область	кількість жителів
Черкаська	80 281
Полтавська	35 352
Кіровоградська	15 439
Разом:	131 072

Готуючи проект побудови водосховища та відселення з його дна жителів сіл, проектанти вказали, що переважна кількість будинків селян збудовані з дерева, обмазані глиною, деякі будувалися з саману, дахи вкриті соломною або очеретом, хати не мали фундаментів, тільки деякі стояли на дерев'яних стовпах.

На Правобережжі таких будинків з дерев'яними стінами виявилось 90–95% відсотків. На Лівобережжі теж будувалися подібні хати, але відсоток литих з глини хат був вищим. На думку проектантів, а всі вони проживали на сході України — у Харкові,

знищення таких помешкань не становило якоїсь великої проблеми і будь-якої цінності ці будівлі не становили. Взагалі ставлення проєктантів до цих сіл було доволі зверхнім, адже до уваги не бралися такі характерні риси

Село Мутихи (Черкаська обл.) до затоплення.
 Фото з сайту samovica.at.ua.

тогочасного селянського побуту, що передавалися з покоління в покоління, як обов'язкова чистота в помешканні та навколо нього, відсутність в будівлях блошиць та тарганів, обов'язкова побілка оселі зовні та зсередини до Великодня, вивішування рушників не тільки на ликах, а й на стінах, озеленення подвір'я, плекання квітів, фруктових дерев та ягідників тощо. У вічі проєктантів, ніби вони прийшли з іншої планети, кидалася велика бідність жителів Придніпровських сіл. Причина цього — комуністична дійсність: важка й фактично безоплатна робота в колгоспах, пережиті голоди, що з впертою періодичністю чергувалися з більш-менш ситими роками війни, репресії. Тож приречені на виселення жителі придніпровських сіл раді були в післявоєнний час мирному небу над головою та невеличкому шматочку хліба. Більшого й не вимагали.

Окрім селянських подвір'їв, підлягали знесенню також колгоспні будівлі у такій кількості:

Область	колгоспних будівель (ферми, комори, житлові будинки, майстерні тощо)
Черкаська	1 866
Полтавська	1 489
Кіровоградська	465
Разом:	3 820

У трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися зовсім і доселялися до інших господарств.

Статистика така:

Область	господарств всього	з них господарств колгоспників	в них працездатного населення (осіб)
Черкаська	25 409	24 098	32 884
Полтавська	12 116	11 742	13 800
Кіровоградська	4 981	3 949	3 658
Разом:	42 506	39 789	50 342

Як вже відомо, з міст, що за першими проектами побудови Кременчуцької ГЕС потрапляли до зони безумовного затоплення та підтоплення, а це Черкаси, Чигирин, Сміла та Новогеоргіївськ, в останньому проекті залишився тільки Новогеоргіївськ.

У цьому невеликому за розмірами, але багатому на історію місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. З будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1 341 господарств з населенням 7 506 осіб. З них

221 двір належав колгоспникам.

У Черкасах, за першими планами, затоплювалися чи підтоплювалися два невеликі райони, відомі як «Митниця» або «Поділ», зі значною кількістю приватних будинків та досить великими підприємствами, такими

Околиці м. Черкаси до затоплення. 50-ті рр. XX ст.
Фонди ДАКО.

як завод № 182, міськпромкомбінат, судноремонтний та деревообробний заводи, цукрово-рафінадний завод тощо. Усі вони свого часу були збудовані безпосередньо на березі Дніпра, тож потрапляли на дно водосховища. Затоплювалися також 762 домоволодіння черкасців, в яких проживали 5 258 осіб. У Чигирині, місті з унікальною, але мало збереженою видимою історією, переважна більшість будівель та приміщень, а це дві школи, баня, «Заготзерно», «Заготльон», технікум, ТЕС, магазини та 961 двір з населенням, яке налічувало 3 751 особу, також повинні були потрапити на дно водосховища.

Води водосховища доходили і до м. Сміла. Тут до зони затоплення потрапляли 5 дворів з населенням 18 осіб та декілька складів райспоживтовариства.

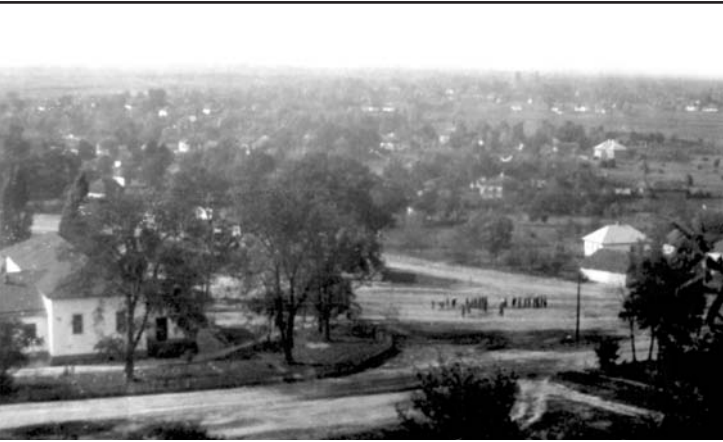
Місто	кількість домоволодінь	вартість переносу і переселення (тис. крб)
Новогеоргіївськ	1 341	11 538,51
Черкаси	762	8 396,02
Чигирин	961	7 748,92
Сміла	5	68,2
Разом:	3 069	27 751,65

Так і сталося б, якби до проекту побудови ГЕС не внесли змін. Вони і врятували фактично від затоплення увесь Чигирин та окраїни Сміли, значно Черкаси. Зате Новогеоргіївська ніщо не врятувало. На перенесення промислових підприємств запланували витратити 143 216,5 тис. крб.

Знищенню через затоплення, як відомо, також підлягали автомобільні дороги.

Область	протяжність (км)
Черкаська	507,9
Полтавська	321,8
Кіровоградська	123,3
Разом:	953

На їхнє перенесення запланували витратити 124 800 тис. крб.

Лівобережне с. Скородистик (Черкаська обл.)
до затоплення. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102,9 млн крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна одної, включно з мостом через

Дніпро, тож сума затрат зросла до понад 46 млн крб.

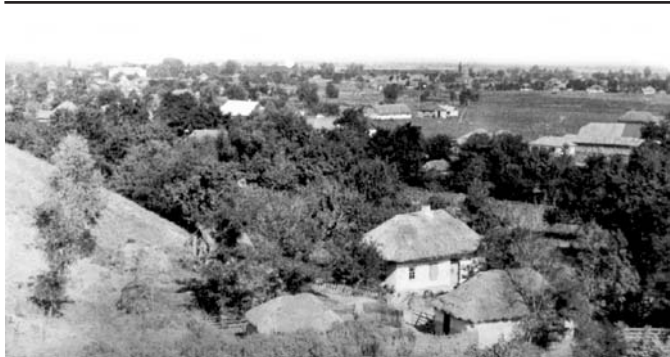
Влада все ніяк не могла виробити чіткого плану переселення жителів з дна майбутнього водосховища, і не тільки через велику кількість потенційних переселенців, а й через пошуки майбутнього місця їхнього поселення та необхідність забезпечення всіх працездатних роботою. Проте найголовніша проблема, яка тривалий час не вирішувалася, — пошуки достатньої кількості прісної води для майбутніх переселенців.

Величезні сили й кошти, кинуті на пошуки питної води не давали потрібні результати, а ті, яких було досягнуто, не могли задовольнити у повній мірі.

Чимала частина жителів придніпровських сіл чинили пасивний опір переселенню, однак вистояти перед натиском міліції, прокуратури та, головне, бульдозерів, що безцеремонно знищували їхні житла, просто не змогли. До опору долучалися навіть цілі села.

План переселення все ж таки розробили та згодом затвердили у Москві. Спочатку в кожному селі, що потрапляло до дна майбутнього моря, переписали всі будівлі, господарства при них та кіль-

кість жителів у кожній оселі. Потім виготовили проекти земельних відведень, як правило, — за десятки кілометрів від берегів майбутнього водосховища, на організацію там колгоспів, облаштування нових меж розташування виробничих приміщень тощо. Це ж стосувалося і промислових підприємств, нових доріг, як шосейних, так і залізнич-

**Село Боровиця (Черкаська обл.) до затоплення.
50-ті рр. XX ст.**

З фондів Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин»
(далі — НІКЗ «Чигирин»).

них, мостів, ліній зв'язку та електропередач. Робота взагалі колосальна за обсягами, бо те, що здійснювалося впродовж століть, потрібно було втілити за декілька років. Помилки, і досить значні, були допущені, однак пріоритетом залишалася власне гребля ГЕС, її машинне відділення, та вчасний пуск електростанції в дію, тож все інше вважалося фактично другорядним.

До зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. Ліси, а деякі з них вважалися прадавними, росли з обох берегів Дніпра в трьох областях майже суцільним масивом довжиною 150 км і шириною, подекуди, до 20 км. Вони, як і степи та луки, були надзвичайно цінним природним середовищем, унікальною екосистемою. Війни та господарська діяльність людини, особливо в 30–40-х рр. XX ст., значно їх видозмінили, однак окремі масиви лісів і надалі залишалися унікальними. В них переважали такі породи дерев, як сосна, що поширилася на площі до 41% всіх лісів, 14% займали дуби, розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Ці ліси, як і придніпровські села, теж потрапляли до зони затоплення, тому вважалися приреченими на знищення. Загальні запаси деревини в них сягали 1 872,8 тис. м³.

Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. Кожному з них довели об'єми робіт [8]:

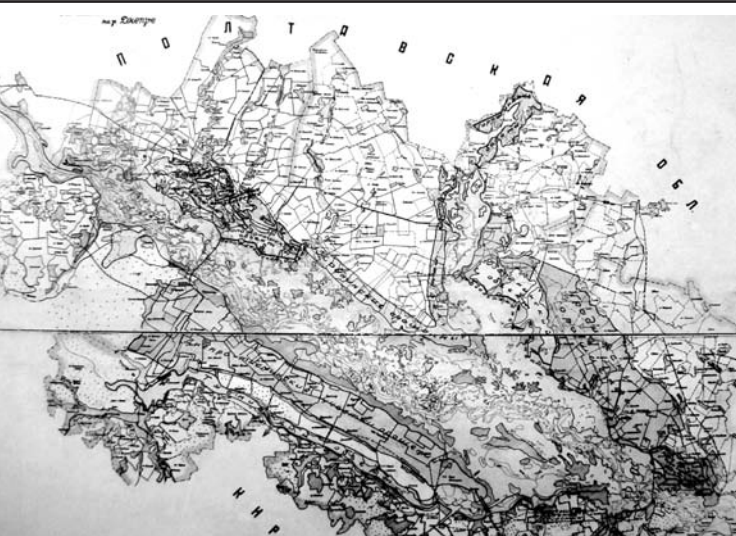
Назви робіт	ліспромгоспи (га)			
	Свищівський	Іркліївський	Новогеоргіївський	всього
1.Рубка товарного лісу	475,72	270,95	621,89	1 368,56
2.Вивезення товарного лісу	475,72	270,95	621,89	1 368,56
3.Очищення території від молодняку та кущів	6 469,2	11 793,3	1 3960,2	32 222,7
4.Спалювання молодняку дерев, кущів та гілок	131,11	209,34	221,38	561,82

На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21 766,6 тис. крб.

Великі затрати робочого часу та коштів запланували на санітарне очищення дна майбутнього водосховища. Спочатку ця сума сягала понад 60 млн крб, але з часом, попри всіляку економію та невиконання багатьох передбачених заходів, зростає ледь не вдвічі. Адже води майбутнього водосховища бачили перш за все як джерело прісної води для постачання до великих промислових цен-

трів України.

Насамкінець до проекту спорудження Кременчуцької ГЕС та водосховища біля неї внесли значні зміни, що стосувалися захисту міста Черкаси від розмивання берегів; передбачили захист земель і населених пунктів т. зв. Оболонського масиву в долині річки Сули та Золотоніського масиву

Схематичний план Кременчуцького водосховища.
Проект Харківського «Укргідеп» у. 50-ті рр. XX ст.
Фонди ДАКО.

на Лівобережжі; завбачили захист долини р.Тясмин і міст Чигирин та Сміла.

Завдяки цим захисним роботам шляхом спорудження земляних загат зберігалися від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не йшли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1 276 дворів у 7 селах на Золотоніському масиві. У долині р. Тясмину від затоплення вивільнялися 1 494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла. Усе це завдяки побудові високих земляних гребель [9].

Початок будівництва

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 25 березня 1953 року № 509, підготовчі роботи до майбутнього будівництва Кременчуцької ГЕС вирішили розпочати у квітні 1954 року. Усі інші роботи мали повністю здійснити впродовж 1955–1959 років: у першому півріччі 1955 року — підготувати територію під котлован і канали для роботи земснарядів; з липня 1955 року підготувати площі під бетонування в котловані, розпочати намівання лівобережної та острівної частин основної греблі; у 1956 році — розпочати вкладати бетон у тіло ГЕС та греблі, і закінчити ці роботи до вересня 1958 року. Впродовж 1956 і 1957 років здійснити намів лівобережної і правобережної гребель, хвилеріза і пришлюзової дамби; у липні 1958 року русло Дніпра перекрити кам'яними циклонами, а в другій половині року — повністю його загатити. Монтаж гідроагрегатів передбачалося розпочати в четвертому кварталі 1957 року і закінчити до 1959 року. Весною 1959 року було заплановано початок заповнення Кременчуцького водосховища водою, аби 1 червня 1959 року пустити перші агрегати ГЕС у дію. Весняні води 1960 року мали повністю заповнити чашу

водосховища. Тоді й розпочали б експлуатувати ГЕС на повну потужність [1].

Дійсність виявилася дещо іншою, тож все те, що так добре виписувалося на папері в Москві, з часом значно коригувалося, уточнювалося, змінювалося.

Сама по собі будівля Кременчуцької ГЕС та інші допоміжні споруди, або т. зв. гідровузол, були величезними за об'ємами, надзвичайно затратними, матеріаломісткими, а відтак — дорогими. Більшість із запланованого вчасно не виконали, тож офіційний пуск ГЕС у дію відбувся на два роки пізніше, ніж це передбачала згадана постанова радянського уряду.

За попередніми розрахунками проєктантів для гідровузла потрібно було 300 тис. тонн дефіцитного у повоєнний час цементу та 60 млн шт. не менш дефіцитної цегли, 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 50 тис. м³ лісоматеріалів. Деякі матеріали, як от сталь та прокат з неї, а також цемент, постачалися на ГЕС централізовано з інших областей України та СРСР. Однак, це була тільки дециця необхідного, оскільки значну частину будівельних матеріалів вирішили «шукати» на місці. Їх «знайшли»: три області, на території яких розгорталося будівництво гідровузла — Кіровоградська, Полтавська та Черкаська, повинні дати для будови 150 млн. шт. цегли, 62 млн шт. черепиці, 1 млн 220 тис. м³ лісоматеріалів, 175 тис. тонн вапна. Загальний об'єм бетонних і залізобетонних робіт тільки на трьох будовах гідровузла сягав майже 1 млн м³, з яких на будівлю власне ГЕС витрачалося 308 тис. м³, на бетонну греблю — 231 тис. м³, на шлюз — 273 тис. м³ [2].

Цим затрати на бетонні роботи не вичерпувалися, тож кількість вкладеного на всі споруди бетону набагато перевищувала проєктні завдання. Окрім того, на кожній великій будові, що розпочиналися й закінчувалися в СРСР, фактичні витрати коштів та матеріалів значно перевищували проєктні.

Зведення Кременчуцької ГЕС, як за тогочасними, так і за сучасними вимірами, було грандіозним будівництвом, окремими будівельними майданами якого були: будівля ГЕС довжиною майже 180 м та шириною — 76,9 м з 7 турбінами³; бетонна водозливна гребля довжиною 287 м; судноплавний шлюз; земляна гребля на лівому березі довжиною 597 м; земляна

Гранітний кар'єр поблизу с. Табурище. 50-ті рр. XX ст.
Фонди ДАКО.

гребля на правому березі протяжністю 585 м; захисна гребля між шлюзом і ГЕС довжиною 350 м; захисні греблі: Черкаська, Будищансько-Свидівська, Червонословідська, Золотонісько-Іркліївська, Чигиринська, Цибульниківська, Тясминська.

Загальний об'єм земляних робіт на спорудженні гідровузла обчислювався 62 млн 344 тис. м³. З них потрібно було виїняти 23 880 млн м³, а вкласти — понад 38 млн м³. [3].

На спорудженні різноманітних об'єктів ГЕС планували використати 1 млн 689 тис. м³ гранітної породи, 1 млн 896 тис. м³ щебеню, понад 40 млн м³ піску.

Цим роботи не вичерпувалися. Адже для будівництва гідровузла необхідно було доставити мільйони тонн вантажів. Потрібних комунікацій для цього майже не було. Тож запроектували збудувати 116 км автомобільних доріг, 57 км залізничних шляхів сполучень та 5 пристаней — на лівому та правому берегах Дніпра. Дороги потребували ще й декількох мостів. Їхнє спорудження також передбачили.

³ Згодом проект переробили на 12 гідроагрегатів, значно змінилися і розміри самої ГЕС.

ДИРЕКТИВНЫЙ ГРАФИК						
Строительно-монтажных работ на 1954 год						
№: Перечень объектов	Проектная: Запланиро-	1954 год				
II: :Стоимость: вано на	II кв.	III кв.	IV кв.			
: строитель: текущий						
: по-монтаж: год по сме						
: ных работ: те						
	2	3	4	5	6	7
1. Подготовка территории						
Вырубка лесонасаждений, планировка территории строительной площадки, поселка, баз и причалов.	4500,0	500,0	50	200	25	
2. Линия электропередач						
1. Линия электропередачи	11000,0	6000,0		2000	4000	
2. Подстанция 154/35/6 кв.	5000,0	2000,0		500	1500	
3. Постоянные жел. дороги						
Постоянная подъездная жел. дорога от ст. Бурты до строительных и развлекательных пунктов на ст. Бурты.	8700,0	5000,0	100	2400	2300	

Фрагмент графіку обов'язкових робіт на 1954 р.: підготовка території, встановлення лінії електропередач, будівництво залізничної гілки тощо та їхня вартість.

Фонди ДАКО.

Таке гігантське будівництво не обходилося без ліній зв'язку та електромереж, тож їх виділили в окремі проекти.

Перед початком основного будівництва, чим вважався гідровузол, заклали обабіч берегів Дніпра, неподалік від місця майбутньої ГЕС, ще кілька т. зв. баз, майстерень та господарств. Їхній перелік досить довгий, і кожен об'єкт був вкрай необхідним. Так, на території села Табурище та поблизу нього

закладалися база гідромонтажу, база гідроспецбуду, база електро-монтажу, база гідромеханізації, авто- та нафтобази, центральні ремонтні майстерні, сортувальна станція, паровозне депо, майстерні з ремонту плавзасобів, лісове та центральнобетонне господарства, цехи для виготовлення залізобетонних плит та інших залізобетонних виробів, а також заводи: бетонний, шлакоблоків, каменедробильний, кисневий, асфальто-бетонний, декілька кар'єрів тощо. Для будівництва ГЕС навіть завезли 190 коней. Бази, майстерні, заводи та господарства організовували як на правому, так і на лівому берегах Дніпра — поблизу с. Власівка. Більше їх було, зрозуміло, що на правому, біля с. Табурище, адже до нього примикала будівля власне ГЕС, біля правого берега заклали і судноплавний шлюз.

На будівництві Кременчуцької ГЕС залучалися 11 земснарядів, 86 екскаваторів різної потужності, 315 тракторів, бульдозерів

та скреперів, 931 вантажний автомобіль, 24 паровози, 39 пароплавів і катерів, 20 автобусів тощо.

Все будівництво, включно з відселенням жителів із земель, що потрапляли у зону затоплення, оцінили в 3 млрд 661 млн крб., роботи планували завершити впродовж 5,5 років — до травня

1960 року. На саму будівлю ГЕС, греблю, шлюз та інші допоміжні споруди запланували виділити 2 млрд 93 млн крб., а на чашу водосховища — понад 1 млрд 567 млн крб. [4].

Реалії виявилися дещо іншими, оскільки, як вже зазначалося, до проекту будівництва гідровузла постійно вносилися зміни, витрати матеріалів теж постійно зростали.

Якщо в 1954 році проект Кременчуцької ГЕС передбачав вироблення 430 тис. кВт год електроенергії щодоби, у якому машинний зал планували добре захистити, то 7 листопада 1955 року ухвалили рішення про побудову ГЕС т. зв. «незахищеного типу». Майже півтора року проектант і науковці зважували всі ризики відмови від «захищеного» машинного залу. У березні 1957 року остаточно внесли зміни до проекту — ГЕС вирішили будувати без високого машинного залу, а гідроагрегати встановити під ковпаками. 13 грудня 1957 року для ГЕС затвердили також нову потужність у виробленні щодоби 625 тис. кВт/год електроенергії на 12 турбінах.

У цій хаті с. Табурище розташувався штаб будівництва Кременчуцької ГЕС. Літо 1954 р.

Фонди ДАКО.

Постійно вносилися зміни й до проектів інших споруд гідровузла. Це також стосувалося і певної невизначеності місця розташування майбутнього «експлуатаційного селища» для будівельників та персоналу ГЕС [5].

Також деякий час не могли визначити, куди переселяти жителів з м. Новогеоргіївська.

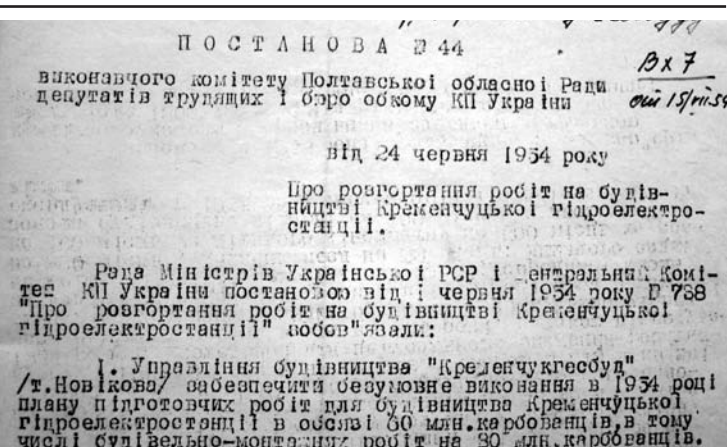
1 березня 1958 року ЦК КПРС і РМ СРСР постановою №247 зобов'язали будівельників Кременчуцької ГЕС достроково ввести в дію 2 перші гідроагрегати у листопаді 1959 року, перекрити Дніпро — у період з 1–10 жовтня і наповнити водосховище водою до позначки 71 м не пізніше 1 грудня 1959 року.

Плани робіт знову переключувалися.

Весна й літо 1954 року — початок підготовчих робіт до спорудження гідровузла. 27 березня з'явився наказ Міністерства електростанцій СРСР про створення «Кременчукгесбуду». Потім з'явилася постанова РМ УРСР і ЦК КПУ «Про розгортання ро-

біт на будівництві Кремен-ГЕС», датована 3 червнем 1954 року.

24 червня 1954 року виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому партії затвердили свою постанову під №44 «Про розгортання робіт на будівництві КременГЕС». Третього липня цього ж року подібну постанову затвердили на спільному засіданні

Фактично перший місцевий документ, що поклав початок будівництву Кременчуцької ГЕС — постанова виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому партії за 24 червня 1954 р.

Фонди ДАКО.

виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому партії [6].

Керівником (начальником) будівельної організації «Кременчукгесбуд» призначили Г.Т. Новикова. Йому наказали «забезпечити результативне виконання» в 1954 році плану підготовчих робіт для будівництва КремГЕС на суму 60 млн крб, з них монтажно-будівельних — на 30 млн крб. Цього року також необхідно було забезпечити новобудову електроенергією, для чого запроектували провести високовольтну лінію протяжністю 91 км, приступити до побудови заводу силікатної цегли в м. Кременчуці, і першу продукцію — 30 млн шт. цегли, виробити на кінець 1955 року.

Вже до кінця 1954 року повинен був запрацювати деревообробний завод, а наступного року — ремонтно-механічна майстерня, автобаза на 950 автомобілів. Також запланували закласти базу гідромеханізації, збудувати хлібозавод потужністю 30 тонн хліба на добу, асфальто-бетонний завод з виробництва 16 тис. тонн на рік.

У 1955 році запланували збудувати 30 тис. м² житла, школу на 800 місць та дитячі ясла на 88 місць, кінотеатр на 100 місць, а також бетонний завод та завод силікатної цегли в Черкасах. Багато із запланованого так і не здійснили.

«Будівництво ГЕС розпочиналося в одному великому будинку на вул. Шевченка у м. Кременчук, — згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Василь Іванович Юрченко. — Тут розташувалися всі відділи і служби «Кременчукгесбуду». У 1954 році Кременчук був дуже зруйнованим містом — без промисловості і без житлового фонду. Важко було тримати зв'язок з будівництвом. Дорога від Кременчука була ґрунтова, розбита, а в непогоду перетворювалася взагалі в неподолану перешкоду. Їздили через Павлівку, тримаючись підосви Табурищанського мису. Ці 30 км запам'яталися надовго. Тож дорога Кременчук-Табурище і залізничний

Таким було с. Табурище влітку 1954 р.

Фонди ДАКО.

підхід стали об'єктом № 1. Тогочасне Табурище — це село під солом'яними дахами. Електрики, водопостачання, шосейних доріг не було. А тим часом на будівельному майданчику збиралися дерев'яні будівлі усіляких служб. Влітку 1954 року до будівлі на вул. Шевченка м. Кременчука під'їхало декілька

автомобілів, у них швидко завантажили всі документи та столи з шафами, і вже через годину все це розвантажили на пісках Табурища в нових приміщеннях. Головним організатором будівництва з першого дня був Новиков з твердим, навіть можна сказати надтвердим характером» [7].

З літа 1954 року розпочали оформляти матеріали на вилучення земель у колгоспів і радгоспів під будівництво житла для будівельників ГЕС, для прокладання ліній електропередач, автомобільних та залізничних шляхів сполучень. Кіровоградський облвиконком до 5 липня 1954 року також підготував пропозиції до РМ УРСР про «Винесення із зони затоплення м. Новогеоргіївська» та про заходи щодо забезпечення його будівництва на новому місці [8].

Новогеоргіївський РК КПУ отримав завдання організувати серед робітників, які прибували на будівництво ГЕС, масово-політичну роботу, розгорнути серед них соціалістичне змагання, встановити на виробничих об'єктах стінні газети, де висвітлювати виконання соціалістичних зобов'язань, направити на будівельні майданчики «Кременчукгесбуду» лекторські групи, лектори яких

регулярно читали 6 лекції і доповіді на політичні та економічні теми [9].

26 листопада 1954 року начальник «Кременчукгесбуду» Г. Новиков звітував до РМ УРСР та до Кіровоградського обласного виконавчого комітету про виконану роботу. У цих документах інколи бажане чи недобудоване видавалося за наявне й збудоване. Тобто, приписки та всепереможні звіти перетворилися на розповсюджену практику, багато об'єктів вводили в дію, приурочивши це до якихось державних чи партійних свят. Якість робіт від цього страждала, тож брак у роботі став повсякденним. За тогочасною будівельною практикою це вважалося нормою.

У своєму звіті Новиков, зокрема, повідомив, що біля с. Табурище, починаючи з кінця травня й до кінця листопада 1954 року, збудували 4 житлові будинки. У м. Кременчуці збудували три електростанції, запустили один енергопоїзд, поблизу майбутньої ГЕС відкрили 4 магазини та стільки ж яток, дві їдальні на 220 місць, проклали 10,5 км автомобільної дороги від с. Табурище до м. Крюкова, завезли на опалення службових та жилих приміщень велику кількість дров та вугілля, збудували літній клуб та лікарню, до 20 листопада заклали ще 19 фундаментів під житлові будинки та 2 фундаменти — під дитячі ясла та дитячий садок в «Основному селищі»⁴. З сусідніх колгоспів завезли велику кількість картоплі, цибулі та інших овочів, для збереження яких збудували теплі сховища.

«Теплі сховища» будували за технологією тисячолітньої давнини: стіни зробили з дерева, потім промазали товстим шаром

Г.Т. Новиков
начальник будівництва
Кременчуцької ГЕС
з 1954 по 1958 р.

⁴ Назви для нового міста будівельників та експлуатаційників майбутньої ГЕС на той час ще не придумали.

глини, дах встелили дошками й вкрили в декілька шарів землею, зверху постелили руберойд. Також розпочали інтенсивно видобувати граніт з Цибульниківського кар'єру. У вересні та жовтні 1954 року його видобули майже 15 тис. тонн.

Варто зауважити, що на будівництві всіх цих об'єктів техніки майже не було, тож всі роботи виконувалися фактично вручну. У гранітному кар'єрі дробили та вантажили камінь на автомобілі теж вручну. Глину видобували та вантажили лопатами. Тож чи потрібні були стомленим людям, умови праці яких у кар'єрах попервах нагадували працю рабів на спорудженні єгипетських пірамід, ще й «лекції на політичні теми»?

Про мізерну кількість техніки на першому етапі підготовчих робіт до спорудження гідровузла свідчить звіт керівництва «Кременчукгесбуду» про надходження цієї техніки в 1954 році. Так, від Куйбишевського управління гідромеханізації надійшло п'ять бульдозерів С-80, один кран, один грейдер, 9 вантажних автомобілів, з яких три були самоскидами. З «Нижньодонгесбуду» на новобудову надійшли три мотокатери, дві баржі, два пароплави та одна шлюпка, а також нівелірні рейки, бібліотека, ліжка металеві та ін. дріб'язок. Від управління «Дніпробуду» прибув гужовий транспорт, декілька електродвигунів, автокран на базі автомобіля «ЗиС-5», катер «Фрунзе», чотири баштових крани, бетономішалки та ін. Балансова вартість цього обладнання обчислювалася мільйонами карбованців, однак майже вся будівельна техніка потребувала як поточного, так і капітального ремонту [10].

До кінця 1954 року на будівництві гідровузла працювали лише 41 вантажний автомобіль та 36 коней [11].

До грудня 1954 року встигли прокласти 14 км залізниці від ст. Бурти до с. Табурище — стратегічний на той час об'єкт. Цією залізницею наступного року розпочали надходити різноманітні вантажі з металургійних та деревообробних комбінатів, а також бу-

дівельна техніка. Частково звели стіни 12-ти будинків, обладнали ринок на 120 місць. Розпочали будівництво бази паливно-мастильних матеріалів, декількох складів та цехів.

А взагалі першим об'єктом, який «по акту», тобто офіційно, здали будівельники для експлуатації, був матеріально-технічний склад. Його будівництво розпочали 11 травня (до появи офіційних постанов уряду й партії), а завершили через два місяці — 8 липня 1954 року. Такі темпи будівництва пояснюються тим, що склад збудували «на дерев'яних стільцях з дерев'яними стінами і руберойдною покрівлею». 15 травня розпочали будувати контору для управлінського апарату. Ввели її в дію 31 липня 1954 року. Контора майже нічим конструктивним не відрізнялася від складу, така ж каркасно-обшивочна з руберойдною крівлею на дерев'яних стільцях, тільки побільшало перегородок, що слугували стінами кабінетів. Її площі в 434,4 м² не вистачило для всього керівного апарату включно з відділом кадрів, бухгалтерією та плановим відділом. Тож відразу збудували ще одну контору.

31 серпня 1954 року підписали акт про прийомку школи, швидко збудовану за вже випробуваною технологією та все з тих же матеріалів — дерев'яних щитів. Школу, де викладання запроваджувалося «чомусь» російською мовою, отримав від будівельників директор Артеменко [12].

Західні околиці старовинного с. Табурище змінювалися на очах з великою швидкістю.

Але потім від села залишилася тільки назва.

У липні 1954 року на колишні людські городи та колгоспні поля с. Табурище виїхали декілька бульдозерів і розпочали здійснювати «планування території» під різноманітні склади: для цементу, скла, дерева, інструментів, спецодягу, а також під бази: ОРСу⁵, автомобільної, авторемонтної та ін.

⁵ ОРС (рос.) — відділ робітничого постачання.

На с. Табурище впевнено наступас «Нове місто». 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

Тут, на людських садибах та пасовищах с. Табурище вирішили спорудити будівельну діляницю Кременчуцької ГЕС: кілька заводів і цехів, різноманітні контори, бази, майстерні та всілякі склади. Це будівництво поклато початок т. зв. «підготовчому періоду в спорудженні гідроелектростанції». Він тривав майже вдвічі довше, ніж будівництво власне ГЕС. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

Під натиском потужної техніки городні межі руйнувалися, дерева та кущі — викорчувувалися, глиняні хати й повітки — зносилися. Багато площ встелялося щебенем — вимальовувалися шляхи, якими снував різноманітний, але поки що не чисельний автотранспорт.

25 вересня біля Дніпра насипали великий майданчик (14 тис. м²), який нарекли «тимчасовий причал». Керівництво держави чомусь вважало, що чергову будову «комуністичного майбутнього» «імперіалісти» обов'язково піддадуть бомбовому удару з повітря, тому поблизу Табурища ввели в дію

два бомбосховища площею 40 м³. Для сотень робітників вони, через тісноту, не згодилися б, тож призначалися тільки для керівництва будови. Однак не згодилися ні тим, ні іншим — «хижі»

імперіалісти, всупереч усій пропаганді, виявилися чомусь навдивовижу миролюбними.

Цього ж дня ще одна урочиста подія відбулася на будівельній ділянці с. Табурище — відкрилася лікарня на 20 ліжок. Стіни — все ті ж дерев'яні з майбутнього обшивкою каркаси, опалення — пічне, дах вкритий руберойдом. Не забули і про коней. Для них збудували конюшню, використавши старовинну технологію — стіни зробили дерев'яними, зверху їх обмазали глиною, глиняною була й підлога, дах вкрили толем. 1 жовтня 1954 року, нарешті, з'явилася перша цегляна будівля в околицях с. Табурище — постав двоповерховий житловий будинок на 8 квартир (дерев'яні сходи між поверхами, стіни між квартирами із «сухої штукатурки»), де житлової площі було майже 414 м². Дах вкрили новітнім на той час покрівельним матеріалом — шифером⁶.

30 жовтня 1954 року закінчили будувати літній кінотеатр на 800 місць. Технологія типова — дерев'яна зала, а от будку для кіномеханіка зробили цегляною, лавки для глядачів встановили без спинок.

Потім з'явилися ще декілька двоповерхових будинків — № 6, № 1, № 3 (спочатку вулиця «Строителей», згодом Івана Конька)⁷, всі з пічним опаленням, зате з каналізацією, хоч і без ванних кімнат. Щоправда, та каналізація виходила до вигрібних ям, розташованих під самісінькими стінами будинків⁸. І поки до будинків підвели воду, декілька років мешканці ходили до вуличних вбиралень.

До 6 листопада, фактично впродовж півтора місяця, збудували робітничий гуртожиток № 1. Дерев'яно-щитові стіни, вкриті

⁶ Шифер — дійсно унікальний покривний матеріал: не горить, легкий, відносно міцний, легко піддається обробці, дешевий, довговічний. Наприкінці ХХ ст. його визнали шкідливим для здоров'я через вміст у ньому канцерогенного азбесту.

⁷ Вулиця названа на честь Конька Івана Кузьмовича, лейтенанта, Героя Радянського Союзу (1919–1944), уродженця с. Табурище.

⁸ Будинки ці, хоч і були розраховані лише на 20 років експлуатації, досі належать до активного житлового фонду м. Світловодська. Визнані аварійними ще з 80-х років минулого століття; для життя давно вже «умовно придатні».

руберойдом, поставили на цегляний фундамент. Майже одночасно звели і гуртожиток № 2 на 46 мешканців. 360 тис. крб витратили на побудову клубу на 350 місць. Для цього використали тільки цеглу, дах вкрили дефіцитним шифером. Електроосвітлення не підвели — воно теж було у великому дефіциті.

У переддень Нового, 1955 року, змонтували і запустили в дію телефонну станцію на 100 номерів. Для цього провели 9 км нових телефонних ліній, з'єднали їх зі старими, тож отримали надійний зв'язок з Кременчуком, а, отже, і з Києвом та Москвою. Перші дзвінки з неї зробили 28 грудня. Підключили 50 телефонних апаратів. 30 грудня відкрилися двері поки що єдиної на буддільниці перукарні площею в 55 м².

5 січня 1955 року закінчили будувати цегляний книжковий магазин.

Загалом з початку будівництва, що розпочалося в травні 1954 року, і до початку 1955 року, збудували та ввели в дію понад 80 будівель найрізноманітнішого призначення [13]. Більшість з них експлуатувати збиралися впродовж кількох років. Тільки житлові будинки та клуб були «капітальними».

Ландшафт с. Табурище за 4–5 місяців змінився до невпізнання, село — мальовниче й затишне, зникало з неймовірною швидкістю.

Будівництво об'єктів часто починали без детальної документації. Так, якщо будівельні роботи біля с. Табурище розпочалися в травні 1954 року, до появи офіційної постанови партії і уряду, то відповідальність за це взяв на себе начальник «Кременчукгесбуду» Новиков. Перші будівлі закладали «на око». Робочі креслення на склади, адмінбудівлі, житлові будинки надійшли тільки в червні 1954 р. Проектна організація зовсім не надала креслення на підземні комунікації — каналізацію, водопостачання тощо.

Якість проектів була низькою, тож доводилося багато переробляти, або відмовлятися від закладених вже об'єктів. Затримки

з надходження проектів від «Укргідепу» інколи сягали 3-х і більше місяців. Тож у 1954 році значно затрималося будівництво цеху залізобетонних виробів та хлібозаводу, довго не могли узаконити роботу гранітного кар'єру та вибрати місце для розташування каменедробильного заводу, зовсім не розпочиналися роботи зі спорудження капітальної школи. Виділені фонди на ліс, цемент, скло, шпали у багатьох випадках на новобудову не надходили «через низьку дисципліну збутових організацій». Так пояснював це явище Новиков у своєму звіті до РМ УРСР [14].

Будови майбутнього гідровузла, які розцінювалися як підготовчі, наприкінці 1954 році були забезпечені найважливішою технікою таким чином:

Вид техніки	% до потреби
скрепери	40%
бульдозери	35%
бетономішалки	25%
крани баштові	20%
крани залізничні	0%
металорізальні станки	0%

Будівельні роботи були механізовані таким чином [15].

Вид робіт	використання на них техніки
земляні	99%
видобуток:	
каміння	84%
піску	77%
навантаження і розвантаження:	
піску, каміння, гравію	24,3%
лісу, металу	42 тис. тонн — 0%
цементу	11,2 тис. тонн — 0%
цегли	4,8 млн тонн — 0%
приготування розчину	88%
мощення автодороги	13,5 км — 0%
штукатурні роботи та ін.	23 тис. м ² — 0%

Впродовж 1954 року залізничний та водний транспорти не працювали зовсім.

До початку 1955 року автомобільний парк зріс до 71 автомобіля. Майже всі транспортні засоби потребували ремонту, автомобілі, передусім, — нової гуми. Заявки на запчастини вчасно не виконувалися.

Зима значно сповільнила хід підготовчих робіт до спорудження ГЕС. Зимовими «канікулами» скористалися в Кіровоградському обкомі партії, 17 та 18 січня 1955 року провели обласну нараду будівельників за участю 350 запрошених, з яких лише 20 осіб — будівельники ГЕС. Нарада відбулася в клубі імені Калініна⁹. Перед присутніми виступив начальник «Кременчукгесбуду» Новиков. Мета наради — активна організація та сприяння не тільки докорінному поліпшенню будівництва, впровадженню індустріальних методів, покращенню якості будівельних робіт, а й пошуки «дешевих місцевих ресурсів» включно з матеріалами та робочою силою [16].

«Підготовчим» був і весь 1955 рік. Цього року спро모глися прокласти лінію електропередач протяжністю 91 км. Її будівництво розпочалося в лютому 1955 року і тривало до грудня. Новобудова отримала довгоочікувану електроенергію, якої повинно було вистачити для майбутніх робіт на головному тогочасному об'єкті — гідровузлі. Поволі будували цегляні приміщення школи, дитячого садка, лікарні, дитячих ясел, які запланували ввести в дію в IV кварталі 1955 року. Заплановане повністю не виконали. Шаленими темпами, завдяки використанню спеціальної техніки, відбувалося переміщення землі, піску, глини та каменю. Територія навколо Табурища вкрилася величезними виразками, що нагадували місячні кратери. Так, землі перемістили 2 353 тис. м³, піску 27 519 м³, глини 9 119 м³, каміння 74 656 м³ [17].

Зробили б більше, однак важка техніка, що надійшла з «Нижньодонгесбуду», а це скрепери, бульдозери, екскаватори, постійно

⁹ Клуб ім. Калініна знаходився в м. Кіровограді (нині — м. Кропивницький) в будівлі великої хоральної синагоги.

виходили з ладу. Майже півтори сотні вантажних автомобілів перевезли за рік 1 535 707 тонн вантажів на середню відстань в 3,97 км.

1955 рік продемонстрував загальну тогочасну ваду всіх будівництв, що розпочиналися в СРСР. Зведення ГЕС поблизу м. Кременчука вже вкотре підтвердило відому аксіому: замість того, щоб створювати випереджуючими темпами більш-менш належні побутові та соціальні умови для тисяч будівельників, які загалом і не були досить вибагливими щодо них, а вже потім розпочинати власне запроектоване промислове будівництво, в нашому випадку — гідровузла, керівництво будови концентрувало свої зусилля перш за все на виробничих об'єктах. Школи, дитячі садки, квартири, лазні, лікарні, їдальні будувалися за залишковим принципом, плани їхнього введення порушувалися постійно, роботи велися неякісно. Все це було ознакою другорядності таких об'єктів як для керівництва країни, що «активно будувала комунізм на одній шостій земної суші» загалом, так і для кар'єристів, які очолювали «Кременчукгесбуду» та місцеві «партійні та радянські» структури.

Не дивно, що план підготовчих робіт на головному об'єкті в 1955 році виконали достроково, а спорудження об'єктів «соцкультпобуту» як завжди «провалили». До кінця 1955 року звели дахи над школою на 400 учнів, дитячим садком на 100 місць, та декількома житловими будинками загальною площею в 10 тис. м².

Більшість робітників продовжували жити в перенаселених селянських хатах, інколи за 20–30 км від будови, або в наметах чи в каютах річкових суден, пришвартованих до берега, терплячи постійні побутові незручності. Зате виробничі норми перевиконували вони в декілька разів. Так, в 1955 році 255 робітників виконали по три і більше норми. З'явилися і перші «ударники». Таким терміном, для ще більшого заохочення до наполегливої праці, «нагороджували» найбільш старанних робітників. «Ударною» в 1955 році стала бригада електромонтажників гідроелектромонтажу на чолі з брига-

Газета «Кременчукбуд» (орган партійної та профспілкової організації «Кременчукгесбуду») постійно вміщувала портрети та групові фотографії будівельників ГЕС. Їх зазвичай називали «передовиками», або «ударниками» виробництва. Це була одна з форм заохочення робітників до кращої праці. На фото: бригада бурильників нібито знайомиться з матеріалами XXI з'їзду КПРС. «Роз'яснює» настанови партії бригадир В. Кобиляцький. Зрозуміло, що це постановочне фото для газети, тож персонажі лише позують на прохання фотокореспондента. Лютий 1959 р.

Фонди ДАКО.

диром Д.А. Коваленком; бригада теслярів під керівництвом А.Д. Белова; бульдозерист В.С. Юхман, екскаваторник М.А. Гребенюк та ін. 423 робітників «заохотили» званнями «кращий в професії». Загалом держава щодо робітників та службовців, які старанно й добросовісно працювали, була скупюю на матеріальну винагороду, зате щедрою на всілякі моральні заохочення: різноманітні грамоти, звання, значки

та медалі, фактичною вартістю в 1–2 коп., ефективно заміняли грошові винагороди. Вже в досить поважному віці власники цих грамот радо обміняли б їх на хоч якісь «добавки» до пенсій.

Зрідка для будівельників торговельні організації привозили дефіцитний товар — одяг, взуття, радіоприлади тощо. Їхня кількість і перелік з позицій нинішнього часу досить смішний, як би не був таким сумним: чоботи гумові, декілька жіночих суконь та чоловічих костюмів, косметичні набори (духи і одеколон в одній коробці). Однак тоді, на початку будівництва, моральні стимули переважали, ними робітники й задовольнялися. Вже на кінець бу-

дівництва, коли чітко вималювалася гребля зі шлюзом, влада розщедрилася на перші ордени.

З часом увага центральних органів влади до Кременчуцького гідровузла неабияк зросла, тож повільна бюрократична машина запрацювала дещо інтенсивніше, даючи завдання багатьом іншим галузям господарства направляти на Дніпро нову техніку, механізми, будівельні матеріали та ін. Так з поза меж України постачалися [18]:

Місто	продукція
Ленінград	фарби, баштові крани
Москва	вентилі, склорізи, крани, ліжка
Єреван	електрокабелі
Армавір	хімічна продукція
Наровля	річкові судна

На 10-му році після закінчення війни промислові підприємства України для Кременчуцької ГЕС відправили:

Місто	продукція
Харків	листовий метал, труби, автогума
Кременчук	метал
Київ	руберойд, цемент, шифер
Ворошиловград	вугілля
Запоріжжя	шлаковата
Олександрія	цегла
Кіровоград	ліс круглий
Одеса	кабель, дріт
Сталіно (нині Донецьк)	вугілля, метал
Кривий Ріг	вапно

Продукція, обладнання та техніка надходили здебільшого залізницею та Дніпром. Розвантаження відбувалося переважно вручну. Так, 42% всього об'єму піску навантажувалося вручну лопатами, 54% каміння теж розвантажували руками. З усього цілого та пиляного лісу розвантажили кранами тільки 28% від загального об'єму, все інше, а це 72%, розвантажували вручну. Важка і часто непосильна робота, особливо некваліфікована, призводила до частих прогулів робітників. Багато з них самовільно кидали будівництво.

Якість харчування була низькокалорійною. І хоч восени 1955 року на будові заготовили картоплі 122,3% від потреби, а овочів ще більше — 147,1% від необхідного, однак цього виявилось недостатньо для продуктивної фізичної роботи під відкритим небом впродовж дня. Фонди централізованого постачання м'яса не вибиралися за відсутності власне м'яса. Тож в 1955 році на будові завели свиноферму, де поставили на відгодівлю 60 свиней. З настанням холодів 26 свиней забили для потреб громадського харчування [19].

У 1955 році, вперше за увесь період робіт, здійснили ревізію наявних матеріальних ресурсів на будові. Облік використаного та невикористаного призвів до нестачі матеріалів на 88 тис. крб. Одночасно звідкілясь взяли й надлишки на 128 тис. крб. Природа походження всього цього теж доволі типова й зрозуміла. Приписки у звітах про нібито виконану роботу давали неймовірну «економію» будматеріалів та пального. Одночасно проекти будівництва були недосконалими, тому з'являлися незаплановані об'єкти, для яких звідкілясь потрібно було брати будівельні матеріали, або розплачуватися з сусідніми колгоспами за надані послуги чи рослинницьку продукцію палим, запчастинами та ін. Чи передбачили в проекті «Укргідепу» створення власної свиноферми для «Кременчукгесбуду»? Ні! Однак вигодовування такої кількості голів худоби, як і побудова для їхнього утримання ферми, відбувалося не за власний рахунок керівництва будови. Багато, однак, і розкрадалося.

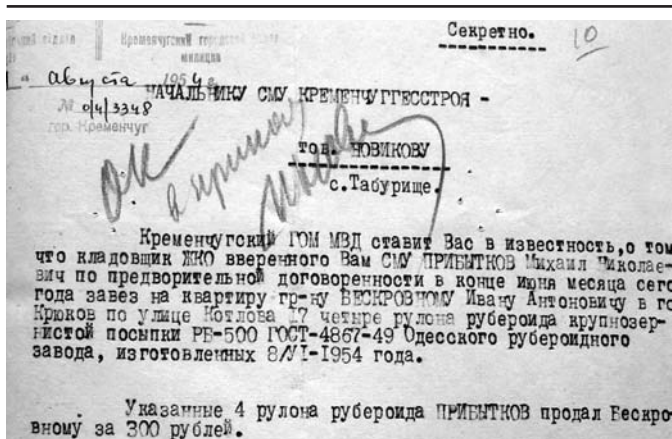
У 1955 році розпочали нарешті спорудження каменедробильного та бетонного заводів. Взялися впритул і за Дніпро. Через рік його планували перекрити, тобто зробити т. зв. «перемички» вище і нижче місця майбутньої греблі з тим, щоб дно річки осушити і у звільненому від води котловані почати будувати власне греблю і машинний зал. Впродовж літа 1955 року змонтували два земснаряди, які розпочали налив перемичок. Великий головний биль у керівництва «Кременчукгесбуду» в перший, тобто у підготовчий

період, викликала проблема забезпечення гідровузла щелебенем та камінням різного розміру та для різноманітних потреб.

Всі як один проекти спорудження Кременчуцької ГЕС, і ті, що створювалися в 30-х рр., і післявоєнні, вказували на сприятливі геологічні умови майбутнього місця ГЕС через наявність поблизу величезних запасів граніту. Граніт дійсно був і його здав-

на видобували як на правому березі Дніпра у Цибульниківському кар'єрі, так і на лівому — на Власівському родовищі. А табурищенські каменотеси були відомими в СРСР ще з часу будівництва мавзолею Леніна. Правобережний кар'єр знаходився на відстані 4 км від будівельного майданчика, тобто поруч з майбутньою ГЕС. Розташувати каменедробильний завод вирішили на греблі, яку спеціально намили для цього. З часом зрозуміли, що цим допустили величезну помилку: у 1960 році, у період найнапруженішої роботи з пуску в дію всієї ГЕС, завод вартістю 16,5 млн крб вимушено ліквідували, адже він потрапив до зони затоплення.

Варто зауважити, що завод увесь період робіт не справлявся з потребами будівництва, чим значно коригувалися різноманітні графіки та плани введення об'єктів. Надзвичайно міцні гранітні валуни, що подавалися на дробіння, виводили з ладу деякі механізми, багато з яких і так були «невдалими» за своєю конструкцією. Біля «першого» каменедробильного заводу вирішили збудувати фактично другий завод, який, щоб не дратувати столичне

Лист з грифом «секретно» на ім'я начальника «Кременчуггесбуду» про виявлення міліцією м. Кременчука факту розкрадання будівельних матеріалів з будівництва ГЕС. Серпень 1954 р. Фонди ДАКО.

Техніка в Цибульниківському гранітному кар'єрі. Вийнята порода призначалася для спорудження об'єктів Кременчуцької ГЕС. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

керівництво «неефективним використанням коштів», нарекли «другою чергою заводу». І цей завод не вирішив проблеми постачання будови необхідним матеріалом, тож в 1959 році збудували вже «третю лінію заводу». Продукція цих цехів-заводів лише на 70–80% забезпечувала потреби ГЕС. У лютому 1960 року

Цибульниківський кар'єр затопили. Завод, у який вклали десятки млн крб та значно модернізували і який міг і надалі постачати народному господарству продукцію, виявився непотрібним. У серпні 1960 року його ліквідували.

Поблизу с. Табурище, біля озера Довге, проектувальники знайшли потужні запаси крупнозернистого піску, який ідеально підходив для будівництва ГЕС. Пісок залягав на глибині 18-20 м. До нього добралися так. З Дніпра в Табурищанську протоку, а потім в озеро увійшов земснаряд. Потужний механізм зруйнував 20-метрову товщу ґрунту біля озера, вхід в озеро з протоки перекрили дамбою, воду з озера майже всю відкачали. На берегах колишнього озера з'явилися маси піску. Впродовж 4-х місяців безперервної роботи земснаряда намили нереальну за обсягами кількість піску, який складували біля бетонного заводу. Його вистачило на увесь період будівництва гідровузла.

Доля колись мальовничого озера Довгого з усіма організмами, що мешкали в ньому та поруч, була принесена в жертву ГЕС. А таких озер біля ГЕС — сотні!

1955, як і попередній та наступний 1956, вважався підготовчим до головного періоду будівництва, що припав на 1957–1960 рр.

У 1955 році розпочали планомірну забудову «Нового міста».

У той час, коли, за документальними свідченнями, підготовчі роботи на будівництві Кременчуцької ГЕС йшли на повну потужність, Рада Міністрів УРСР і ЦК КПУ тільки 24 жовтня 1955 року затвердили постанову № 1314–145 «Про проектне завдання на будівництво Кременчуцької ГЕС». Нею проект будівництва ГЕС поблизу м. Кременчука влада Української РСР схвалила й «просила» це зробити також Раді Міністрів СРСР [20].

Чим пояснити таку значну розбіжність в часі, а це майже півтора року, щодо початку підготовчих робіт й схваленням проекту побудови Кременчуцької ГЕС?

Можемо припустити (на підставі усних свідчень, розповідей та припущень, висловлених багатьма ветеранами-гідробудівниками на межі XX й XXI століть), що влада знекровленої воєнним лихоліттям, ще не відбудованої з руїн Української РСР мала серйозні сумніви стосовно доцільності саме такого за масштабами будівництва об'єкта — Кременчуцької ГЕС, стосовно доцільності саме такого проекту, фінансування якого мало стати непосильним фінансовим тягарем на бюджет республіки. Тому довго вивчала всі наслідки (передусім, — економічні, екологічні, гуманітарні) від утворення велетенського водосховища, намагалася переконати РМ СРСР, що ініціювала будівництво (згадаймо її постанову від 25 березня 1953 року № 509), у недоцільності знищення найродючіших в світі чорноземів, правічних придніпровських лісів, перспективних для видобутку родовищ надр, пропонуючи встановити «вертикальні» гідротурбіни, які не потребують великого підйому і перепаду рівня води, а значить і такої площі зеркала водосховища... Щодо Чигирина, Черкас і Сміли таки ж переконала!.. Тому і зволікала, не наважуючись розпочинати безпосередньо

роботи зі спорудження греблі ГЕС, підготовки чаші водосховища з усіма мислимыми й немислимыми відселеннями й винесеннями із ймовірної зони затоплення, сподіваючись на перемогу здорового глузду в московських керманичів. Та не сталося!.. Саме за напольганням Кремля і з'явилася згадана постанова № 1314–145.

Більш того, про деяке призупинення робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС взимку, навесні й влітку 1955 року також залишили спогади безпосередні учасники її будівництва. З чим не міг змиритися тільки «начальник управління будівництва Кременчуцької ГЕС», що ініціював наради на різних рівнях.

За час що минув після початку підготовчих робіт перемогли власне кар'єристські міркування Г. Новикова, пролобійовані в далекій столиці. Якби Новиков очолював менш масштабну, а не «ударну комуністичну» будову «Всесоюзного значення», навряд чи йому вдалося б ще далеко до її завершення обійняти посаду заступника Міністра, а через декілька місяців і Міністра будівництва

електростанцій СРСР, зробити карколомну кар'єру — стати заступником голови РМ СРСР.

Тож постанова № 1314–145, що, очевидно, була для РМ УРСР і ЦК КПУ вимушеним кроком, дала чіткий сигнал продовжити не тільки підготовчі роботи, а й розпочати спорудження власне ГЕС.

У 1956 році збудували завод залізобетонних виробів. За проектом він спочатку випускав продукції об'ємом у 7 тис. м³. З часом цього

Перед початком будівництва Кременчуцької ГЕС розпочали будувати цегельний завод.
50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

виявилося замало. Тож, як і у випадку з каменедробильним заводом, інженерно-технічні працівники «Кременчукгесбуду» розробили проекти «окремих цехів». Випуск продукції збільшився до 40 тис. м³ на рік. Запроектоване і введене в дію малопродуктивне виробництво в 1958 році розпочало випуск, окрім типової продукції, ще й балок мостового переходу вагою у 62 тонни. Цих «циклопічних», небачених ще на жодній до того спорудженій ГЕС, виготовили тільки для Кременчуцької 150 шт. А потім ще виготовляли їх і для Дніпродзержинської ГЕС [21].

Майбутній гідрозол біля Табурища обростав все новими і новими заводами й цехами. Так, велике значення для майбутньої ГЕС мав ремонтно-механічний завод. І якщо на місце майбутнього будівництва Кременчуцької ГЕС його керівники вперше приїхали

Завод залізобетонних виробів збудували
безпосередньо біля майбутньої ГЕС. 50-ті рр. XX ст.
Фонди ДАКО.

одним автомобілем «Победа», то в наступні роки насиченість будівництва різноманітними механізмами і технікою неймовірно зростала. Її час від часу ремонтували. Тож керівництво будівництва вирішило не створювати кільканадцять ремонтних цехів і майстерень, а збудувати великий ремонтний завод і устаткувати його сучасними станками, забезпечити грамотними інженерами й кваліфікованими робітниками. Майже одночасно будувалися кисневий, асфальтобетонний, два деревообробні заводи, заводи силікатної цегли.

На будівництво безпосередньо ГЕС прибули спеціальні організації: «Гідромонтаж», «Гідроелектромонтаж», «Гідроспецбуд». Кожна з них мала свою базу з майстернями, складами, конторами.

Складний підготовчий період виявився тривалим — майже 3,5 років.

Відставання у часі від початкового проекту було надзвичайно великим, тож на будівництво власне гідровузла часу залишалося обмаль.

Виростає ще один завод поблизу ГЕС — асфальтний.
50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

Своє бачення підготовчого періоду спорудження Кременчуцького гідровузла залишив у спогадах Олександр Миколайович Толстиків: «Початок травня 1954 року. В с. Табурище день і ніч стрекочуть двигуни, потужні скрепери і бульдозери переміщують ґрунти, готуючи ділянки під різні підсобні приміщення.

Весна і літо 1954 року — найбільш складний

момент у будівництві ГЕС, адже відбувався фактично організаційний процес, коли всього потрібно було дуже багато, але всього не вистачало. Особливо важко було з паливно-мастильними матеріалами. База знаходилася в Кременчуці, були і наряди, але доправити не було чим — не було бензовозів.

Тож кожного ранку доводилося телефонувати в найближчу МТС і просити бензовоза.

Великі проблеми були і з цеглою. Її постачав Кременчуцький цегельний завод. Постачав нерівномірно, з великою кількістю браку. Часто на будівництво доходила тільки половина з отриманої цегли — погано випалена вона розсипалася в дорозі.

Заготівля лісоматеріалів була тривалою і виснажливою. Будівництво отримало наряди на ліс з Крилівського лісництва, але він ще ріс. Тож ми організували його порубку та трелювання. Трелювали технікою, а навантажували вручну.

За літо 1954 року будівельники звели декілька двоповерхових будинків, фундаменти під бараки. Але не було столярних виробів. Їх ми повинні були отримати з Ленінграда. Вже й літо добігало кінця, але поставок з Ленінграду все не було. Довелося посилати гінця. Уже восени столярка надійшла з Ленінградської та Псковської областей. У III кварталі будівельники взялися за столярні роботи. У листопаді заселили перші двоповерхові будинки, а також будинки барачного типу, ввели у дію їдальню. Цю першу вулицю назвали Будівельною» [22].

Створення перемичок

Поблизу с. Табурище, місця побудови греблі Кременчуцької ГЕС, Дніпро ділився на два рукави. Між ними знаходився острів Кишинський, який і роз'єднував річку на дві нерівні частини: вузьку правобережну, яку називали Табурищанська протока та широку лівобережну, що мала назву Власівська. Усі бетонні споруди майбутньої ГЕС вирішили звести на правому березі Дніпра, біля с. Табурище, де назовні виходили товщі міцних гранітів, та на острові Кишинському, протяжністю майже у 2,5 км, поверхню якого вкривали пласти піску з деревами та кущами, під якими залягав потужний шар граніту. Для того, щоб розпочати роботи із закладення фундаменту ГЕС, потрібно було пробратися до дна річки в Табурищанській протоці, осушити його, запустити туди людей і техніку й розпочати бетонні чи земляні роботи. Оскільки гребля захоплювала і острів Кишинський, то на ньому планували зняти шар ґрунту з усією рослинністю та дістатися до гранітів. Саме на

них планували закладати бетонний фундамент греблі та машинного відділення ГЕС.

Отже, всі роботи з бетонування не можна було здійснювати аж до того часу, поки не оголиться дно річки і не звільниться від піску та рослинності острів.

Також біля правого берега, навпроти с. Табурище, планували збудувати суднохідний шлюз. Оскільки він проходив у суцільній товщі гранітів, то, щоб пробити в них камеру шлюзу, потрібно було захистити цю ділянку від води.

Осушити дно річки в районі майбутньої ГЕС та підходи до шлюзу вирішили в такий спосіб: насипати по периметру греблі тимчасові земляні дамби — перемички, які, мов велика підкова, охопили б майбутнє місце будівництва. Своїми «кінцями» земляна «підкова» чіплялася за правий берег Дніпра та повністю охоплювала острів Кишинський. Лівобережна основна частина Дніпра — Власівська протока, тимчасово не зачеплена втручанням будівельників, слугувала для вільного проходу води, криги та суден. Перемички вирішили збудувати на 340 м вище та на 410 м нижче від місця майбутньої греблі ГЕС [1].

Внесені зміни до проекту дещо видозмінили розміри перемичок, але не змінили їхнього призначення: перекрити праву протоку, вицідити з дна річки воду, зробити майбутній котлован відносно сухим, а по перемичках прокласти залізну та автомобільну дороги з тим, щоб ними перевозити до котловану величезні об'єми бетону та інші будівельні матеріали, а також робітників.

На деяких ділянках річки, зокрема на Табурищанській протоці, перемички досягали 13 м над рівнем Дніпра, мінімальна висота в 5,5 м була на острові Кишинському. Ширина перемичок — 11 м [2].

Спорудження цих земляних насипів поклало початок грубому втручання людини у природу Дніпра в його середній течії, знач-

но видозмінило увесь ландшафт навколо річки, характер її течії, та призвело до інших катастрофічних змін у флорі й фауні всієї прибережної ділянки річки.

Тоді над цим не задумувалися, тож ударними темпами знищували Табурищанську протоку та унікальний острів, що відділяв її від власне «широкого» Дніпра.

Спорудження перемичок виявилося технічно складним та надзвичайно відповідальним. Оскільки на дні річки в т. зв. котловані передбачалася цілодобова присутність людей і механізмів, які вкладали в основу самої ГЕС та греблі бетон, то це дно повинне було бути сухим.

Тож окрім спорудження перемичок здійснювалися складні роботи з недопущення просочування води через верхню перемичку до котловану та відведення води, що все-таки з'являлася, через нижню перемичку. Для цього встановили 25 одиниць різного типу насосів, які впродовж майже 4-х років безперервно відкачували воду з котловану греблі.

Надзвичайні хвилювання будівельників ГЕС були пов'язані з очікуваннями щорічних весняних повеней на норавливому й непередбаченому Дніпрі та поведінкою при цьому тимчасових земляних дамб. Споруди чотири роки стримували натиск повеневої води на споруджувану греблю ГЕС. Розрахунки проектантів виявилися правильними, роботи на зведенні перемичок велися якіс-

Земснаряд працює над наміванням перемичок у Табурищанській протоці. Серпень 1955 р.

Фонди ДАКО.

но, тож впродовж усіх років тимчасові земляні насипи виконували свою функцію справно.

Намивання перемички. Літо 1955 р.

Фонди ДАКО.

Перемички створювали способом, відомим як намивний. Для цього до місця майбутніх робіт підігнали два потужні земснаряди, які з майбутнього котловану брали ґрунт і трубами подавали на об'єкт. Цими трубами під величезним тиском на перемички надходив пісок

та мул, перемішані з усім живим, що потрапляло до земснаряда. Всього потрібно було намити 840 тис. м³ ґрунтів, для чого переробили загалом 930 тис. м³ [3]

Ґрунти брали з поверхні острова Кишинського та з дна Табурищанської протоки. В однорідну масу перетворилися представники фауни і флори Дніпра.

Вивершення земляного насипу, тобто перемичок, вище і нижче від місця побудови греблі ГЕС, тривало довго. Розпочали роботи у серпні 1955 року. До 18 жовтня 1955 року русло Табурищанської протоки звузили до 18–20 метрів. Але розпочалися дощі, що переросли у зливи. Вони тривали декілька днів підряд. Рівень води в Дніпрі різко підвищився. Через незамощену ділянку перемички ринула вода, щосекунди її проходило понад 50–60 м³ при нормальній течії в 20–22 м³/сек. Натиск стихії виявився таким сильним, що у верхній перемичці з'явилася промоїна шириною в 38–40 м, яка щохвилини збільшувалася і загрожувала руйнуванню всього насипу. 23 жовтня терміново скликали нараду при начальнику

«Кременчукгесбуду» і вирішили цілодобово загачувати промоїну камінням [4].

Оскільки техніки не вистачало, робітники, розтягнувшись у ланцюг, стоячи ногами на розкислій від води поверхні перемички, передавали з рук в руки матеріал. Особливо ризикували опинитися в оскаженілому Дніпрі ті з них, хто стояв на краю промоїни. Декілька діб підряд, неймовірно стомившись, закидали й засипали перемичку, аж поки дощі не припинилися й натиск води значно уповільнився. Під час цих тривожних днів, на перемичці перебував і начальник будівництва Новиков.

Роботи з наміву перемичок тривали безперервно впродовж пізньої осені та зими, за винятком лютого 1956 року, коли температура знижувалася до 15–20 градусів морозу. Будівельники надзвичайно поспішали, адже весною 1956 року очікувалася весняна повінь, тож намити перемички намагалися до початку масового танення льодів.

Встигли! До квітня 1956 року велетенська земляна підкова охопила місце будівництва майбутньої ГЕС.

Потім розпочалася весняна повінь. Вона зумовила надзвичайно величезні побоювання керівництва та робітників «Кременчукгесбуду» стосовно того, чи буде зруйновано верхню перемичку, що візьме на себе натиск стихії. Щосекунди лівим руслом Дніпра — Власівською протокою, куди спрямували весь водохід ріки, проходило понад 11 тис. м³ води. Висота хвилі досягала 1 метра. Щоб не допустити розмиву верхньої перемички, вирішили авральним порядком її підсипати. По тривозі, десятки автомобілів вивезли з гранітного кар'єру 1 300 м³ породи і висипали на перемички. Стихія тривала декілька діб, тож земляний насип не був зруйнований.

«Думали, що перекриття старого русла Дніпра (тобто, Табурищанської протоки. — Авт.) буде цяцькою, але Дніпро сказав:

Верхня перемичка. Нею Дніпро в Табурищанській протоці перекрили вище місця спорудження ГЕС. Квітень 1957 р.

Фонди ДАКО.

ні!», — згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Микола Гнатович Шулик. — Після першого невдалого перекриття, через радіовузол звернення до всіх робітників, було дано команду вийти на перекриття. І Дніпро відступив.

Це поклало початок народження котловану під ГЕС. Старе русло перекрили! Робітники Салон-

ський, Хвощинський, Клименко кидали в річку таке каміння, що іншим доводилося його брати вчотирьох і вони це каміння ледь несли.

У повінь 1957 року, коли Дніпро розлився, то його вода ринула руйнувати дорогу на гранітний кар'єр і верхню дамбу (перемичку) котловану ГЕС. Розмив перемички котловану ГЕС загрожував відкинути будівництво на 2 роки. Для боротьби зі стихією були кинуті всі людські ресурси і техніка. Повінь була переможена і всі неймовірно раділи. Декілька діб підряд всі без сну і відпочинку боролися зі стихією під проливним дощем. Начальник будівництва Новиков, теж стомлений і промоклий, на своєму ЗИМі не знав спокою ні вдень, ні вночі. Сотні автомобілів з каменем засипали промоїни, які виникали повсюди.

До 1 листопада 1957 року котлован під ГЕС був готовий і цього дня відбулося урочисте вкладання першого кубічного метру бетону в донну основу ГЕС. На цю подію зійшлися тисячі будівельників» [5].

Весною 1958 року Дніпро знову показав свій норовливий характер і впродовж 15 днів нещадно мотузив верхню перемичку.

Потужний північно-західний вітер, що переходив у шквал, підняв на поверхні ріки високі хвилі. Вони люто накочувалися на перемичку і розмивали її. Оскільки в котловані на цей час були

здійснені великі за об'ємом роботи і там перебували сотні різних механізмів, то будь-якої миті дніпровська вода все могла зруйнувати. Знову по тривозі сотні автомобілів вивезли на верхню перемичку 2 200 м³ щебеню і 2 300 м³ каміння [6].

Дніпро все не вгамовувався, тож наперед перемички вивели земснаряд. Він та його труби, розтягнуті вздовж земляної дамби, першими приймали на себе хвилі й значно гасили їх. Тисячі робітників вийшли до берегів Дніпра, рубали й скидали у воду прибережні кущі, дерева, дошки, очерет. Хвилі все це несли до пере-

Між двома перемичками утворився котлован, в якому, після відкачування води, розпочали бетонні роботи в тілі ГЕС. Літо 1957 р.

Фонди ДАКО.

Земснаряди в Табурищанській протоці та вервечка людей, які безперестанно снують, засипаючи вручну щойно утворену весняною повінню проміїну у верхній перемичці. Весна 1957 р.

Фонди ДАКО.

мички, чим і встелили її товстим шаром, що стало додатковим природним засобом, який запобіг, таким чином, її розмиванню.

Потужні насоси відкачують воду з котловану ГЕС. На його дні вже проступили окремі гранітні валуни. Ще недовго, і з'явиться дно річки, потім сюди наїде потужна техніка, увійдуть тисячі робітників. Саме на цьому місці закладуть фундамент ГЕС, шлюз, водозливну греблю. Літо 1957 р.

Фонди ДАКО.

Повінь 1958 року хоч і не зруйнувала земляний насип, але призвела до просочування значної кількості води до котловану ГЕС. Місця просочування виявили, тож до верхньої перемички знову вивезли 1 500 м³ щебеню. Однак, попри всі старання, вода до котловану постійно прибувала, потужні насоси її постійно відкачували. Тільки на ці роботи щомісячно витрачали 300 тис. крб. В перших числах жовтня 1959 року перекрили і Власівську прото-

ку. Оскільки перемички були тимчасовими земляними насипами, то восени 1959 року їх зруйнували.

Цим Дніпро у його середній течії упокорили остаточно. Такої маси ґрунтів та каміння, бетону та заліза в собі річка не пробачила, тож мститься сьогодні самовпевненим «підкорювачам природи» численними екологічними лихами.

Земляні гребля гідровузла та дамби водосховища

Великий об'єм роботи виконали будівельники, споруджуючи земляну греблю, що перекрила Дніпро у його Власівській протоці — вона утримувала воду в найбільшому на Дніпрі водосховищі та спрямовувала її на гідрогенератори електростанції. Від міцності

цієї земляної споруди залежала доля власне придніпровських міст і сіл, що знаходилися нижче греблі Кременчуцької ГЕС, та сотень тисяч їхніх жителів, адже навіть найменший розмив тіла дамби призвів би до трагічних наслідків.

Земляна гребля Кременчуцької ГЕС як складна гідротехнічна споруда умовно поділяється на три частини: острівну, що охоплює частину острова Кишинського та Табурищанську протоку, руслову, утворену від перекриття Дніпра у Власівській протоці, та лівобережну — на заплаві.

Греблю насипали майже чотири роки і вклали в неї 24 млн 918 тис. м³ землі.

Острівна гребля має протяжність 1 886 м. Її намивали земснарядами, вибираючи ґрунт з дна річки та з котловану, де планували збудувати корпуси майбутньої будівлі ГЕС. Закінчили намівати цю дамбу в

жовтні 1957 року, вклавши в неї майже 6 млн м куб. піску та глини.

Лівобережний відрізок греблі намили в заплавної частині Дніпра. Її протяжність 6 450 м. Ґрунти об'ємом майже в 14 млн м³ засипали Дніпрові плавні та пасовища на величезних площах. Ці роботи закінчилися в 1959 році [1].

Останньою намили греблю в руслі Дніпра, засипавши Власівську протоку. Це було остаточним упокоренням могутньої річки в її середній течії.

Правобережна земляна гребля, вже чітко вималювався силует станції, греблі та мосту. 1959 р.

Фонди ДАКО.

Поступовий налив тут ґрунту розпочався в травні 1959 року. Влітку, коли вода в річці значно понизилася, роботи з насипання греблі тривали цілодобово, однак русло річки загачували поступово. Від постійного звуження, річка вела себе досить агресивно і чимало матеріалів пішли вниз за течією.

Остаточне перекриття запланували і здійснили з наплавного мосту. Для цього верхню частину мосту — т. зв. поміст, довелося перевезти з Сталінградської ГЕС. Ставили його на 150-тонні баржі, для чого їх міцно прикріпили до дна річки та до берегів у Власівській протоці. Баржі на своє тимчасове місце прибули навантажені камінням. Всі підготовчі роботи до початку перекриття звуженого русла Дніпра закінчили до початку жовтня 1959 р.

3 жовтня в 19.00 годин вибухом зруйнували нижню перемичку Дніпра, що захищала котлован ГЕС. Впродовж однієї години низова перемичка була розмита на ширину майже 150 м. Котлован ГЕС затопила вода. Потім зірвали верхню перемичку. Там утворилося русло шириною 120 м. Земснарядами руйнування перемичок продовжили. Натиск води у Власівській протоці набагато зменшився, адже значна маса води пішла по колишній Табурищанській протоці. Вода продовжила руйнування перемичок.

О 12 годині 4 жовтня 1959 року вирішили розпочати остаточне перекриття основного русла Дніпра. Для цього з барж вивантажили каміння. Посеред річки утворилися невеликі кам'яні острівці, що перешкоджали розмиванню русла. До цього часу судноплавний шлюз вже розпочав пропуск суден, тож перекриття русла Дніпра не перешкодило судноплавству.

Перекриття тривало з 12 години до 15 години впродовж одного дня — 4 жовтня. Щогодини великовантажні автомобілі скидали на дно річки до 6 тис. м куб. каміння, зокрема т. зв. гранітні циклопи — негабаритне каміння великих об'ємів. Одночасно на міст в'їжджали до 12 автомобілів, а всього того дня працювали 213. Вони скинули

на дно річки близько 200 циклопів — гігантських гранітних монолітів, у середньому по 1,5–2 шт. на 1 погонний метр. Поверх них все ті ж автомобілі вивезли тисячі кубометрів дрібного каміння. За перекриттям Дніпра спостерігали сотні будівельників. Однак побачити це дійство могли не всі охочі, а тільки окремі обрані з багатотисячного колективу робітників, адже керівництво «Кременчукгесбуду» заздалегідь оголосило, що допускатимуться на видовище лише ті, хто ударною працею завоює спеціальний мандат учасника перекриття Дніпра.

Так, до списку бригад й осіб, яким присудили т. зв. «перехідний мандат» на право взяти участь у перекритті Дніпра, вписали бригаду мулярів Спецуправління №1 на чолі з І.І. Андросовим, які виконали плани робіт на 208%; бригаду теслярів цього управління (бригадир

Лівобережна Власівська протока. У такому стані вона проіснувала до початку жовтня 1959 р., потім її повністю загнали. Цю подію назвали «Дніпро переможений!».
Фонди ДАКО.

Потужна техніка з гранітними циклопами прямує на перекриття Дніпра. 4 жовтня 1959 р.

Фонди ДАКО.

В.П. Прохоренко), перевиконання плану якої сягало 196%; бригаду малярів-штукатурів, очолювану Т.І. Завгородньою, які виконали план на 158%.

Отримали право прибути на свято перекриття Дніпра також різноробоча Л.Ф. Панасенко, що в заліку виконаної роботи досягла результату 185%; столяр М.П. Іванов забезпечив 252% виконання плану; водій В.П. Кигим — 150% виконаних завдань, а ще сотні інших робітників, інженерів та службовців.

На перекриття Дніпра також прибули передові колгоспники Новогеоргіївського району, робітники промислових артілей, установ та організацій, працівники шкіл, бібліотек. Вони теж вибороли мандат на почесне право участі в перекритті Дніпра. Список склали надзвичайно довгий [2].

Коли загата з'явилася над поверхнею води, власники цих мандатів криками «Ура!» вітали «історичну подію» поборення могутньої річки. Поряд з робітниками та інженерами, посланцями колгоспів та промислових підприємств, керівниками місцевих органів влади за перекриттям Дніпра спостерігали і представники центральних органів влади УРСР — М. Підгорний, Д. Коротченко, О. Засядько, Г. Новиков, а також відомі діячі культури — драматург О. Корнійчук та письменниця Ванда Василевська.

«Історичну» подію зафіксували на плівку, потім на Українській студії хронікально-документальних фільмів змонтували фільм на декілька хвилин.

Коли ейфорія від перекриття річки вщухла і глядачі розійшлися, до роботи приступили земснаряди, які поверх кам'яного насипу намили товщі ґрунтів. Намивали греблю до весни 1960 року.

Усього в русло Дніпра вклали майже 6 млн м³ землі. Цього виявилось достатньо, щоб перекрити Власівську протоку Дніпра шириною в 1 400 м остаточно [3].

В основу греблі вкладалися зазвичай суміші з піску та глини. Однак ці породи знаходилися під шаром родючих ґрунтів товщиною від 0,2 м до 1,4 м. Тож унікальне природне багатство — чорноземи, теж принесли в жертву ГЕС, адже їх не відбирали і окремо не складували чи вивозили з метою подальшого використання в сільському господарстві.

Лівобережну частину греблі намивали з заплавних ґрунтів, розташованих обабіч гідропороди. Пісок, глину та їхню суміш вибирали на глибину до 13–20 метрів.

Загалом, 10-кілометрова гребля Кременчуцької ГЕС — гігантський земляний об'єкт гідровузла. Вона пересікала не тільки русло річки, а й острів посеред неї, а в заплаві — численні озера й озерця, що були царством водоплавної птиці та різних видів риби. Густі трави заплав раніше слугували якісним кормом для тисяч голів худоби.

Всі озера й озерця по шляху греблі та обабіч неї знищувалися: вода відкачувалася, а потужні екскаватори виймали з дна колишнього озера ґрунти і вкладали їх в основу дамби. Коротка стріла з ковшем не давала можливості взяти велику кількість ґрунтів, тож на заплави прибули гусеничні бульдозери, які великими ножами переміщали ґрунти під ковші екскаваторів. Тож заплава знищувалася не тільки безпосередньо біля греблі, а й навкруги неї на відстані багатьох кілометрів.

Тіло греблі потребувало присутності великої кількості іншої техніки: вантажних автомобілів та скреперів. Оскільки належ-

Гранітні циклопи летять у воду. 4 жовтня 1959 р.
Фонди ДАКО.

них шляхів для їхнього пересування не було, то кожний водій на власний розсуд вибирав свій власний, тож автомобілі через погану прохідність, помережили унікальну заплаву Дніпра численни-

Перекриття Дніпра тривало понад дві години.
4 жовтня 1959 р. На це «свято» зійшлися сотні
глядачів.

Фонди ДАКО.

ми коліями, що залишали велетенські виразки на всій лівобережній частині берега. В найбільш заболочених місцях робили тимчасові насипи чи переносні бетонні покриття. Загалом біля лівобережної частини греблі залишилися десятки найрізноманітніших доріг та покинутих, виведених з ладу автомобілів і тракторів, місцем пристанища яких стали

торф'янисті болота чи вкриті ряскою озера. Звідти їх ніхто не рятував. Їхні остови ржавіли ще десятки років після пуску Кременчуцької ГЕС в дію.

Загалом нищення заплави з усією її унікальною екосистемою набуло грандіозних розмірів.

Одночасно зі спорудженням земляної греблі впоперек Дніпра будівельники здійснювали й інші не менш важливі земляні роботи в межах Кременчуцького водосховища.

Так, понад 1 млн м³ ґрунтів намили нижче греблі ГЕС, розділивши високою дамбою суднохідний шлюз та канал, по якому відпрацьована на гідроагрегатах вода потрапляла до Дніпра. В 1960 році її подовжили, оскільки під час скидання води з греблі ГЕС утворювалася велика хвиля, її «гасили» новою дамбою.

Навпроти колишнього села Табурища теж насипали земляну дамбу довжиною 3,5 км. Вона призначалася для укріплення Табурищанського мису від руйнівної роботи хвиль.

Першими проектами побудови Кременчуцької ГЕС, як вже відомо, передбачалося затоплення заплавної частини м. Черкаси. Під загрозою знищення опинялися кілька промислових підприємств та сотні житлових будинків міста. небезпека затоплення значної частини Черкас посилювалася ще й тим, що в місто заходили глибокі (до 20 м) й довжелезні яри. Високий правий берег міста також зазнавав постійного руйнування шляхом осипання ще задовго до спорудження Кременчуцького водосховища та підняття води. Тож перспектива прибережної частини міста, яке на середину 50-х років ХХ ст. налічувала 83 тис. жителів, вимальовувалася жахливою.

Доля бути назавжди знищеним чекала також на м. Чигирин, що знаходився в басейні р. Тясмин — правої притоки Дніпра.

У післявоєнний час у долині Тясмину — майже від м. Сміли до Чигирини, були здійснені значні за об'ємами меліоративні роботи з виправлення русла річки, осушення її заплави. Ґрунти в долині річки площею понад 15 тис. га є надзвичайно родючими через постійне зволоження. Долина річки надзвичайно густо заселена. Очевидно,

З М І Н И			
обсягів капітальних вкладень по окремих об'єктах капітального будівництва на 1958 рік по Головному управлінню водного господарства при Раді Міністрів УРСР			
/в млн.крб./			
Найменування та місце-знаходження об'єктів	Обсяг капітальних вкладень		
	Збільшується	Зменшується	
Тясминська дамба, Черкаська область	2,5	-	
Золотоніська дамба, Черкаська область	-	2,1	
Захисні споруди, м.Черкаси	-	3,05	

У кошториси робіт на спорудженні дамб постійно вносилися зміни, спричинені дефіцитом коштів. 1958 р. Фонди ДАКО.

саме всі ці обставини змусили внести зміни до проекту побудови Кременчуцького гідровузла й захистити м. Черкаси та долину р. Тясмин від затоплення й підтоплення. Захищати вирішили єдиною доцільним і можливим способом — земляними дамбами.

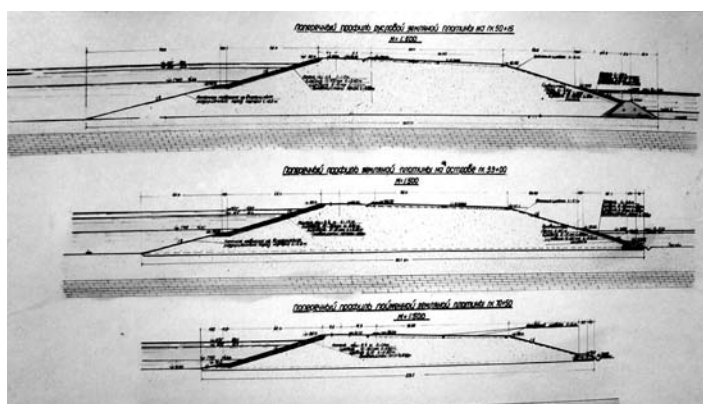
На лівому березі Дніпра, в його середній течії, знаходиться Золотоніський масив, на якому на середину 50-х рр. ХХ ст. проживали близько 9 тис. жителів. Фактично це лівобережна заплава Дніпра, що знаходиться на значній відстані від будівлі Кременчуцької ГЕС. Більшу частину площ Золотоніського масиву вкривали болота та заболочені землі. Через масив також протікали річки Золотоноша, Сухозгарь та Кропивна. Значну площу масиву вкривали ліси. У випадку появи водосховища, Золотоніський масив перетворився б на величезне за площею майже суцільне болото, а власне водосховище на цій ділянці було б мілководним, тож малопридатним для будь-якого використання, окрім розведення, хіба-що, малярійного комара. Золотоніський масив також вирішили відділити від водосховища земляною дамбою. Це стосувалося і Оболонського масиву в межах Полтавської області, де природні умови й наслідки від затоплення були ідентичними Золотоніському масиву.

На північний захід від м. Черкаси знаходиться Будище-Свидівський масив площею до 7 тис. га, з яких цінні ліси охоплюють площу в 3,8 тис. га. Тут проживали до 8 тис. осіб. При відсутності захисту від водосховища, масив перетворювався на мілководну ділянку Дніпра з сотнями островків та півостровів, вузькими протоками та Ірдинськими болотами, площа яких неймовірно збільшувалася.

Зрозуміло, що поряд зі спорудженням водозливної греблі, будівлі ГЕС та греблі впоперек Дніпра, проєктанти передбачили, враховуючи особливості рельєфу чаші Кременчуцького водосховища, можливе затоплення або підтоплення розташованих там населених пунктів та міст, а також десятків тисяч гектарів родю-

чих ґрунтів та заплав. Для їхнього захисту запроектували спорудження 10 дамб, розробивши 27 різних варіантів. Однак розробники проекту спорудження захисних дамб попередили владу, що вартість усіх захисних робіт перевищуватиме в 3–10 разів, і навіть більше, затрати на організацію чаші водосховища. Тому запропонували з 10 захисних дамб спорудити спочатку тільки дві — для захисту м. Черкаси та долини р. Тясмин [4]. Ними захищалися від затоплення 2 480 дворів, 10 027 мешканців та 16,5 тис. га земель.

На лівому березі загроза затоплення нависла над Золотоніським та Оболонськими масивами. Для захисту 2 033 дворів у зоні цих масивів та 11 600 га земель проектанти теж розробили систему земляних дамб — і тільки на Оболонському масиві їх передбачили 8. Вартість усіх робіт з їхнього спорудження — надзвичайно висока. У випадку відмови від захисту лівобережної частини Дніпра, Золотоніський та Оболонський масиви, де вже й так були болота Горошинське, Буромське, Золотоніське, Оржицьке, Удайське, перетворювалися б на гігантську мілку частину водосховища з плавнями, протоками, озерцями, затоками й островами, всуціль вкритими очеретом та колоніями малярійного комара. До річчя, для боротьби з ним передбачили розпилення препаратів ДДТ та гексахлорана¹⁰.

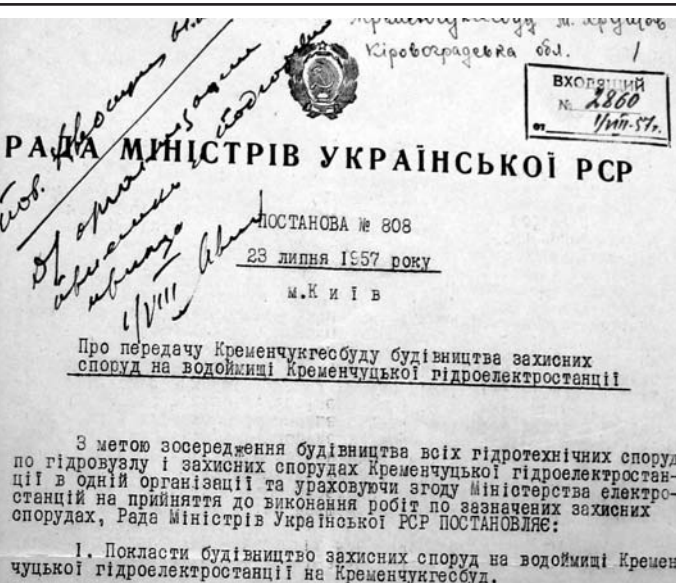

Різні проекти дамб, розроблені спеціалістами «Укргідеп» у м. Харків.

Фонди ДАКО.

¹⁰ Ці ядовиті препарати є небезпечними для людини через свою канцерогенну властивість. У багатьох країнах світу їх використання заборонене. Однак НДІ малярії й медичної паразитології ім. проф. Рубашкіна взагалі пропонував обробити всю 3-кілометрову зону по периметру Кременчуцького водосховища цими токсичними препаратами.

Постанова РМ УРСР, якою обов'язки щодо спорудження захисних гідроспоруд в зоні Кременчуцького водосховища покладалися на «Кременчукгесбуд». Липень 1957 р.

Фонди ДАКО.

Проекти захисних споруд довго вивчали в уряді України. 23 червня 1958 року РМ УРСР нарешті затвердила постанову №783, якою остаточно вносилися зміни до планів побудови Кременчуцького гідровузла в частині, що стосувалася спорудження захисних дамб біля Черкас, довжиною 9,2 км і вартістю 111,8 млн крб; т. зв. Тясминської дамби довжиною 3,8 км та вартістю 103,2 млн крб; Золотоніської — протяжністю в 23,1 км та вартістю в 73,6 млн крб Та-

ким чином від затоплення в долині Тясмину та на Золотоніському масиві захищалися землі площею майже у 20 тис. га [5].

Також вирішили будувати дамби на Оболонському масиві.

Для захисту м. Черкаси збудували дамбу довжиною фактично у 9,8 км. Південніше міста її приєднали до берега, створивши витягнутий у довжину своєрідний земляний мішок. Дамбу зміцнили бетонними плитами, а зверху висадили кущі верби.

Захист долини Тясмину вимагав іншого вирішення, ніж побудови дамби в гирлі річки. Оскільки Кременчуцьке водосховище за свого повного об'єму значно вивершувалося над Тясмином, то воду з притоки вирішили перекачувати в Дніпро потужними насосами. Для цього біля с. Стецівка збудували насосну станію.

Тясминську дамбу насипали від с. Стецівка до с. Вітове. Вона захистила 24 села і 2 міста (Чигирин і Смілу), 235 підприємств

та загалом 13,8 тис. га заплавлених земель. Фактична довжина греблі сягала 5 км, максимальна висота 14 м. Поверх греблі проклали автомобільну дорогу.

Оскільки Тясминська дамба збудована паралельно течії Дніпра, то для запобігання її зміщення та для гасіння енергії хвиль, довелося здійснювати цілий комплекс інших захисних робіт: висте-

ляння дамби бетонними плитами, посилення схилів щебенем та камінням, влаштування т. зв. хвилелому.

Тясминська дамба розташована на торф'яних ґрунтах, що мають властивість просідати під її вагою. Це просідання дійсно зафіксоване, але критичних значень для переливу води з Дніпра через греблю в Тясмин не досягнуто. Спостереження за поведінкою греблі розпочалися з 21 серпня 1958 року і віриться, що тривають вони донині.

На насосній станції біля с. Стецівка встановили 7 насосів. Кожен з них здатен щосекунди перекидати від 5 до 15 м³. води з Тясмину до Дніпра. Скільки щосекунди гине риби під дією техніки, невідомо. Також невідомо, чи є вона там взагалі.

Лівобережний Золотоніський масив від затоплення врятували завдяки трьом земляним загатам. Система цих дамб довга та складна. Лівим «плечем» дамба огинає с. Чапаївку та примикає до його західної частини. Потім дамба прямує до с. Чехівка, звідки повертає на північ і з'єднується з корінним берегом Дніпра вище впадіння в нього р. Ірклій. Довжина цього рукотворного творіння

Будівництво Стецівської насосної станції в гирлі р. Тясмин. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

сягає 20 км, а висота 8 м. Тут теж виникла ситуація, подібна до Тясминської. Тож, щоб не виникло заболочення масиву, талі й дощові води, що збиралися біля основи дамби, вирішили перекидати в Дніпро. За об'ємом вони сягали до 23 млн м³ щороку. Для цього встановили шість потужних насосів, здатних відкачувати по 3 м³ води щосекунди. Долину р. Кропивни перекрили дамбою №3 довжиною в 400 м, а її води перекидають у р. Сухозгарь.

Заплаву р. Сухозгарь теж перекрили дамбою №2 довжиною 4 км. Об'єднані води річок Кропивна та Сухозгарь насосами скидають у р. Золотоношку, а з неї — у Дніпро. Для перекидання води потрібна електрична енергія. Її беруть з Кременчуцької ГЕС. Непродуктивне використання електроенергії зменшує ефективність роботи ГЕС. Вода, що кілька разів потрапляє до насосів, позбувається майже всього живого.

Правобережний Будище-Свидовський масив, що вище Черкас, від затоплення та підтоплення водами Дніпра рятують три

Стецівська насосна станція. 60-ті рр. XX ст. Перед нею р. Тясмин, за нею — Кременчуцьке водосховище, між ними — гребля.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

дамби. Одна з них, довжиною 5,6 км, захищає села Будище й Лозовок. Інша, протяжністю 6,7 км, розташована між селами Свидовок та Дахнівка. Третя має довжину 3,7 км і захищає села Дахнівку та Василицю. Гребні дамб перевищують рівень води у водосховищі від 2 до 3 м.

Окрім власне дамб,

будівельникам довелося прокласти десятки кілометрів водовідвідних каналів [6].

Оболонський масив знаходиться на лівому березі р. Сула між селами Оболонь та Мозоліївка в межах Полтавської області. Для захисту від затоплення масиву спорудили 8 низьконапірних дамб, що з'єднали окремі острови й півострови. Перекидання води з річки Крива Руда здійснено завдяки каналу з насосною станцією.

Дамбою захистили і м. Крюків (нині, в основному, правобережний — Крюківський район м. Кременчука), що розташований нижче від Кременчуцької ГЕС і не перебуває безпосередньо в зоні водосховища.

Слід зазначити, що тільки деякі ділянки згаданих дамб укріпили залізобетонними плитами. Це Тясминська захисна дамба та 680 м Черкаської дамби. Бетон у тіло дамб вкладали «новаторським» способом: розчин та бетонну суміш розгортали бульдозерами. Ними бетон і трамбували. Попри це, було застосовано величезну кількість ручної праці. Саме в такий спосіб майже по всій довжині крутих схилів дамб встелявся щебінь та бутовий камінь. Його об'єми, що пройшли через руки будівельників, сягають десятків тисяч тонн.

Роль зведених гідротехнічних споруд для захисту жителів прибережних сіл і міст майже по всій довжині Кременчуцького водосховища, і особливо на його лівому низинному березі, є надзвичайно важливою.

Руїнування земляних насипів здатне спровокувати потоп, подібний за розмірами з біблійним, який може завдати величезної шкоди господарській діяльності людей, і, навіть, відібрати у них життя. Кількість людських жертв при подібній трагедії важко уявити.

Коли проектували дамби, враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати: 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси. Тож дамби вивершуються над поверхнею водосховища до 3 метрів. Важливу роль також віді-

Укріплення берегів Кременчуцького водосховища від руйнування шляхом висадження черешків верби. 60-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

гравала якість ґрунту, що вкладався у дамби. Тому якість наміву греблі й дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Лаборанти здійснювали регулярні заміри якості всіх робіт на греблі й дамбах, починаючи від вивчення стану їхніх підшов та усіх намівних ґрунтів до гре-

беня насипу включно. Вкладену в греблю й дамби землю перевіряли після кожного ярусу наміву товщиною в 0,8–1 м та через кожні 50-100 м вздовж гідроспоруд.

Усього за час з 1955 по 1957 р. фахівці Науково-дослідницької станції Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту взяли майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися потрібними. Це також стосувалося і бетону.

Свої спогади про земляну греблю, поперечну Дніпру, залишив учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Василь Іванович Юрченко: «Перш за все вражають її розміри. Ширина греблі на поверхні дорівнює майже 100 метрам. Це тоді, як за гідротехнічними вимогами вона могла б бути до 20 м. В основі дамби її ширина 350–400 м. Основу під греблю багато разів перевіряли. Всі м'які ґрунти видалялися, поверхня зачищалася, потім потужні земснаряди намили все тіло гідроспоруди. Кар'єри піску знаходилися поряд, у нижньому б'єфі, паралельно до греблі. Земснаряди намили в неї

мільйони кубометрів перебитого піску. Щільність вкладання піску багато разів перевірялася будівельними лаборантами. Верхній схил греблі одягнутий залізобетонними плитами, нижній-проти-лежний — засіяний травами. Коли верхній схил греблі бетонували, то для прискорення робіт бетон розрівнювали бульдозерами. По греблі проклали автомобільну дорогу і залізницю, а також лінію електропередач. Фронт напору води становить 15,4 км, з них на частку земляних споруд припадає 14,9 км. Безнапірна дамба лівого берега простяглася на 1,27 км. На долю бетонних споруд залишається майже 500 м. Будівля ГЕС близько 300 м, водозливна гребля — 200 м і шлюз» [7].

Скельні роботи

Як відомо, машинний зал Кременчуцької ГЕС, шлюз та водозливну греблю вирішили будувати на масивній гранітній підосві, в той час як лівобережну дамбу насипали на м'яких ґрунтах. Таке розташування основних споруд гідроелектростанції виявилось вкрай вдалим, адже фундаменти були міцними, тож надійними. Зате будівельникам довелося докласти чимало зусиль, щоб у товщах гранітів підготувати фундамент під ГЕС та наскрізь пробити Табурищанський мис для судноплавства. Обмежена кількість техніки в перший підготовчий період будівництва гідровузла спричинила використання майже суціль ручної важкої фізичної праці.

Загальний об'єм скельних робіт на Кременчуцькій ГЕС вимірювався 1 млн 135 тис. м³. З них на котлован будівлі ГЕС і водозливної греблі припадало 687 тис. м³, на шлюз — 448 тис. м³. [1].

Щоб розпочати роботи з видобутку граніту в зоні ГЕС будівельникам довелося обводнити майбутню ділянку будівництва, для чого вище і нижче місця спорудження насипали тимчасові земляні дамби, або т. зв. перемички. Утворилася замкнена площа, яку назвали котлованом, вода до якої майже не надходила, а

Вихід на поверхню гранітів Цибульниківського родовища. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

та, що потрапляла, постійно відкачувалася потужними насосами. Це дозволило ввести туди техніку та робітників. Загроза затоплення котловану з усією технікою та сотнями людей, які там перебували, виникла під час повеней. Однак тимчасові перемички витримали натиск стихії, тож роботи на осушеній ділянці Табурищанської

протоки Дніпра тривали постійно впродовж 1956–1959 років, або 35 місяців безперервної праці.

Щоб дібратися до гранітів дно річки спочатку звільнили від товщі мулу. Застосували для цього такий варварський спосіб, як гідрозмив, коли потужними струменями води м'які ґрунти з усім живим, що в них було, змивалися в понижені ділянки, звідки земснаряди ця рідка маса відправлялася на побудову дамб. Вода для гідрозмиву бралася в Дніпрі і насоси не розбирали, що потрапило до них: маси води чи косяки риб. Увесь мул, що його не могли взяти земснаряди, вибирали лопатами робітники, вантажили на автомобілі і вивозили за межі котловану. Їхні умови праці виявилися вкрай важкими — постійне перебування у грязюці в непристосованому для цього взутті провокувало численні хвороби, а відсутність належного побуту з можливістю просушити одяг призвело до величезної плінності кадрів на цьому об'єкті гідровузла.

На очищене дно річки згодом прийшли бригади буровиків. Одночасно працювали до 40 перфораторів і чотири стан-

ки для буріння. Останні могли за зміну проробити отвори в гранітах до 2–2,2 погонних метри. Тобто, продуктивність праці виявилася вкрай низькою, тож роботи з дроблення каменю відбувалися надзвичайно повільно.

Перфоратори — ручні та механізовані, вимагали великої кількості стиснутого повітря. Тож на дні котловану спорудили компресорну станцію, що виробляла 120 м³ повітря щосекунди. Цього скоро виявилось замало, тож потужності станції збільшили.

До кожного перфоратора по дну котловану проклали труби, що витримували великі тиски повітря. Однак їх часто руйнували автомобілі й бульдозери, що пересувалися територією котловану. На дні річки також збудували майстерню з ремонту перфораторів. З часом продуктивність праці зросла настільки, що за зміну одному робітнику-перфораторнику вдавалося пробурити від 6 до 15 метрів гранітів, а потім і до 20–25 погонних метрів.

Після буріння отворів до них закладалася вибухівка, що рвала скелі.

Перші вибухи на дні котловану відбулися в листопаді 1956 року.

Це не вибух авіаційної бомби чи артилерійського снаряду, то на декілька метрів угору летить, під потужним натиском струменя води, родючий шар ґрунту, під яким з'являються граніти. Цей безжалний спосіб, широко застосований на будівництві ГЕС, мав назву «гідрозмив». Наміри збудувати електростанцію в найкоротші строки з мінімальними використанням коштів ігнорували таке поняття, як «захист та збереження природи». Вдалині видніються околиці с. Табурище. 50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

На дні котловану товстий шар мулу. А робітники-перфораторники взялися до звичної роботи — бурять отвори в граніті, щоб потім закласти в них вибухівку, зірвати її й отримати вирівняну поверхню. 1957 р. Фонди ДАКО.

Подрібнену вибухами гранітну масу вивозили автомобілями.

Про тяжку специфіку роботи з гранітом свідчить той факт, що ручними перфораторами отвори бурилися на відстані від 1,2 м до 1,5 метрів один від одного і глибиною до 5,5–6 м, утворюючи певні квадрати. З 1 м пробуреної породи отримували 1,7 м³ гранітів, для чого затрачали 22 м³ повітря [2].

Скільки робітників отримали хворобу легенів, роками вдихаючи гранітний пил, статистика нічого не говорить. «Комуністична будова» вимагала й не таких жертв, то що вже говорити про долю кількох десятків перфораторників, легені яких буквально цементувалися не згірш бетону, що вкладався у фундамент ГЕС.

Для того, щоб отримати 1 м³ граніту, довелося використати від 350 до 600 грам вибухівки. Видобутий граніт часто мав великі форми, тобто був «негабаритним». У ньому доводилося вдруге-втретє бурити отвори, закладати вибухівку та підривати. Підривали моноліти до того часу, поки його могли взяти в ковші екскаватори. За зміну один екскаватор теоретично міг навантажити до 470 м³ гранітів. Їм допомагали бульдозери, що згрібали викинуті вибухами гранітні глиби, робили заїзди до забоїв. Десятки великовантажних автомобілів вивозили покритену масу за межі котловану.

Роботи надзвичайно уповільнилися, коли дійшли до основи, на якій планували методом бетонування робити фундамент будівлі ГЕС та водовідвідної греблі. Використовувати потужну техніку та робити вибухи стало небезпечним, оскільки основа під фундамент могла дати тріщини, що в майбутньому під тиском ваги

Скельні роботи в котловані ГЕС. Лютий 1958 р.
Фонди ДАКО.

бетонних споруд могли поглибитися та призвести до руйнування самої ГЕС. Тож зачистка основи під фундамент відбувалася суціль відбійними молотками з ручним вантаженням подрібненої породи лопатами на кузови автомобілів. Завдяки дійсно каторжній праці сотень робітників вдалося зачистити понад 50 тис. м² скельної породи. Механізувати ці роботи так і не встигли. Це особисто визнало керівництво «Кременчукгесбуду» [3].

Роботи з підготовки фундаменту майбутньої ГЕС здійснювали різні організації. Так, бурильні й вибухові роботи виконували робітники «Вибухпромбуду», а прибирали породу бригади «Кременчукгесбуду». Це значно уповільнювало роботи, адже «Вибухпромбуд» не був зацікавлений у пришвидшенні темпів робіт, тож всіляко їх затягував. Його діяльність вимірювалася в метрах пробурених отворів, кілограмах закладеної в них вибухівки та тоннах зірваної породи. Керівництву «Кременчукгесбуду» потрібна була очищена від граніту чиста поверхня, а також тисячі тонн якнайшвидше вивезеної з ділянки породи. Тож окремі валуни спеціалісти «Вибухпромбуду» могли рвати безкінечно, в той час як

Гідробудівники стали на трудову вахту

Серед багатотисячного колективу Кременчукгесбуду розгортається соціалістичне змагання на честь наступних виборів до Верховної Ради СРСР.

З піднесенням працюють механізатори будови. У ювілейному 1957 році вони добилися хороших показників. Із котлованів шлюзу, водозливної греблі і будинку ГЕС виїнято сотні тисяч кубометрів скельового ґрунту.

Широким фронтом ведуться роботи у Цибульниківському кар'єрі. Тут уже виїнято близько 125 тисяч кубометрів каменю. Екскаваторами перероблено

понад 1.600 кубометрів ґрунту.

Десятки передових механізаторів систематично перевиковують завдання. У ці дні попереду у змаганні йдуть екіпажі екскаваторів, де машиністами Павло Пирогов, Петро Пономаренко, Володимир Кошевий, Арсентій Костецький. По півтори—дві норми дають за зміну бульдозеристи Михайло Подуда, Іван Рагінський, Семен Білогуб та інші.

З перших днів нового 1958 року колектив управління механізації успішно справляється з своїми завданнями.

М. ДНІПРОВИЙ.

Допис в газеті «Прапор комунізму»
(Новогеоргіївський р-н) про скельні роботи впродовж
1957 р.

Фонди ДАКО.

фронт робіт просувався надзвичайно повільно.

Наприкінці 1956 року керівництву «Кременчукгесбуду» вдалося переконати Міністерство електростанцій СРСР внести зміни до організації робіт в котловані майбутньої ГЕС. Тож, віднині всю площину котловану розбили на три ділянки, закріпи-

ли їх за бригадами, одні зводили будівлю ГЕС, водозливну греблю і шлюз, іншим доручили бурові роботи й прибирання породи, а вибухові роботи здійснювали робітники «Вибухпромбуду». Їхню діяльність пов'язали графіками з чітко виписаними об'ємами та термінами, відступати від яких заборонялося. Таким чином, темпи робіт на спорудженні ГЕС віднині диктували не керівництво «Вибухпромбуду», а винятково «Кременчукгесбуду». Ці технічні й організаційні заходи підвищили відповідальність технічного персоналу трьох діляниць за увесь комплекс скельних робіт, між ними виникло змагання, простої механізмів скоротилися, роботи віднині тривали цілодобово.

У наслідок таких змін в 1957 році виконали визначальний об'єм робіт з підготовки основи під фундамент ГЕС, що дозволило 1 листопада 1957 року вкласти перший кубометр бетону в днище будівлі ГЕС. Ця подія перетворилася на велике свято, на яке зійшлися тисячі будівельників. Роботи зі спорудження фундаменту

ГЕС набирали величезного розмаху. Скельні роботи на цьому не припинилися. Паралельно з ними в товщах Табурищанських гранітів пробивали камеру шлюзу.

Спочатку судноплавний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани збудувати ГЕС на рік раніше, вирішили його збудувати до вересня 1959 року.

Тож розпочалося швидкісне будівництво і введення в дію шлюзу до перекриття річки Дніпро.

Канал шлюзу довелося значно поглибити, щоб ним до наповнення чаші водосховища проходили судна. Був випадок, коли теплохід застряг

на виступах бетонних стін каналу. Потім, коли водосховище наповнилося, то великі судна проходили шлюзом безперешкодно.

Земляні роботи на трасі судноплавного шлюзу. 1957 р.
Фонди ДАКО.

У товщі гранітів Табурищанського мису вирубали камеру суднохідного шлюзу. Його стіни облицьовували залізобетоном. Через два місяці ним підуть перші судна. Червень 1959 р.

Фонди ДАКО.

За півтора роки, що минули від укладки першого кубометру бетону в шлюз, його збудували.

Для прикладу, на Свирській ГЕС шлюз будувався 5 років, на Каховській — 3 роки, а на Кременчуцькій — 1,5 роки.

Великі трудові досягнення на будівництві шлюзу демонстрували комплексні бригади Григорія Вирича, Степана Олизька, Василя Горбачова, Миколи Баканова, Андрія Яворського, Тамари Чекотило.

Наприклад, бригада Володимира Шугая виконала своїми силами всі без винятку роботи на спорудженні одного зі складних об'єктів — верхньої голови шлюзу.

Коли будову відвідав президент В'єтнаму Хо-Ші-Мін, то він зацікавився роботою комплексних бригад і особисто розмовляв з Григорієм Виричем.

6 вересня 1959 року шлюз запрацював. На свято його відкриття зійшлися сотні будівельників. Жодна інша тогочасна ГЕС не досягла таких темпів спорудження подібної складної водної конструкції.

Фонди ДАКО.

Величезну роботу з монтажу металоконструкцій здійснила бригада Анатолія Колодєєва. Великий об'єм земляних робіт виконали екіпажі земснарядів № 7, 21, 23.

Залишив нам спогади про це колишній начальник житлового будівництва і управління суднохідних споруд «Кременчукгесбуду» Микола Васильович Аристархов [4].

6 вересня 1959 року шлюз запрацював. Через місяць перекрили Дніпро.

Бетонні роботи

Нині важко підрахувати скільки разів перероблявся проект побудови Кременчуцької ГЕС і скільки було внесено змін до вже готового й, здавалося, остаточно затвердженого плану. Чого варті лише дві такі «зміни»: збільшення кількості гідротурбін з 7 до 12, чи «дострокове» введення ГЕС у дію¹¹.

2 листопада 1955 року на нараді за участю заступника голови РМ УРСР Непорожнього, начальника «Кременчукгесбуду» Новикова, парторга ЦК КПРС Панасенка та директора Кременчуцької ГЕС Строганова дійшли до думки щодо пуску першого агрегату наприкінці 1958 року, а всієї Кременчуцької ГЕС — в 1959 році [1].

Ці плани виявилися прожектерськими, тож нереальними, але від думки щодо дострокового пуску не відмовилися. Це відповідало тогочасному психозу вводити в дію «дочасно» щоб то не було, будь-якою ціною і будь-який об'єкт, адже всяка новобудова нібито наближала «комунізм».

Кожна з цих «головних» змін породжувала тисячі інших — «другорядних». Великі сюрпризи проектантам і будівельникам підносила природа та норовливий характер Дніпра. З усім справилися й все подолали тільки завдяки пошуку часто нетрадиційних або новітніх, як на той час, вирішень.

Візуально споруда машинного залу Кременчуцької ГЕС і водозливної греблі, що, фактично, становлять одне ціле, програє Дніпрогесу, спроектованого, як відомо, американськими спеціалістами.

Прямолінійна, невиразна й навіть дещо спрощена конструкція Кременчуцької, банально перекинутої впоперек річки, позбав-

¹¹ Така «достроковість» означала, насправді, «тимчасову експлуатацію». Тож за урочистими мітингами щодо пуску в дію ГЕС чи шлюзу, часто за участю керівників держави, розпочиналася напружена робота з доведення об'єктів до ладу. Не дивно, що 5 грудня 1959 року будівельники «достроково» пустили в дію перший агрегат Кременчуцької ГЕС, але, після привітань ЦК КПРС і РМ СРСР, відразу взяли на себе ще одне «дострокове» зобов'язання: завершити будівництво гідровузла до 13 серпня 1961 року.

лена того оригінального силуету, що її має перша гідроелектро-станція на Дніпрі поблизу Запоріжжя. Причина, напевне, в тому поспіхові, через який намагалися отримати велику кількість «дешевої» електроенергії, завдяки якій побудувати в країні «світле щасливе майбутнє». Тож було не до архітектурних «надмірностей».

Під час вкладання першого кубометру бетону в тіло ГЕС також заклали пам'ятну плиту з посланням для нащадків. Цю місію, за якою спостерігали сотні будівельників ГЕС, доручили секретарю Кіровоградського обкому КПУ Мартиніву, начальнику «Кременчукгесбуду» Новикову, головному інженеру будівництва Строкову, секретарю партійної організації Панасенку. 1 листопада 1957 р.

Фонди ДАКО.

А, можливо, справа в добре прихованому ще одному призначенню усіх ГЕС на Дніпрі: вони розглядалися як новітня зброя проти війська НАТО, що теоретично могли захопити значну частину України. Якщо зірвати греблі усіх електростанцій одночасно, висока хвиля змие до Чорного моря усіх ворогів раз і назавжди.

Досвід такого використання води як зброї Червона Армія вже мала, коли її сапери підірвали греблю Дніпрогесу

в 1941 році. Щоправда, тоді в товщах води загинуло не так військо нацистських окупантів, як своє, непоінформоване про знищення ГЕС, яке разом з мирними жителями саме перебувало в пониззі Дніпра. Загинула сотня тисяч людей¹².

¹² Див.: Сосницький Л. Вибух Дніпрогесу. Хвилини чорного літа 1941 року. Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/vibuh-dniprogesu> тощо.

Все будівництво Кременчуцького гідровузла тривало з травня 1954 року і завершилося влітку 1961 року. Але недоробки ліквідовували аж до 1967 року.

Підготовчий період будівництва розтікся в часі до 3,5 років. Тож будівельникам потрібно було докласти чимало зусиль, аби пришвидшити будівництво.

Шляхами вирішення завдань щодо скорочення термінів спорудження стали ритмічна організація бетонних робіт на будівлі станції та водозливній греблі, а також широке використання збірного залізобетону.

Загалом, під час будівництва Кременчуцької ГЕС було вкладено понад 1 млн 16 тис. м³ бетону і залізобетону. Перший кубометр бетону у фундамент електростанції вклали 1 листопада 1957 року. Відтоді й до пуску ГЕС в дію, бетонні роботи тривали майже безперестанно, за винятком окремих дуже морозних днів. Якщо до кінця 1957 року будівельники вклали в основні споруди гідровузла, а ними були будівля ГЕС та гребля, 38,1 тис. м³ бетону, то наступного року ця кількість зросла майже в 10 разів і досягла 325,4 тис. м³.

7 березня 1958 року відбулася нарада в Держплані УРСР, під час якої вирішили запустити перші два агрегати Кременчуцької ГЕС у листопаді 1959 року, а всі інші — у 1960-му. Також визначили терміни початку інших етапів будівництва ГЕС: перекриття русла Дніпра — з 1 жовтня 1959 та початок наповнювати водосховища водою до відмітки 71 м до 1 листопада 1959 року.

Оскільки терміни введення в дію ГЕС скорочувалися, то темпи робіт зростали. Для виконання завдань потрібно було вкладати за зміну не менше 45 тис. м³ бетону. Для виготовлення такої кількості бетонної маси власних потужностей у «Кременчукгесбуді» не вистачало. Вирішили спорудити додатково ще три бетонні заводи.

Перед вкляданням бетону робітники «Кременчукгесбуду» обов'язково монтували арматурні конструкції. 50-ті рр. XX ст.
Фонди ДАКО.

Кількість робітників ухвалили збільшити на 5 тис., або майже на 40% [2].

Обладнання для бетонних заводів безперервної дії зобов'язали виготовити Дніпровський механічний завод і якомога швидше. Проте, завод з виконанням цих надтермінових завдань у заплановані строки не вкладався.

У 1959 році кількість вкляденого бетону зросла ще май-

же на 100 тис. м³ і досягла рекордної кількості в 423 тис. м³. Могли б вклядати і більше, однак цьому заважав постійний дефіцит щебеню, з виробництвом якого місцеві каменедробильні заводи не справлялися. І причина тут не у відсутності сировини, а в умовах праці робітників. Тож значну кількість жорстви різних фракцій — до 300 тис. м³ довелося завозити із Запорізького кар'єру.

Переважну кількість бетонної маси доводилося вклядати тільки в заздалегідь підготовлену форму — опалубку. На її спорудження витрачалися тисячі кубометрів лісоматеріалів та чимало часу, адже дерев'яні риштування використовувалася зазвичай тільки один раз на певному об'єкті. Згодом цей процес значно удосконалили, використовуючи замість дерев'яних конструкцій опалубки масивні опалубкові бетонні блоки. Вони призначалися для багаторазового використання, від чого продуктивність праці бетонувальників різко зросла.

У 1959 році, під час бетонування лівобережної частини греблі, застосували ще одну нову технологію — т. зв. «циклопічну

кладку з широкими швами». Особливістю цієї новинки було те, що основним матеріалом для робіт був не бетон, а величезні гранітні блоки — циклопи, вкладені один на один, ніби єгипетські піраміди. Порожнини між ними заливали бетоном. Деякі гранітні циклопи сягали об'єму в 20 м³. Якби техніка

Бетонні роботи в котловані ГЕС. До пуску в дію перших гідроагрегатів залишилося вісім місяців. Березень 1959 р.
Фонди ДАКО.

була потужнішою, то на греблю транспортували б гранітні блоки і більших розмірів. Використання гранітних брил дозволило скоротити затрати у два рази — вартість таких робіт сягала 76 крб за кубометр, тоді як звичайне бетонування 1 м³ обходилося майже у 140 крб [3].

Як відомо, мороз не сприяє бетонним роботам. Зимовий період поблизу Кременчуцької ГЕС був нестійким — потепління чергувалися з різкими похолоданнями, коли морози долали відмітку в -20°C і опускалися навіть нижче. Морози супроводжувалися віхолами. Навіть за таких несприятливих умов бетонні роботи тривали. Для цього для підігріву бетонної маси використовували електроди, занурені в розчин. Їх потужності в 50 кВт і напругою в 60 В повністю вистачало для прогрівання бетону і випарювання з нього вологи. Окрім того, для знищення снігу та льоду з поверхні, що призначалася для бетонування, використовували «вогнемети» — спеціальні пристрої, що під великим тиском спрямовували вогненний факел на потрібний об'єкт. Зрідка забетоновані

СВОДКА О ВЫПОЛНЕНИИ ПЛАНА УКЛАДКИ БЕТОНА ЗА ПЕРВУЮ НЕДЕЛЮ ЯНВАРЯ

УПРАВЛЕНИЯ	Участки	Выполн. массового плана в процентах	Выполнение недельного плана		
			план в кубомет- рах	выполнено в кубо- метрах	Процент выполнения
1. Управление строительства ГЭС (начальник т. Чуб, секретарь парторганизации т. Шматков)	№ 2	30	1060	1766	166
	№ 1	9	1134	411	36
	№ 3	0,6	204	10	5
	Итого	18,2	2398	2187	91
2. Управление строительства плотины (начальник т. Се- рый, секретарь парторгани- зации т. Козимир)	Водослив. плотина	16,7	1746	1196	69
	Земляная плотина	—	—	—	—
	Итого	15,2	1746	1196	69
3. Управление судоходных сооружений (начальник т. Аристаров, секретарь парт- организации т. Дворцова)	№ 3	16	200	284	142
	№ 2	15	2010	1049	52
	№ 1	3,3	550	73	13
	Итого	12,7	2860	1406	49
4. Управление левого берега (начальник т. Шерсков, сек- ретарь парторганизации т. Филиппов)	—	9,6	595	300	50
	Всего по основным сооружениям	15	7599	5089	67

Газета «Кременчукбуд» щотижня вміщувала інформації про кількість вкладеного бетону в об'єкти Кременчуцької ГЕС усіма управліннями. Січень 1959 р.

Фонди ДАКО.

поверхні вкривали на кілька діб очеретяними матами для повного просихання. Всі ці заходи дозволили взимку забезпечити такі темпи бетонних робіт, як і влітку. Якість бетонних робіт при цьому була високою.

Керівництво «Кременчукгесбуду», намагаючись вкласти-ся у визначені Москвою терміни будівництва ГЕС, деякі проек-тні будови відмітали повністю, натомість впроваджували свої. Це стосується і т. зв. «мостового переходу» через Дніпро, а про-стіше — залізничного і автомо-більного мосту, що проходив па-

ралельно будівлі ГЕС. Проект передбачав спорудження спочатку тимчасового переходу, потім, коли потреба в ньому відпадала б, цю металеву естакаду потрібно було розібрати, натомість споруди-ти постійний міст. Однак капітальний вирішили будувати відразу. Ця споруда надзвичайно велика і матеріаломістка, адже проходить над шлюзом, над 12 гідроагрегатами та водозливною греблею.

Міст будували загалом традиційно — на спеціальні опори вкладали бетонні балки вагою у 62 тонни. Вартість 1 м³ залізобетонних балок досягла 1 007 тис. крб, а їх загальний об'єм 4 тис. м³. Спочатку по ньому, ще не добудованому, пересувалися 7 різнотип-них кранів та сотні автомобілів, завдяки яким здійснювалися бе-тонні та монтажні роботи на всіх головних об'єктах ГЕС, а потім, з жовтня 1959 року, по мосту, який з'єднав обидва береги Дніпра, розпочався інтенсивний автомобільний і залізничний рух. Еконо-

мія тільки металу за такого здійснення будівельних робіт на мостовому переході сягала 6 000 т. Досвід будівництва мосту одночасно з бетонними роботами на Кременчуцькій ГЕС пізніше запровадили на інших електростанціях країни.

Одночасно з бетонними роботами взялися за монтажні. Так, першим великим механізмом, встановленим на щойно забетоновану будівлю ГЕС, був могутній 500-тонний кран. Поряд з ним діяли інші крани — 50 і 20-тонні. Ними подавали не тільки бетонну масу на об'єкти, а й монтували гідроагрегати, кожен з яких важив понад 600 тонн. Зрозуміло, що їх монтували окремими частинами. В той час, коли змонтували в ніші першу гідротурбину і вкрили її ковпаком, для наступної вже підготували камеру, а інші тільки заливали бетоном. Такий метод, названий поточним, був вперше застосований на будівництві саме Кременчуцької ГЕС.

Відповідно до графіку робіт на монтаж кожного гідроагрегату відводилося 48 календарних днів. Всі роботи з доводки турбіни сягали загалом 70 днів. Тобто, впродовж кожного календарного місяця повинен здійснюватися монтаж однієї турбіни і розпочинатися монтаж наступної. Робота вносила свої корективи, тож в стадії монтажу знаходилися фактично по три агрегати. На цих роботах працювали 120 робітників у дві зміни. Бетонувальники, а з ними теслярі, робітники бетонних заводів, кранівники, водії самоскидів

Бригада бетонувальників здійснює закладку бетону в блок першої турбіни Кременчуцької ГЕС. На передньому плані — бригадир У. Світус. Квітень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України
імені Г.С. Пшеничного.

500-тонний мостовий кран на естакаді Кременчуцької ГЕС.
60-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

та ін. працювали в три зміни.

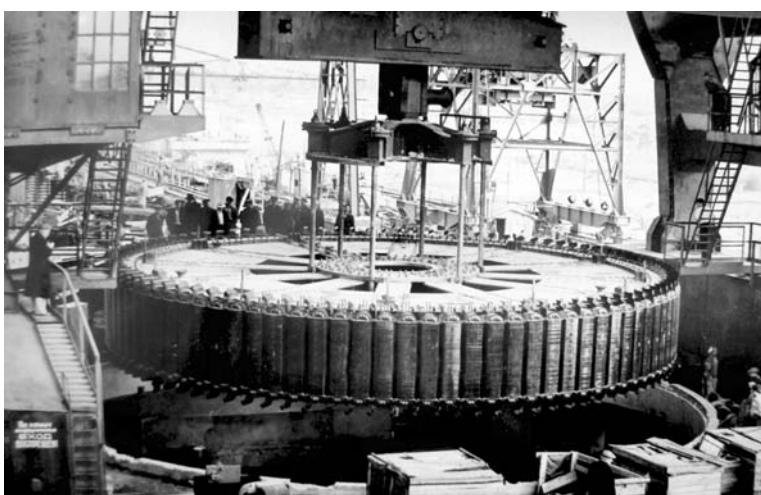
Монтаж першого агрегату Кременчуцької ГЕС — з моменту опускання робочого колеса в камеру до пуску агрегату на холості обороти — тривав 100 днів. 12-й, останній, агрегат, змонтували за 23 дні. Творча ініціатива інженерно-технічних працівників «Кременчукгесбуду», їхня

тісна співпраця з проектними інститутами, напружена праця робітників дозволила:

- 1) різко скоротити строки будівництва: на рік раніше встановлених термінів запустити в дію три перші гідроагрегати і взяти на себе зобов'язання — завершити всі роботи на будівництві Кременчуцької ГЕС до дня будівельника — 13 серпня 1961 р.;
- 2) одночасно з різким збільшенням потужності ГЕС знизити її вартість на 200 млн крб;
- 3) шляхом раціонального перепроєктування бетонних споруд з використанням місцевих будівельних матеріалів вдалося скоротити об'єм бетону і залізобетону на 200 тис. м³, зекономити велику кількість металу, лісоматеріалів і цементу;
- 4) скоротити строки від моменту вкладання першого кубометру бетону до пуску першого агрегату до 2 років і скоротити до 11 місяців термін від пуску першого агрегату до введення гідроелектростанції на повну потужність з пуском 12 агрегатів [4].

Велике навантаження випало і на колективи Харківського турбінного заводу та генераторного заводу «Електротяжмаш», які постачали на Кременчуцьку ГЕС найголовніше обладнання, зокрема — гідротурбіни.

Як відомо, Кременчуцьку ГЕС «достроково» ввели в дію в грудні 1959 року, за-

Установка ротора гідротурбіни 500-тонним краном.
1959 р.

Фонди ДАКО.

пустивши кілька гідроагрегатів. На цей час Кременчуцьке водосховище тільки наповнювалося водою. На багатьох інших об'єктах все ще здійснювалися бетонні та монтажні роботи.

Водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяло жарке літо 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС, адже монтаж гідроагрегатів все ще тривав. Не дивно, що запущена в дію перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, в той час як за проектом вихід електроенергії від неї повинен сягати 21 тис. кВт.

Узимку та особливо на весні 1960 року планували повністю заповнити водосховище. Регулювати стік Дніпра поблизу ГЕС чомусь доручили спеціалістам з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу. Вони здійснили розрахунки і спрогнозували, що до квітня Кременчуцьке водосховище заповниться водою до відмітки у 78 м, тобто, майже повністю. Однак Дніпро показав свій норов. Весною 1960 року водосховище не набрало потрібної кіль-

У весняну повідь 1960 року Кременчуцьке водосховище наповнювалося водою. Травень 1960 р.

Фонди ДАКО.

кості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін.

Також перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Навіть тогочасний винахід — захисні ковпаки над турбінами замість бу-

дівлі над ними, не вберігали електромеханізми від талої та дощової води. Якість бетонних робіт в турбінному залі була такою, що його вирішили оштукатурити. Тож одночасно з роботою турбін та наявності біля них експлуатаційників, у залі встановили опалубку і бригади штукатурів здійснювали штукатурні роботи, чим створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів. Зрозуміло, що про естетику робіт майже не дбали.

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «за тимчасовими схемами», перші гідроагрегати підключалися теж до «тимчасових» трансформаторів «з серйозними недоліками в системі охолодження». Загалом, «тимчасові» схеми енергопостачання виявилися непевними і невикробуваними, а також небезпечними з погляду техніки безпеки. Заміна багатьох механізмів та елементів електропостачання призводила до повної зупинки ГЕС! Зате до

Москви летіли переможні реляції про достроковий пуск в дію Кременчуцької ГЕС, про перші мільйони кВт отриманої електроенергії. Розтиражовані всіма наявними на той час пропагандистськими засобами, ці тріумфальні рапорти вкотре переконували народ про чергові завоювання «комунізму».

Вже перші тижні експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на ще одну величезну проблему: наявність великої кількості сміття у водосховищі, що норovalo потрапити на лопаті гідротурбін. Його, звичайно, намагалися виловити, для чого запроектували й спорудили спеціальні сміттевлловлювальні решітки. У повинь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як — сміттєзбірний тракт все ще будували. Весною 1960 року до греблі Кременчуцької ГЕС підходили не тільки величезні багатотонні крижини, а й цілі острови, рясно порослі кущами. Перед решітками накопичилися тисячі великих колод дерев та топляків. Також до гідроелектростанції ринула страхотлива маса всього твердого бруду, що піднявся з затоплених площ сотень сіл. Виловленого непотребу не було куди складувати, тож поблизу ГЕС його накопичувалося гори об'ємом у декілька тисяч кубометрів.

Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати і витягти

Під кожним ковпаком — гідротурбіна. Машинний зал на Кременчуцькій ГЕС відсутній. Це один з новаторських способів будівництва. 1961 р.

Фонди ДАКО.

із водоводів агрегатів близько 5 500 м³ твердих відходів [5]. Скільки непотребу пішло вниз по Дніпру — невідомо.

Авральна ситуація зі сміттям весною 1960 року повністю спростувала численні переможні реляції про нібито 100% санітарну очистку чаші Кременчуцького водосховища. Левова частка цих

відсотків виявилася тільки на папері.

31 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак у наступні роки — 1964 та 1965, проявилася багато недоробок.

Впродовж 1966–1967 років колектив робітників й інженерів Кременчуцької ГЕС повинен був ліквідувати попередні недоробленості, що «ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС» і які виявила державна комісія. На їхнє усунення виділили понад 2 млн крб. Найголовнішими недоробками з тих, що їх викрили чи виявили, було розмивання дамби на Дніпрі, сповзання Табурищанського мису, незакінчене будівництво дренажної системи, розділення першого блоку на два блоки та ін. Через три роки експлуатації Кременчуцької ГЕС відбулося затоплення й підтоплення нижньої частини м. Кремгес та не тільки його [6].

Важливий державний стратегічний об'єкт, чим була Кременчуцька ГЕС, охороняли. Безпосередню охорону будівлі електростанції та мостового переходу здійснювала воєнізована охорона

Механізми й технічні вузли на Кременчуцькій ГЕС та підпорядкованих їй міських котелень, після їхнього пуску в дію, зазнавали постійного вдосконалення шляхом винаходів та раціоналізаторських пропозицій. 10 лютого 1967 р. посвідчення на вдосконалення роботи деяких процесів на ГЕС отримав її працівник, а раніше — будівельник, О.Ф. Бабенко.

З архіву родини Бабенків (м. Світловодськ).

(ВОХР), що мала на озброєнні 20 гвинтівок «німецького зразка», 5 пістолетів «парабелумів», 9 мисливських рушниць та майже 1,5 тис. різноманітних набоїв [7]. Сил для боротьби проти диверсантів, як бачимо, вистачало.

Для захисту будівлі ГЕС та всього гідровузла від потенційних ударів з повітря ворожою авіацією вирішили розмістити поблизу м. Кременчука ракетну частину — т. зв. об'єкт 85/57. На її будівництво виділили 15 млн крб та зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» Строкова, директора Кременчуцької ГЕС Куземіна збудувати всі необхідні об'єкти ракетної частини до кінця 1959 року. Об'єктів виявилось чимало: казарма на 216 військовослужбовців, кухня-їдальня, штаб, житлове містечко з будинками з пічним опаленням тощо [8].

Серйозна увага приділялася цивільному захисту населення та матеріальних цінностей «на випадок руйнування Кременчуцької ГЕС». З цієї метою Новогеоргіївський та Онуфріївський райвиконкоми розробили і до 1 грудня 1959 року затвердили заходи з евакуації населення з цих райо-

Поряд з Кременчуцькою ГЕС збудовані автомобільний та залізничний мости. Вересень 1961 р.

Фонди ДАКО.

нів від можливого затоплення у випадку руйнування греблі ГЕС, але не природною стихією, а «імперіалістами». Щоб там не було, Кременчуцька ГЕС запрацювала і працює безперервно донині — понад 55 років поспіль.

1957 рік — визначальний, 1958 — переломний

На той час, коли тільки розпочалися підготовчі роботи зі спорудження Кременчуцької ГЕС, вже тривали повномасштабні роботи на будівництві ще однієї ГЕС — Каховської. Ці обидві гігантські будови на Дніпрі потребували колосальних затрат коштів, матеріалів та робочої сили. В Україні, яка нещодавно пережила війну, їх було недостатньо. Тому, розпочавш и будівництво ГЕС біля м. Кременчука, його хотіли відразу й зупинити, а всі ресурси кинути на закінчення Каховської. Однак, цього не сталося, і причини, що змусили продовжити розпочате, нам не відомі.

Процес будівництва Кременчуцької ГЕС мав два головні етапи, що, у свою чергу, склалися з дрібніших, але також надзвичайно важливих. Тож до головних належать будівництво власне ГЕС та очищення чаші майбутнього Кременчуцького водосховища.

На спорудження ГЕС були спрямовані всі зусилля керівництва створеної гігантської організації «Кременчукгесбуду», своєрідної будівельної армії, а також багатьох республіканських та союзних міністерств, навіть вищих органів влади включно з ЦК КПРС та РМ СРСР.

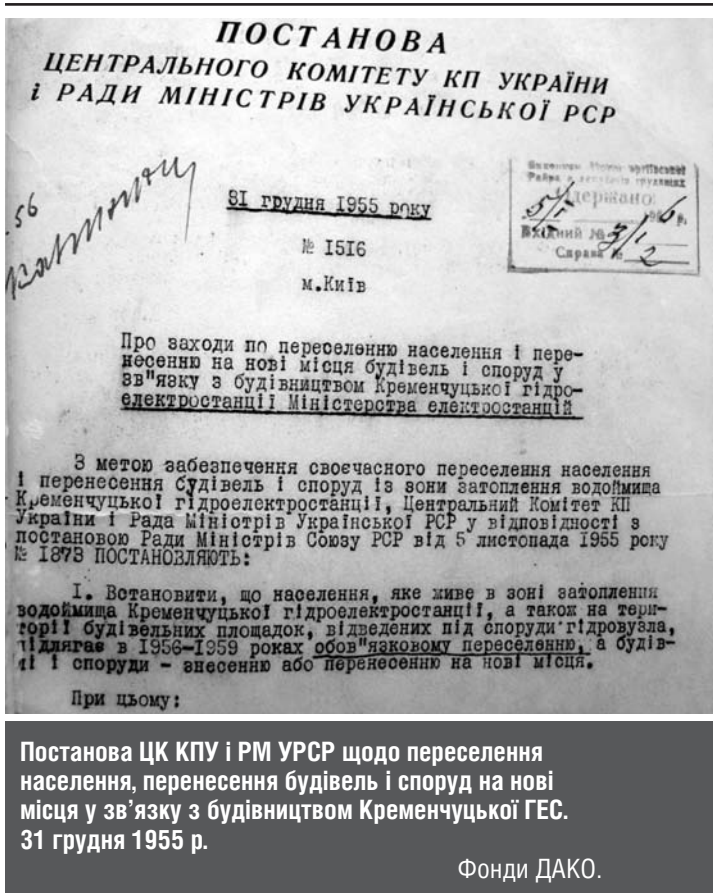
Ситуація з підготовкою дна майбутнього водосховища завжди була надзвичайно складною, потребувала колосальних фінансових та матеріальних затрат, але завжди знаходилася в тіні будівництва власне ГЕС. Щодо фінансових затрат, то вартість усіх робіт з підготовки дна водосховища до затоплення майже рівні з витраченими на спорудження власне ГЕС. Тобто, за інших природних умов, зокрема гірських, за ці кошти можна було збудувати дві гідроелектростанції.

Будівництво ГЕС і очищення чаші водосховища в умовах рівнини були нерозривними, відбувалися майже паралельно, але

за різної уваги до них з боку держави. Не дивно, що гребля і сама споруда ГЕС трактувалися як «гігантський стрибок» «у справі побудови комунізму». Тож радянська пропагандистська машина працювала з усіх сил, щоби не тільки громадяни країни, а й увесь світ знав про це. Проте відселення величезної кількості жителів з населених пунктів, що підлягали затопленню, занадто не афішувалися й не розголошувалися. Оскільки приховати цього аж ніяк не могли, та сама ж пропагандистська машина

спрямувала свої зусилля, аби переконати всіх, що для переселенців споруджуються добротні сучасні будинки, вулицями прокладається водопровідна мережа, до якої підключають кожен будинок і, що навіть будується «зразкове село недалекого комуністичного майбутнього». Дециця правди в цьому була, однак реальні справи виявилися далеко гіршими, ніж про це писали газети та показували у документальних фільмах.

З весни 1954 року, як відомо, розпочався підготовчий етап у спорудженні Кременчуцького гідровузла. Він розтікся в часі на 3,5 роки (закінчився в 1957 році) і здійснювався з великою швидкістю й напрутою всіх задіяних робітників та інженерів «Кре-

менчукгесбуду», а також інших підрядних організацій, таких як «Гідромеханізація», «Гідромонтаж», «Гідроелектромонтаж», «Гідроспецбуд», «Спецгідроенергомонтаж», «Південьтрансбуд» та ін.

Щоб там не було, але в 1957 році закінчився, нарешті, підготовчий період у спорудженні як Кременчуцької ГЕС, так і в очищенні чаші водосховища. За цей час встигли зробити чимало. Зокрема, повністю закінчили будівництво всіх підсобних і допоміжних господарств для створення міцної будівельної бази, і, в першу чергу, кількох каменедробильних і бетонних заводів. Перелік інших заводів, баз, кар'єрів і майстерень сягає двох десятків. Також збудували всі необхідні автомобільні, залізничні дороги й мости. Стратегічно вірним було рішення щодо відмови від спорудження тимчасового житла та вирішення проблеми проживання робітників у найближчих до будівництва селах, на брандвахтах та в наметових містечках. Зекономлені кошти спрямували на будівництво капітальних будинків у т. зв. «Новому місті». Всіляко форсувалися підготовчі роботи у котловані ГЕС, на водозливній греблі, у шлюзі.

Це дозволило 1 листопада 1957 року вкласти перший кубометр бетону в греблю ГЕС. Урочистість при його закладці посилювалася від того, що на об'єкт прибуло керівництво «Кременчукгесбуду» та Новогеоргіївського району, делегація з Києва. За цим дійством також спостерігали сотні робітників. Однак, вклав-

Допис в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н) про ударну працю лісорубів з очищення чаші Кременчуцького водосховища від лісових насаджень. 1956 р.

Фонди ДАКО.

ши декілька десятків тонн бетону, на цьому й зупинилися. План щодо об'ємів бетонування на 1957 рік не виконали [1].

Причина полягала в тому, що в Кремлі вирішили переглянути проект будівництва, в бік, зрозуміло, збільшення потужності Кременчуцької ГЕС. Тож, поки чекали нового проекту, здається, вже третього, всі бетонні роботи в котловані ГЕС, що розпочалися з велелюдного свята, призупинили на невизначений час.

Все ж забетонували на 80% перший ярус блоків донної плити ГЕС, на висоту 15 метрів забетонували стовпи (бички) мостового переходу. Посилили роботи на шлюзі. Там усі м'які породи видобули, а тверді — тільки на 90%. За цей час у тілі шлюзу вийняли 306 тис. м³ скелі. На лівому березі намили греблю в довжину 1,8 км. Також шляхом намиву значно зміцнили¹³ Табурищанський мис від розмиву його водою.

У Черкасах спорудили 2 дамби довжиною 550 м. Успішно впровадили в будівництво «Нового міста» вкладання у стіни багатопверхівок великих стінових цегляних блоків, які виготовляли на заводі залізобетонних виробів. Це значно прискорило забудову міста. У ньому впродовж 1957 року висадили 2 371 дерево, заклали 35 358 м² газонів, посіяли на площі 2 300 м² багаторічні квіти і на 3 503 м² — однолітні. Також заасфальтували 96,3 тис. м² доріг і тротуарів [2].

Однак будівельники Кременчуцької ГЕС все ще не споживали хліб місцевого хлібозаводу потужністю в 30 тонн на добу з тієї причини, що завод збудували, але обладнання на грудень 1957 року все ще не надійшло. Не встигли збудувати і заплановану на 1957 рік школу на 600 учнів. Також повільно будувалася лікарня, тож поліклініку в «Новому місті» відкрили у пристосованому приміщенні. Не задовольняли потреби будівельників Кременчуцької

¹³ В 1957 році вважалося, що Табурищанський мис надійно захищений від руйнування хвилями водосховища. Однак, з часом, він через помилки в проекті «Нового» міста, почав поволі сповзати до води, тож його довелося знову укріплювати та ще й створити дренажну систему.

ГЕС дві малопотужні бані, збудовані на правому (95 місць) та на лівому березі — лише на 40 місць. І це тоді, коли на 1 січня 1958 року тільки в «Кременчукгесбуді» числилося майже 9 тис. робітників та інженерів!

В оригінальному за задумом, але недобудованому Палаці культури «Нового міста» кінозал у 1957 році організували в підвалі, де розмістили 320 крісел. Дитячий садок на лівому березі хоч і збудували, однак комісія його не передала в експлуатацію.

У 1957 році у «Новому місті» збудували 34 житлових і громадських споруд: 13 отримали оцінку «добре», а 21 — «задовільно».

Завод залізобетонних виробів, маючи можливість випускати 32 000 м куб. виробів, на кінець 1957 року давав лише половину від проектної потужності. Цех цегляних блоків відправив будівельникам тільки трохи більше 3 тис. м³ виробів, або ¼ від своїх можливостей.

Загалом у 1957 році допоміжні підприємства «Кременчукгесбуду» виробили: цегли силікатної — 64,5% до потреби; піску — 34,5%; щебеню — 47,7%; бетону — 73,1%; розчину — 101,8%; збірного залізобетону — 111,5%; пиломатеріалів — 52,6% тощо [3].

Тільки гостра нестача традиційних будівельних матеріалів, або невчасна їхня доставка, змусила шукати, особливо для спорудження «Нового міста» — селища Хрущов, «нові» матеріали. Вони для місцевого населення були відомими ще за тисячу років до побудови на їхніх землях ГЕС. Не дивно, що для стін та стель в 1957 році використовували очерет, який міцно зв'язували дротом чи пресували, створюючи т. зв. «комишитові панелі». Взимку, за льодоставу, підсобні робітники спочатку нарізали, а потім вже виготовили 87 тис. м² комишиту [4].

Виготовляючи навіть власну будівельну продукцію, заводи, цехи й кар'єри «Кременчукгесбуду» значно перевищували закладену під час проектування вартість власних виробів. Так, виробни-

цтво металоконструкцій виявилось дорожчим на 234 тис. крб від запланованих розцінок. Виготовлення силікатної цегли на 299 тис. крб перевищило розрахункові цифри, а фактичне здорожчання цегляних великогабаритних блоків виявилось більшим на 138 тис. крб, ніж це поррахували плановики. Цікаво, яка вартість

Будинки в с. Боровиця, Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст.
Фонди НІКЗ «Чигирин».

будівництва Кременчуцької ГЕС була б, якби всі будівельні матеріали, конструкції та вироби надходили на будівництво не з відстані 10–15 км, а за сотні й тисячі?

Причина здорожчання — цілком «місцевого» походження. Так, металоконструкції робилися напівкустарним способом, на силікатному заводі працювали лише два з трьох пресів, техніка й механізми часто виходили з ладу, а запчастин, щоб їх відремонтувати, не знаходили, тож простої — явище досить поширене та, загалом, невід’ємне на будівництві ГЕС.

1957 рік, коли дирекція «Кременчукгесбуду» дізналася про рішення уряду збільшити потужність Кременчуцької ГЕС, внесено значні корективи в усі роботи на гідровузлі.

Так, щоб збільшувати потужність, потрібні були зміни до проекту будівництва. Вони вносилися спеціалістами-проектантами «Укргідепу» в Харкові, але на будівництво вчасно не надсилалися, або, якщо й надходили, то некомплектно, тож бетонні роботи на самій ГЕС, зокрема у машинному залі та водозливній греблі, призупинилися на місяці. Вже спеціалісти «Кременчукгес-

буду» виявляли значні прорахунки в деяких нових проектах, тож відправляли їх до Харкова.

Загалом якість всієї проектної документації виявилася вкрай низькою. Чого вартий проект камери для турбіни, коли її було запроектовано меншою, ніж був діаметр лопатей самої гідротурбіни!

Оскільки бетонну камеру вже не можна було розширити, то довелося вкорочувати саму турбіну. Звичайно, якщо таке трапилося б за життя Сталіна, то чимало проєктантів опинилися в концтаборах. Але настали нові часи, хрущовські...

Очищення чаші водойми, відселення звідти жителів, всіх без винятку споруд, установ, організацій, закладів охорони здоров'я, освіти, культури переклали на різні відомства, роботу яких координували як у профільних міністерствах та комітетах, так і в партійних та радянських органах областей і районів, зачеплених переселенням. Щодо Кіровоградщини, то, нагадаємо, підлягали переселенню 11 колгоспів, 6 170 дворів мешканців, 117 будинків комунальної власності, 323 колгоспні споруди й будівлі, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, амбулаторій і пологових будинків, 16 промислових підприємств, 33 установи. Та цим список не вичерпувався.

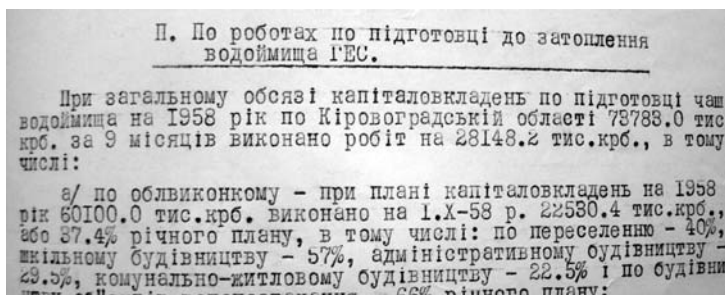
Головна турбота з переселенням жителів, перенесенням усіх споруд, будівель та приміщень, цивільних кладовищ, братерських військових поховань, викорчовуванням лісів, садів та окремих дерев, що, власне, й означало «очищення чаші водосховища», лягла на райвиконкоми, території яких затоплювалися. На Кіровоградщині таким був Новогеоргіївський. Його незначні кадрові, фінансові й матеріальні ресурси значно обмежили участь районної влади у вирішенні всіх проблем з переселення. Тож влада Новогеоргіївського району Кіровоградської області, як і сусідніх з ним районів Черкаської та Полтавської областей, перетворилася фактично на постійного прохача в «Кременчукгесбуду», або його критика, який

інформував вищі органи влади про незадовільні дії цієї організації.

Провідною будівельною організацією зі спорудження будинків для пільгових категорій громадян, житлових

кварталів «Нового міста», призначених для переселенців з м. Новогорьківська, приміщень закладів охорони здоров'я, культури, господарських будівель, перенесених колгоспів визначили малопотужну й недостатньо забезпечену технікою, матеріалами та кваліфікованими кадрами організацію «Спецбудтрест №2» Міністерства міського і сільського будівництва УРСР. Ця організація практично увесь час, поки її підрозділи і бригади були задіяні на будівництві цивільних об'єктів у зоні Кременчуцького водосховища, піддавалася нещадній критиці за незмінний брак у роботі, за постійні зриви планів.

Скорочення термінів будівництва Кременчуцької ГЕС й пуск перших енергоблоків вже в 1959 році застали районні влади, схоже, що у великій розгубленості. Адже все дно водосховища тепер потрібно було очистити до 1 серпня 1959 року! А це означало, що значно скорочувалися терміни перенесення з зони затоплення усіх будівель та господарських об'єктів, здійснення санітарного очищення дна водосховища, побудову нового житла та тваринницьких ферм, закладів соціального і культурного призначення тощо. І це при тому, що «Спецбудтрест №2» працював, за висновком як районної, так і обласної влади, «вкрай незадовільно».

Фрагмент звіту про очищення чаші водосховища впродовж 1958 р.

Фонди ДАКО.

Річна програма (1957 р.) по Новогеорґіївському району не була виконана, внаслідок чого зірвані терміни будівництва та введення в дію декількох шкіл (у селах В. Андрусівка, Павлівка та ін.), житлові будинки та гуртожитки (у «Новому місті», Таловій Балці та ін.).

Побут робітників теж виявився вкрай незадовільним, через що серед них фіксувалася велика плинність.

Якість виконаних робіт «Спецбудтрестом №2» була надзвичайно низькою, особливо це стосувалося цегляних кладок, штукатурних робіт. Оскільки через скорочення термінів будівництва ГЕС скорочувалися строки відселення з зони затоплення, плани капітального будівництва для «Спецбудтресту №2» на 1958 рік збільшувалися вдвічі. Але організація до цього була не готова. У неї і на кінець 1957 року все ще в стадії будівництва перебувала промислова діляниця, якій в наступному році вже дали завдання виготовити до 5 тис. м³ бетонних виробів і до 3 тис. м³ столярних виробів. Тож ці плани опинилися під загрозою повного зриву, адже промислову діляницю тільки будували.

«Спецбудтрест №2» вкрай потребував баштових кранів, бетономішалок, вантажних автомобілів та, загалом, усякої іншої будівельної техніки (11 найменувань). На 1958 рік запланували для цієї будівельної організації надходження 12,6 млн шт. цегли, але отримали з Долинського цегельного заводу (Кіровоградська обл.) всього 500 тис. шт. Зрозуміло, що без виправлення ситуації зі «Спецбудтрестом №2», плани очищення зони затоплення Кременчуцьким водосховищем у визначені терміни зривалися.

Подібна ситуація виникла і в такій організації, як будівельно-монтажна колона «Меліоводбуд». У 1957 році ця будівельна структура, доведених планів з пошуку води та забезпечення нею сіл, куди переселялися мешканці затоплюваної території, не виконала. Без наявності достатньої кількості води, у селах теж зривалися пла-

ни переселень. Бригади «Меліоводбуду» не мали в розпорядженні проектних завдань для багатьох об'єктів щодо водозабезпечення, та, навіть, робочих креслень мережі водопроводів для деяких сіл! Трудова дисципліна серед робітників «Меліоводбуду» виявилася низькою, а якість робіт — незадовільною.

Саме такий висновок щодо ситуації у двох основних будівельних організаціях, від яких залежали терміни переселення з затопленої зони в межах Кіровоградської області, та, як наслідок, наповнення водосховища водою, зробив заступник голови Кіровоградського облвиконкому Артющенко. Свої висновки він у березні 1958 року направив до РМ УРСР [5].

Загалом, як цілком справедливо стверджував Артющенко, ситуація на більшості об'єктів, що призначалися для переселенців, складалася наприкінці 1957 — на початку 1958 року вкрай тривожною. На нових місцях переселенці не мали не тільки води в достатній кількості, а й товарів першої необхідності: Кіровоградська облспоживспілка зривала будівництво магазинів та їдалень, зокрема, двоповерхового універмагу в «Новому місті».

Першим поселенцям міста та робітникам «Спецбудтресту №2» доводилося долати відстані в 2–3 км, щоб тільки купити необхідне у єдиному на все селище продуктовому магазині. У діючі магазини сіл, які підлягали переселенню, продукти і товари якщо й довози-

Допис в газеті «Кременчукбуд» про недоліки в організації робіт на спорудженні їдальні: спочатку сантехніки встановили опалення, через деякий час штукатури все варварськи демонтували. 1958 р.

Фонди ДАКО.

лися, то нерегулярно і в кількостях, що чомусь не були розраховані на всіх переселенців.

Дісталосся критики і на адресу керівників Новогеоргіївського РВК Калініна і Онищенка, а також секретаря РК КПУ Річки. Їх обласне начальство звинуватило у зриві темпів відселення з затоплюваних сіл та, навіть, гальмуванні цих процесів. Адже в районі не налагодили виробництво цегли для потреб переселенців, не створили в колгоспах будівельних бригад для спорудження ними індивідуального житла та колгоспних будівель, не змусили жителів села Ревівки, через їх колективний спротив, переселитися до «Нового села», загалом ослабили контроль над усіма процесами з переселення тощо [6].

Та не тільки керівники району й двох будівельних організацій — «Спецбудтресту №2» та «Меліоводбуду» отримали звинувачення у зриві планів переселення з зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. «Саботажниками», на думку обласного керівництва, виявилися цілі міністерства та державні комітети. До них належало, зокрема, Міністерство освіти УРСР. Вартість усіх робіт з перенесення закладів освіти і побудови нових приміщень для них визначили у понад 24 млн крб. Упродовж 1954–1957 років освоїли тільки 3,83 млн крб, або у 6 разів менше від необхідного.

По «Міністерству охорони здоров'я УРСР» вартість всіх робіт з ліквідації лікарень, поліклінік, аптек, пологових будинків та побудови нових приміщень для них оцінили у 8,1 млн крб, а до 1 січня 1958 року використали тільки 1,2 млн крб.

По «Міністерству культури УРСР» за всі роки не вклали жодного карбованця у новобудови.

Інші відомства не здійснили будь-яких робіт з санітарної очистки чаші гігантського за площею водосховища.

Оскільки загальну вартість усіх робіт з перенесення об'єктів і відселення мешканців Новогеоргіївського району Кіровоград-

ської області оцінили в 132,94 млн крб, а до кінця 1957 року використали тільки 42,9 млн крб, або 1/3 від необхідного, то освоїти до серпня 1959 року — кінцевого терміну перед затопленням водосховища решту суми у понад 90 млн крб виявилось справою ефемерною [7].

Зробивши висновки, врахувавши помилки, допущені в 1954-1957 рр., взялися наздоганяти прогаяне, тож 1958 рік відзначився інтенсивною роботою всіх органів влади, керівництва «Кременчукгесбуду» та «Спецбудтресту №2», інших підрядних організацій, правлінь колгоспів тощо.

Не дивно, що 1958 рік пролетів у гарячковому виконанні завдань центральних органів влади щодо дострокового пуску Кременчуцької ГЕС та очищенні чаші водосховища. У жовтні 1958 року підбили підсумки «ударної роботи» всіх організацій, установ та галузевих міністерств на виконання «історичних вказівок партії». Свої висновки щодо цього Кіровоградський обласний виконавчий комітет та обласний комітет партії направили до ЦК КПУ та до РМ УРСР.

Однак, картина знову, як і в попередні роки, виявилася доволі сумною й далекою від очікуваної.

Так, об'єми робіт за 9 місяців 1958 року на будівництві власне ГЕС хронічно не виконувалися. І якщо земельно-скельні роботи виконали аж на 136,4% від плану, а фронт для приписок тут був неймовірним, як і фантазій при складанні звітів, то вкладання бетону, об'єми яких легко прораховувалися, відбувалося недостатніми темпами.

Ще гірша ситуація склалася на очищенні чаші водосховища. Тут при плані освоєння коштів на 1958 рік в сумі понад 73 млн крб, «подужали» тільки 28 млн.

З переселення виконали робіт на 40%, з будівництва шкіл — на 57%, у житловому будівництві — на 22,5%, на спорудженні об'єктів водопостачання — на 66%.

Враховуючи поширену практику приписок у звітні документи, можна з впевненістю говорити, що реальний стан справ і на будівництві, і на підготовці чаші водосховища під затоплення були насправді значно гіршими, ніж це подавалося у звітах і реляціях.

Роботи зі спорудження будівлі ГЕС та водозливної греблі були надзвичайно видимими, локальними в просторі, то їх можна було досягнути за одну спробу. Щодо очищення чаші Кременчуцького водосховища, з його тисячами різноманітних об'єктів, розки-

даних на сотні кілометрів, та зі спротивом переселенців, то ситуація тут фактично за рік до затоплення склалася, з погляду керівництва трьох областей, дійсно катастрофічною. Так, тільки по Кіровоградщині планом на 1958 рік передбачалося будівництво 60 колгоспних споруд, з них тваринницьких ферм 30, то за звітний період збу-

дували лише 29 споруд і з них 14 ферм, що менше 50% від запланованого.

Будівельно-монтажні роботи в «Новому місті» виконали ледве на 46,8%. Із запланованих на увесь період відселень 6 170¹⁴ домоволодінь по Новогеоргіївському району встигли до жовтня 1958 року, тобто впродовж майже 4 років від початку будівництва ГЕС, переселитися на нові місця й знести свої старі помешкання тільки 2 766 сімей, а 55% все ще залишалися жити на території, що підлягала затопленню.

¹⁴ Цифра щодо кількості відселення жителів Новогеоргіївського району з чаші водосховища майже в кожному документі різниться.

Знову, як і в попередні роки, роботу «Спецбудтресту №2» впродовж 1958 року керівництво Кіровоградської області визнало незадовільною. Причини все ті: нестача робочих рук, низька кваліфікація працівників, відсутність достатньої кількості техніки та будівельних матеріалів. Станом на 1 жовтня 1958 року, у розпал сезонних будівельних робіт, трест був укомплектований робочою силою тільки на 59,5%. Воно й не дивно, адже робітник «Спецбудтресту №2» за однаковий об'єм і характер робіт, які в той же час виконував робітник з «Кременчукгесбуду», отримував заробітну плату набагато меншу.

За потреби в цеглі в 5 млн шт., «Спецбудтрест №2» її отримав у продовж року тільки 1 млн. Також не вистачало скла віконного, його дефіцит складав 7,6 тис. м², не надійшло 40 тис. шт. шиферу та 32% лісоматеріалів.

Окрім будівельних матеріалів, техніки та робочої сили, будівництво постійно відчувало велику нестачу коштів. Та що там кошти! Про дефіцит всього і вся свідчить прохання керівників Кіровоградської області до ЦК КПУ та РМ УРСР виділити для потреб будівництва ГЕС «300 матраців, 100 комплектів постільної білизни, намети на 200 осіб» [8].

Критична стаття в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н) про недоліки роботи будівельної організації «Спецбудтрест №2»:
«...Коллектив спецбудмайданчика №2 з місяця в місяць зриває графіки введення в експлуатацію жилих будинків, шкіл, дитячих та інших культурно- побутових закладів». 1958 р.

Фонди ДАКО.

Також просили РМ УРСР виділити для будівельників ГЕС у 1958 році з «державних резервів» навіть 50 пар шкіряного взуття [9]!

Очевидно, що взявшись за будівництво такого величезного об'єкту, чим була Кременчуцька ГЕС, споруджуючи одночасно Каховську ГЕС, країна виявилася не готовою до цього ресурсно, якщо навіть такий дріб'язок, як матраци та постільна білизна були в державі у величезному дефіциті, який й доводилося керівникам держави найвищого рівня «ділити» ледь не поштучно.

У своїй доповідній на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР секретар Кіровоградського обкому партії Кравченко та голова обласного виконавчого комітету Турбай прямо заявили, що вчасне заповнення чаші водосховища, а, отже, й пуск Кременчуцької ГЕС, перебувають «під загрозою», якщо ситуація з усіма роботами не покращиться [10].

Часу для виконання всіх запланованих робіт, перш за все з очищення чаші водосховища, дійсно залишалося обмаль. Адже вже до 1 липня 1959 року, а саме цю дату затвердили 28.04.1958 р. постановою Кіровоградського обкому партії й облвиконкому №41, потрібно було відселити всіх мешканців Новогеоргіївського району, житла яких потрапляли у зону затоплення, та очистити територію до відмітки 71 м [11].

Тобто, на всі роботи залишилося лише 9 місяців!

З усією гостротою постало питання про якісне харчування робітників, майже кожен з яких був задіяний на важких фізичних роботах. З цією метою недобудовану школу в «Новому місті» переобладнали під їдальню на 800 посадочних місць. Також у 1958 році для будівельників ГЕС колгоспи Кіровоградської області відправили 200 голів ВРХ «для повного забезпечення м'ясом і м'ясопродуктами» [12].

Для вчасного очищення чаші Кременчуцького водосховища в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області об-

ласний виконавчий комітет та обком партії розробили та затвердили «Графік знесення та перенесення приміщень і споруд із зони затоплення Кременчуцької ГЕС». Документ стосувався практично кожної споруди й будівлі, що залишалася нерозібраною на початок осені 1958 року, і вказував терміни початку й закінчення їхнього розбирання та повного знесення, також визначили відповідальних за ці роботи.

Так, управлінню культури Кіровоградського облвиконкому наказали впродовж лише одного місяця — квітня 1959 року, повністю розібрати будівлі районного Будинку культури, районних бібліотек — дитячих та для дорослих, клуби в селах Подорож-

нє, Нове Липове, Калантаїв, Пеньківка, Чаплине, Ревівка, Велика Андрусівка.

Зі школами вирішили зачекати до закінчення в них занять. Потім, впродовж червня 1959 року, обласне управління освіти повинне було здійснити розбирання всіх 16 шкіл Новогеоргіївського району і закінчити це до липня. Дитячий будинок та дитячий садок м. Новогеоргіївська повністю розібрати в травні-липні. Обласний суд зобов'язали знищити будівлю народного суду в Новогеоргіївську в лютому 1959 року. Обласний відділ охорони здоров'я відповідав за фактичний розгром лікарень (с. Подорожнє — сільська дільнична, м. Новогеоргіївськ — районна, с. Клочкове — амбула-

Їдальня №1 по вул. Будівельників у с. Хрущов.
50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

торія), тубдиспансеру (м. Новогеоргіївськ), усіх пологових будинків впродовж березня-квітня.

Новогеоргіївський міськвиконком (його очолював Машуков) зобов'язали зруйнувати стадіон, знищити усі деревонасадження, сквери, культові споруди, будівлі міської ради, райвиконкому,

а/ по Облвиконкому - при плані капіталовкладень на 1958 рік 42100.0 тис. крб. виконано на I.X.1958 року 22530.4 тис.крб. або 53.4% річного плану, в тому числі: по переселенню 65.2%, шкільному будівництву 61.5%, адміністративному будівництву 54.6%, комунально-житловому будівництву 33.5% і по будівництву об'єктів водопостачання в селах району 66% річного плану;

Фрагмент звіту про роботи з переселення, шкільного будівництва, забезпечення водопостачання та ін. за 9 місяців 1958 р. Роботи виконані лише на 53,4% до річного плану.
Фонди ДАКО.

райфінвідділу, відділу освіти, міліції та інших державних органів й установ. І повинні це зробити впродовж двох зимових місяців: розпочати в грудні 1958 року, а закінчити в січні наступного.

А ще долучитися до знесення дитсадка імені Леніна, дитсадка імені Крупської, дитячих ясел, дитячого будинку №2, будівлі школи №3 з початковими класами (на 228 учнів) по вул. Петровського 14, середньої школи № 1 по вул. К. Лібкнехта (на 485 учнів), середньої школи № 2 (на 370 учнів) по вул. Перкопській, 8, школи № 4 (на 209 учнів) по вул. Шевченка — і часу на це дали до 1 липня 1959 року. Будівлю школи № 3 по вул. К. Лібкнехта, 38, зі старшими класами залишали до 31 грудня 1959 року. А окрім цього потрібно було знести всі будівлі трьох артілей, цегельного заводу, олійниці й млина, електростанції, інкубаторної станції, друкарні, районної контори зв'язку, раймагу, чайної, десятків інших будівель, контор, баз, складів. І все це тільки у м. Новогеоргіївську [13].

А ще ж були понад два десятки великих і малих сіл, декілька хуторів!

Всі роботи розпочиналися в грудні 1958 року, а закінчувалися до липня 1959 року. Одночасно з розбиранням й руйнуванням тривало будівництво житла, приміщень для партійних, радянських органів державної влади, інших установ та організацій у «Новому місті» та в доприселених селах, а також у «Новому селі».

Жителі сіл повістки про переселення отримували впродовж 1955–1957 років. Тож розбирали чи знищували свої помешкання й переселялися на вказані їм місця. Ситуація щодо відселення мешканців м. Новогеоргіївська виявилася дещо іншою: якщо комунальні й державні будівлі зносилися, й відповідальність за це несли

керівники обласного й районного рівнів, то свої приватні житла містяни майже не зносили — ні в 1958, ні на початку 1959 року.

За такої ситуації для кожної вулиці й житлового будинку на ній розробили терміни розбирання, й довели їх власникам. Зокрема,

будинки на вул. Перекопській з № 4 по № 25, та від № 1 до електростанції наказали розібрати до 1 липня 1959 року. Всі будинки на цій вулиці без номерів та церкву запланували знести до 31 грудня 1959 року. До 1 грудня 1959 року розпорядилися очистити всі садиби на вул. Садовій від № 86 і до № 96, інші хати на цій вулиці, що мали номери 9–76, наказали повністю звільнити до 31 грудня. Житла на вул. Паризької комуни, їх власники теж розбирали за два заходи. Так, всі будинки від № 1 і до будівлі РВК, наказувалося зруйнувати до 31 грудня 1959 року. Хати на цій же вулиці,

м. Новогеоргіївськ, червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Пшеничного.

І. Кировоградская область				
І. Ново-Георгиевский район				
г.Ново-Георгиевск				
1.	20-2	ул.Перекопская № 4	Жилой дом	до 1/УП-59г
2.	20-3	"- " № 5-9	Кухня-столовая	"-
3.	20-4	"- " № 10	Жилые дома	"-
4.	20-5	"- " № 13	"-	"-
5.	20-6	"- " № 14	"-	"-
6.	20-7	"- " № 14а	"-	"-
7.	20-8	"- " № 15	"-	"-
8.	20-9	"- " № 16	"-	"-
9.	20-10	"- " № 19	"-	"-
10.	20-11	"- " № 25	"-	"-
11.	20-117	ул.Пролетарская № 3	"-	"-
12.	20-99	ул.Свободная № 9	"-	"-

Фрагмент плану з розбирання житла мешканцями
вул. Перекопської м. Новогеорґіївська з датою
закінчення робіт.

Фонди ДАКО.

але з номерами 14, 15, 18 та 19, повинні бути звільнені жильцями з очищенням садиб до 1 липня 1959 року [14]. Проігнорувати терміни розбирання житла, ялосьь «не помітити» їх не виходило: спеціальні уповноважені фарбою (на дерев'яні будівлі), або металевими прутами (на глиняні

чи цегляні стіни), наносили (вишкрябували) великі за розмірами застереження такого змісту: «Розібрати до...» і вказували дату.

Станом на 1 червня 1959 року відділ освіти Кіровоградського облвиконкому відзвітував про виконану роботу, зокрема у м. Новогеорґіївську. Всі будинки дитячих будинків звільнили від дітей і майна, тож залишилися тільки стіни й дахи. Сиріт відправили на оздоровлення в піонерські табори, у школах міста навчальний рік закінчили на два тижні раніше, шкільне майно перевезли до селища Хрущов, спеціальні бригади приступили до розбирання будівель. Активну участь в руйнуванні шкіл взяли учні старших класів та вчителі [15].

Не забули про перенесення й пам'ятника Леніну з Новогеорґіївська до «Нового міста».

Розрахунки, здійснені щодо витрат на перенесення різних за призначенням пам'ятників, дивують. Так, переміщення пам'ятника більшовицькому вождю оцінили в 66,5 тис. крб, а на перенесення пам'ятника загиблим воїнам з Новогеорґіївська запланували витратити лише 22,5 тис. крб [16].

Прикметне те, що фінансування усіх робіт на об'єктах Новогеоргіївського району Кіровоградської області: і щодо спорудження ГЕС, і стосовно очищення чаші водосховища та спорудження нових споруд, відбувалося як за рахунок Міністерства електростанцій СРСР, так і за рахунок бюджету УРСР, а також резервів РМ УРСР, однак нерівномірно. Зокрема, на 1958 рік для підготовки чаші Кременчуцького водосховища до заповнення водою Міністерство електростанцій СРСР виділило 30 млн крб, тоді як з бюджету УРСР цих коштів надійшло 39,4 млн крб [17]. Практично впродовж усього часу будівництва ГЕС здійснювалося ще й додаткове фінансування. Незаперечно, що, головний тягар витрат на спорудження Кременчуцького гідровузла припав на УРСР.

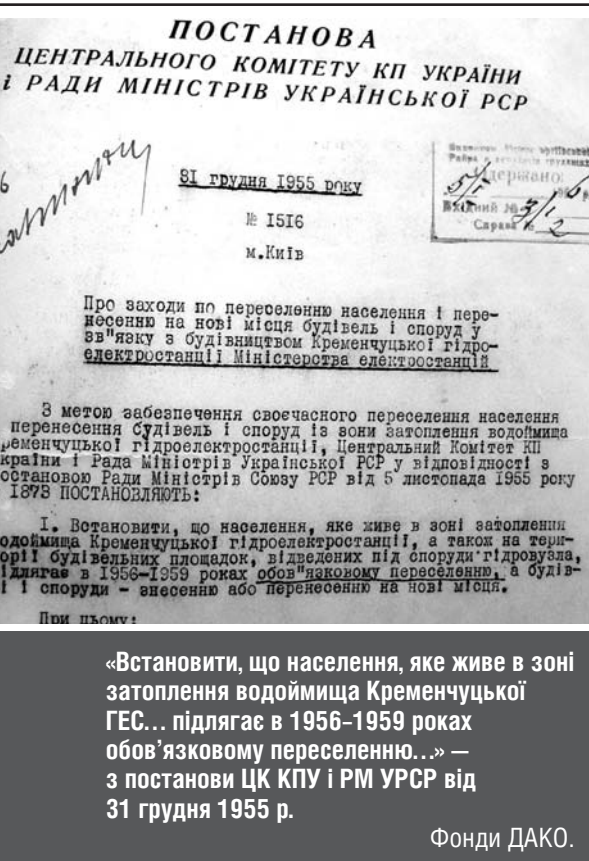

Шкільні парти з школи м. Новогеоргіївська перевозять до нового місця. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Пшеничного.

Персональну відповідальність щодо вчасного очищення чаші Кременчуцького водосховища несли головний інженер «Кременчукгесбуду» Строков, що з літа 1958 року став його начальником, директор Кременчуцької ГЕС Куземін, голова Новогеоргіївського РВК Калінін, голова Кіровоградського облвиконкому Турбай, керуючий «Спецбудтрестом №2» Мамотенко, а також їхні заступники. Подібна система діяла в Полтавській та Черкаській областях. Роль партійних органів зводилася тільки до контролю й нагляду за виконанням планів, завдань та зобов'язань.

Терміни заповнення чаші Кременчуцького водосховища водою розроблено в Харківському відділенні проектного інституту «Гідроенергопроект».

Начальником сектору водосховища призначили Чуйка. Головним спеціалістом з очищення чаші працював Хайт, старшим інженером — Кейлін. Не відомо чи сприйняли ці особи очищення чаші водосховища й наступне її заповнення водою як неймовірну за наслідками драму: для населення, природи, історії не тільки Придніпров'я, а й усієї України, чи стали тільки механічними виконавцями злочинних завдань. Нині, з позицій сьогодення, все це сприймається саме так — трагедія глобального масштабу, спричинена авантюристичними діями більшовицької влади.

2 лютого 1959 року знову підбили підсумки щодо підготовки чаші водоймища Кременчуцької

ГЕС, затвердивши це спільною постановою №10 бюро Кіровоградського обкому партії та обласного виконавчого комітету. Роботи знову визнали «незадовільними». Основний масив критики спрямували на Новогеоргіївський районний виконавчий та міський виконавчий комітети. У місті знесли тільки 213 господарств, проте не зруйнували жодного промислового підприємства, жодної установи чи закладу культури. Дісталось чимало критики і на адресу начальника «Кременчукгесбуду» Строкова та секретаря пар-

тійної організації Панасенка¹⁵. За висновком керівників області ці «товариші самоусунулися від робіт, пов'язаних з зачисткою зони затоплення і вважають їх другорядними».

Знову, як і в попередні рази, намітили чергові плани очищення чаші водосховища й наказали всім організаціям їх дотримуватися. Оскільки власних робочих рук знов-таки не вистачало, то зобов'язали райони області направити на гідровузол робочу силу «для зносу будівель і споруд в зоні затоплення»: Олександрів-

ський та Олександрійські райони повинні надіслати по 50 осіб, Знам'янський — 45, Онуфріївський — 40, Петрівський — 35, Єлисаветградківський — 30. Загалом це стосувалося 22 районів Кіровоградщини [18].

Строки пуску Кременчуцької ГЕС все скорочувалися, а темпи робіт, після всіляких доган, нотацій, накачок та прочуханів зростали.

СПРАВКА		
о мероприятиях по переселению по Ново-Георгиевскому району на 1956 - 1959 год с зоны Кременчугского водохранилища		
1. Подлежит переселению всего	-	6544
в т.ч. 1) колхозников	-	4810
2) рабочих и служащих	-	2284
их них городских	-	1841
3) колхозов полностью	-	6
частично	-	5
ИТОГО:	-	11
колхозных строений	-	547
в т.ч. животноводческих	-	126
4) клубов сельских	-	14
5) школы	-	26
6) больницы и амбулат.	-	17
7) Помещения сельсоветов, Горсовета и Райсовета	-	16
8) коммунальных зданий	-	117
9) Баня	-	1
10) Электростанций	-	2
11) Промпредприятий	-	16
в т.ч. обл. значения	-	2

Довідка щодо заходів з переселення по Новогеорґіївському району на 1956-1959 рр.
Фонди ДАКО.

¹⁵ Панасенко, до призначення його секретарем парткому будівельної організації «Кременчук-гесбуд», працював секретарем Кіровоградського обкому партії, був одним з тих, хто заклав у донну частину ГЕС металеву плиту з посланням нащадкам.

Трудові ресурси, або Хто будував Кременчуцьку ГЕС

Очолив «Кременчукгесбуд» Гнат Трохимович Новиков. До свого призначення на цю посаду в 1954 році він працював заступником начальника будівництва Горьковської ГЕС. На Кременчуцькій ГЕС Г.Т. Новиков трудився до середини літа 1958 року, а потім, з 13 липня, перейшов на посаду заступника Міністра, а згодом Міністра електростанцій СРСР. На цьому кар'єрний ріст Новикова не зупинився. Головним інженером і заступником начальника будівництва призначили Григорія Івановича Строкова¹⁶. Новиков і Строков керували надзвичайно складним господарством. Методи керівництва не вирізнялися демократичністю. Оскільки війна закінчилася всього 9 років тому, не принісши майже ніяких змін в політичну систему країни, тож в ній панував все той же тоталітарний режим, дещо слабший за сталінський, оскільки диктатор помер за рік до початку будівництва Кременчуцької ГЕС, але теж надзвичайно жорстокий, тому і стиль керівництва залишався «військовим», тобто деспотичним, диктаторським.

За невиконання поставлених завдань винуватців вже не розстрілювали, зате всіляко карали: лайливими словами, доганами, криками, стуканнями кулаками по столах, всілякими погрозами запроторити в тюрму тощо. Чітко впорядкованого розпорядку роботи в керівників усіх ланок не було: їх збирали на наради ще на світанку, а вимагати звітів про роботу могли за північ. В окремі періоди, що інколи траплялися на будові, робочий день керівників тривав декілька діб підряд. Такі авральні випадки, зазвичай, були спричинені норовливим характером Дніпра, що особливо «бунтував» під час повеней. Місцем сну для них служили кабіни автомобілів чи ліжка в дощатих бараках, таким же невпорядкованим

¹⁶ З літа 1958 року Г.І. Строков очолює «Кременчукгесбуд» і буде працювати на цій посаді до повного завершення будівництва Кременчуцької ГЕС, потім його призначать керувати будівництвом Київської ГЕС.

було і харчування, особливо на початку будівництва, — неритмічне і «сухе».

Великі, часто неподолані проблеми на будівництві виникали, особливо в 1954–1956 рр., від нестачі спеціальної техніки, постійних помилок у проектах, від невчасного їхнього надходження безпосередньо на будівництво, постійної зміни вже затверджених планів та накреслень, багато з яких ініціювалися в столицях. Штурмівщина на будові стала хронічною...

Будівництво на Дніпрі таки увінчалось спорудженням могутньої ГЕС, і всі її об'єкти є видимими. Скільки керівників усіх ланок отримали за час будівництва інфарктів, інших стійких розладів здоров'я, ніхто обліку не вів, як не вивчалася й тривалість їхнього життя. Проте відомо, що Новиков і Строков подолали 90-річні життєві рубежі.

Тягарі першого, підготовчого, періоду несли, поряд з начальником будівництва Новиковим та його заступником — головним інженером Строковим також: М.Я. Кіль — заступник начальника будівництва з загальних питань; В.І. Клещев — начальник планового відділу; Г.О. Криворучко — начальник відділу кадрів; І.Г. Лубенець — головний бухгалтер; начальники дільниць — М.Ф. Максименко, М.В. Тіден, В.Ф. Дев'ятов; начальник служби-головний диспетчер С.А. Клименко. Станом на 16 серпня 1954 року їх — керівників різних служб, включно з керівництвом будівництва, налічувалося 28 осіб [1]. Тоді заробітна плата Г.Т. Новикова та Г.І. Строкова сягала 4 200 крб щомісячно. Рядовий інженер отримував 1 320 крб, бухгалтер — 768 крб.

Перелік усіх служб, управлінь, дільниць, відділів, цехів, заводів і виробництв, бригад і ланок надзвичайно величезний та строкатий. Безпосередньо до управлінського апарату «Кременчукгесбуду» належало 9 різних служб. 7 осіб — секретарі, помічники, телефоністи, водії і т.п. — обслуговували особисто Нови-

кова і Строкова. До т. зв. «лінійного персоналу» належав загалом 91 працівник: начальники дільниць, старші виконроби, виконроби, майстри, техніки, інженери-геодезисти, рахівники, табельники. Всі вони та управлінський апарат налічували на кінець літа 1954 року 137 осіб і належали до т. зв. «головного виробництва». «Головне» тут вжито і за важливістю споруджуваних об'єктів, і за безпосередньою близькістю до керівника будівництва, перебування їхніх служб в «головній» конторській будівлі та вагомістю ухвалених ними наказів. Інше, «неголовне виробництво», було надзвичайно громіздким, включало в себе понад 50 різних управлінь, служб і відділів. Їх теж очолювали начальники, підлеглі особисто Новикову.

Так, до апарату Управління промислового будівництва належали 16 осіб. У їхньому підпорядкуванні в окремі періоди були по декілька тисяч робітників. В апараті Управління механізації виробництва теж працювали 16 осіб. Інші управління і служби мали менші апарати, як правило — 4–5 осіб. Навіть кінний парк виділили в окремий виробничий підрозділ, де з часом кількість худоби зросла до майже двох сотень, керувати конюхами призначили дві особи [2].

Новиков, створюючи управлінський апарат, особисто добирав кадри, чи, принаймні, зустрічався з кожним новоприбулим інженером або техніком, також досконало знав усі служби, і, мов досвідчений полководець, направляв у бій — на виконання поставлених тих чи інших виробничих завдань свою чисельну армію робітників та інженерів.

Перші робітники та спеціалісти на будівництво ГЕС прибули в травні 1954 року. Їх, перших, у II кварталі 1954 року налічувалося 950 осіб. У третьому кварталі зарахували вже 1 454 робітників, інженерів та службовців. Загалом через відділ кадрів пройшли того року 2 976 осіб. Але до кінця року протрималися 2 765 осіб.

Впродовж 1954 року будівництво полишили 489 робітників. Причини цього різні, а найголовніші: низькі заробітні плати, важка фізична праця, невлаштований побут. 32 робітників звільнили за прогули та порушення дисципліни праці, 5 осіб втекли з будівництва. Головними джерелами поповнення робочої сили стали Кіровоградська, Черкаська та Полтавська області. Гігантська будова завжди відчувала величезний «голод» перш за все на некваліфіковану робочу силу, тож потреба в ній стала шансом для тисяч, перш за все юнаків та дівчат, необтяжених сім'ями, вирватися з сільських злиднів. Тому колгоспники саме цих областей, скориставшись нагодою, залишали рідні домівки і відправлялися до Табурища, де їх, через постійний дефіцит робочих рук, радо оформляли на різні, зазвичай малокваліфіковані, роботи. Так, із загальної кількості працівників Кременчуцької ГЕС у 2 765 осіб (станом на 1.01.1955 р.) робітників-будівельників налічувалося 2 487. З них за професіями [3]:

Професія	кількість робітників
муляри	267
тесларі	313
штукатури	105
механізатори	259
різноробочі	1 543

Серед робітників першого, початкового етапу будівництва, майже не було тих, хто раніше працював на великих будовах взагалі і на спорудженні ГЕС зокрема. У січні 1956 року на будівництві працювали 267 інженерно-технічних працівників та 147 службовців. 68 інженерів впродовж 1955 року будову покинули [4].

Щоденна середня заробітна плата представників усіх робітничих спеціальностей, задіяних на будові в підготовчий період, не надто різнилася між собою [5]:

професія	заробітна плата за 1 день / у крб в 1955 році
землекопи	23,30 (при виконанні норми на 125%)
теслярі	29,80 (при виконанні норми на 160%)
муляри	24,80 (при виконанні норми на 132%)
екскаваторники	50,61 (при виконанні норми на 172%)
штукатури	24,11 (при виконанні норми на 137%)

Тож місячні зарплати кваліфікованих працівників коливалися в межах 700–900 крб і подеколи навіть вище. Одночасно різноробочі та підсобні працівники «Кременчукгесбуду» отримували зазвичай набагато менші заробітні плати, для прикладу: їздовий на конях отримував 380 крб. Значно менші зарплати за однакові об'єми виконаної роботи отримували робітники, наприклад, «Спецбудтресту №2» Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, які споруджували житло для переселенців із зони затоплення, і норми розцінок яких чомусь належали до т. зв. «II групи будівництва».

Однак, порівняно з колгоспними трудов днями, наповнення яких взагалі було мізерним, особливо за життя тирана, заробітна плата будівельників Кременчуцької ГЕС, взагалі то невисока, але вперше отримана з каси будівництва «живими» коштами, вважалася для вихідців із сіл фантастичною.

Окрім того, з робітників не вимагали обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі, що значно переполювнювала розміри трудовнів колгоспників у селах. Також робітники користувалися певним соціальним захистом: нормованим робочим часом, правом на щорічну відпустку, забезпеченням спецодягом, виплатою лікарняних у випадку травм чи захворювань. Всього цього селяни не мали. Тож будова перетворилася на величезний магніт, що притягував колгоспну молодь, попри надзвичайно каторжну роботу майже на всіх дільницях великої будови.

У 1955 році середня річна зарплата робітника досягла 7 909 крб, а середньорічний об'єм виконаної роботи склав 38 487 крб [6]. Тобто, виробляючи продукції на 1 крб, робітник

теоретично отримував 20–25 коп. на свою заробітну плату. Податки й відрахування з заробітної плати суттєво зменшували ці відсотки. Однак з кожним роком середньодобові зарплати зростали на декілька карбованців, від чого збільшувалися також і середньомісячні. Так, якщо в 1956 році середньоденна зарплата сягала 31,16 крб, то наступного року вона зросла до 34,64 крб [7].

За місячну зарплату середньостатистичний кваліфікований робітник міг тоді купити вовняний костюм. Колгоспники, для яких фіксованого наповнення грошима трудодня не існувало взагалі, а були запроваджені лише «аванси» в декілька десятків карбованців впродовж року, не могли розраховувати на будь-який новий одяг до закінчення остаточних розрахунків наприкінці року вже після того, як їхнє господарство виконає всі зобов'язання перед державою. А якщо не виконає?

На будівництві вже в перший підготовчий період запровадили й інші форми стимулювання, моральні, з метою досягнення ще більшої продуктивності праці, а, отже, й результатів. Так, серед дільниць організовували соціалістичні змагання. Переможцям

вручали перехідні червоні прапори або червоні вимпели. Окремим робітникам присвоювали звання «кращого в професії». Декому вручали грошові премії, на які в перші роки керівництво будови було дуже скупим. У стінгазетах, а згодом і в багатотиражці «Кре-

У котловані Кременчуцької ГЕС — дівчата-бетонувальниці. Весна 1959 р. Зліва — 17-річна Ніна Вакуленко (Бабенко). На будівництво дівчина прибула з с. Погребняки Оболонського р-ну Полтавської обл.

Архів родини Бабенків
(м. Світловодськ).

менчукбуд»¹⁷, друкувалися фотографії передовиків. Серед перших ударників називалися імена бригадира каменоломів Роговського, який разом з робітниками в кар'єрі видобував камінь, виконуючи при цьому норму на 183%. Бригаду арматурників на чолі з бригадиром Беляєвим двічі нагороджували перехідним червоним прапором за виконання норм на 220–230%. Окремих робітників навіть нагороджували правом бути занесеними на районну та обласну дошку пошани. Так, першими серед тих, чії фото з'явилися в Кіровограді, були муляри Ульянов та Чоботар, каменолом Роговський, водій Акимов та ін.

За результатами роботи в 1957 році на обласну дошку пошани в Кіровограді занесли вже 30 працівників «Кременчукгесбуду». 400 особам вручили «Почесні грамоти» за підписом начальника «Кременчукгесбуду». Були й інші нагороди, зокрема значки «Відмінник соціалістичного змагання».

Згодом влада «розщедрилася», тож на будівництві з'явився «свій» Герой Соціалістичної Праці — Михайло Дмитрович Карпов. Це високе тогочасне звання бригадир арматурників отримав у 1958 році. Щомісячно бригада, очолювана М.Д. Карповим, виконувала норми на 140–160%. За це їй присвоїли звання «бригада комуністичної праці».

У 1954 році на будівництво Кременчуцької ГЕС прибула Катерина Іванівна Головка. З 1955 року і до пуску ГЕС в дію, жінка працювала трактористкою. Виробничі завдання виконувала на 170–185%. За самовіддану роботу К.І. Головка нагородили медаллю «За трудову доблесть», а також обрали депутатом Верховної Ради УРСР.

У 1961 році звання Героя Соціалістичної Праці отримав і колишній начальник «Кременчукгесбуду» Г.Т. Новиков, внесок якого

¹⁷ Ця газета, досить таки типова як на той час, інколи дозволяла собі критичні статті на адресу деяких керівників служб і управлінь «Кременчукгесбуду».

у побудову нової ГЕС на Дніпрі є незаперечним.

Перевиконання норм тільки на перший погляд демонструвало високу продуктивність праці робітників, уміння ефективно застосовувати свої виробничі й професійні навички. Насправді це свідчило про великі прорахунки в організації праці, недоско-

Герой Соціалістичної Праці М.Д. Карпов з товаришами — будівельниками Кременчуцької ГЕС. 1962 р.
Фонди ДАКО.

нале планування, значну некомпетентність керівників усіх рівнів. Або... про шахраювання у звітах. Подібна ситуація з «перевиконанням» планів спостерігалася практично в усьому тогочасному «народному господарстві». Часто «перевиконання» здійснювалося лише на папері шляхом приписок.

Відсутність механізмів у перший період призводила до того, що всі розвантажувальні роботи здійснювалися вручну, а найпоширенішими «механізмами» були тачки і носилки. Неймовірний тягар припав і на гужовий транспорт. Найскладніша ситуація виникла на причалі с. Табурище. Використання тільки фізичної сили при розвантаженні великих суден значно подовжувало час усіх робіт, суттєво його здорожчувало. Так, за планової вартості всіх робіт на причалі з розвантажування барж в 943 тис. крб, насправді затратили 1 млн 279 тис. крб. Фактичне здорожчання сягало 336 тис. крб. Відсутність механізмів у кар'єрі, зокрема каменедробок, грейдерів на будівництві доріг, потужних бетономішалок призводило до використання тільки фізичної сили робітників, збільшення кількості працівників. Ще й і в 1957 році, коли закінчувався підготовчий

Публікація на сторінках газети «Кременчукбуд» портретів робітників слугувало своєрідною нагородою за їхню ударну працю. На цьому фото — бригадир різноробочих Управління будівництва суднохідних споруд Валентина Буланок. Вересень 1959 р.

Фонди ДАКО.

період до спорудження ГЕС, заготівля каменю, його навантажування, а також розвантажувальні роботи з лісом, щебенем, металом, бетоном часто відбувалися вручну [8]! Це стосувалося і штукатурних та малярних робіт. На виробництві не було в достатній кількості або й зовсім таких електроінструментів, як електрорубанки, електропилки, електричні дрелі, електрокабелі,

фарбопультів, конвеєрів.

Це призводило до неймовірного травматизму та захворюваності, появи прогулів, що обчислювалися тисячами т. зв. «людиноднів». Фактично кожен десятий робітник не виконував планових завдань і норм [9].

Тільки в 1955 році від хвороб робітників було пропущено 26 154 «людиноднів», а прогуляно 16 647 «людиноднів» [10].

Від недотримання техніки безпеки часто калічилися та навіть інколи гинули працівники. Так, в 1955 році тяжко травмувалися 95 робітників, один з них загинув [11]. З розгортанням робіт факти каліцтва та травматизму зросли. Диктаторські методи керівництва будівництвом часто давали величезні збої, а чітке планування всіх робіт все ще залишалося недосяжним. Не дивно, що в 1957 році з будови розрахувалися й вибули 2 054 осіб, з них робітників 1 923. Не всі залишали будівництво за власним бажанням, хоча таких на-

лічувалося 1 381, тоді як заарештували 17 робітників і службовців, 40 звільнили за порушення трудової дисципліни, інших — за пияцтво на робочому місці та за інші проступки [12].

Великою проблемою для щойно прибулих робітників та службовців стала відсутність впорядкованого житла. Для них швидкими темпами зводили каркасно-щитові гуртожитки, а в «Новому місті» — цегляні двоповерхові будинки. З кожним роком темпи будівництва зростали, тож значна частина будівельників ГЕС з часом таки отримали впорядковане житло. Однак в перший період будівництва робітників і службовців селили в селянських хатах у найближчих до будови селах і містах. Так, в Кременчуці розселили 1 100 осіб, в селі Табурище — 1 800, у селах Ревівка, Павлівка та в м. Крюків — по 300 працівників [13].

З протоколів засідань виконавчого комітету Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району чітко проглядається картина неймовірного зростання кількості жителів села. Так, наприкінці 1955 року на території сільської ради вже проживали до 10 тис. громадян. Тільки з 1 січня до 14 лютого 1956 року до села прибув 671 робітник. До 1 травня очікувалося прибуття ще майже 2 тис. працівників. За кількістю жителів — постійних та тимчасових, с. Табурище перевищувало свій районний центр — м. Ново-

ГОД ТРУДОВОГО КРЕЩЕНИЯ

Летом прошлого года мы работали в спецстройтресте № 2. Сначала трудно было — топора даже правильно не умели держать. Но старшие заботливо помогали, учили, и к концу лета мы освоили плотническое дело. Да, хорошо чувствовать рядом старшего товарища, видеть плоды своего труда, знать, что ты делаешь людям полезное.

Чувство радости труда, чувство гордости строителя — самое яркое, что оставил в памяти 1958 год — год первого нашего трудового крещения.

Н. ЛОЖЧЕНКО, Я. КАЛИНИЧЕНКО — ученики 10 класса средней школы № 1.

На будівництво залучалися учні старших класів шкіл. У 1958 році в «Спецбудтресті №2» працювали учні середньої школи №1 м. Новогеоргіївська. Спогадами про своє трудове «хрещення» вони поділилися на сторінках газети «Кременчукбуд».

Фонди ДАКО.

Почему каменщики играют в доми

Четвертое февраля. Одиннадцатый час дня. В довольно уютной, теплой обогрелке, расположенной у строящейся котельной, молодые люди «забивают козла». В азарте они даже не заметили вошедшего: некогда, решается судьба, кому же быть в проигрыше.

«Резанув» по столу костяшкой, чернобровый парень мимоходом рассказывает:

— Мы из бригады каменщиков Александра Карпова. Котельную строим. — И, перехватив наш взгляд, обращенный к домино, добавил: — Месяц уже вот так, с позволения сказать, работаем. То кирпичка, то крана нет. А о чем

юморист многозначительно переглянувшись с товарищами.

А там, возле базара, действительно происходило что-то невероятное. Во дворе районного отделения милиции маленькое одноэтажное помещение соорудили 16 специалистов-каменщиков!

В памяти сохранились дни недавнего прошлого, когда о людях бригады Александра Карпова говорили как о передовых, хорошо знающих свое дело. На сооружении административного здания они за месяц давали свыше 560 кубометров кирпичной кладки. В чем же дело? Почему угасли былая слава и былой размах?

ной котельной ф. остановлено. Нет, тий, почему-то п. таях порталного

А график раб. очень определен. здание котельной жить до 100 куб. железобетона. Ве. до нового отощ. Но каждому ясн. темпах эти пла. бумаге.

В тот день ме. и такую карти. строительства. ре милиции дос. предназначение котельной. Дел. за него, чтобы

георгіївськ. Не дивно, що селянські хати ущільнювалися мешкацями й нагадували казкову рукавичку, адже, крім господарів, у хатах проживали по 8–10 «квартирантів» [14]. Не всі з них дотримувалися не тільки виробничої, а й побутової дисципліни.

Тісні й перенаселені селянські хати, де в одній половині тулилися господарі, а в другій — робітники, не давали змоги ні одним, ні іншим нормально жити й відпочивати, тож таке співіснування породило чимало конфліктів, що часто зумовлювалися надмірним вживанням алкоголю будівельниками ГЕС. Криміногенна ситуація в найближчих до будівельних майданів селах неймовірно

Допис критичного характеру в газеті «Кременчукбуд» про недоліки в організації праці на об'єктах Кременчуцької ГЕС. Лютий 1959 р.

Фонди ДАКО.

IV. МЕРОПРИЯТИЯ ПО УЛУЧШЕНИЮ ЖИЛИЩНО-БЫТОВЫХ УСЛОВИЙ СТРОИТЕЛЕЙ В 1958 ГОДУ

В целях дальнейшего повышения жилищно-бытовых условий и культурного уровня строителей Кременчугской ГЭС выполнить нижеследующие мероприятия:

1. Произвести переселение в благоустроенные дома из брандвахт и частновладельческих хат не менее 700 семей, в том числе:

200 семей	— I квартал
350 семей	— II квартал
100 семей	— III квартал
	— IV квартал
2. Перевести из частновладельческих хат и других жилых помещений в благоустроенные дома не менее 750 одиноких рабочих — до 1.IV.58 г.
3. Ввести в эксплуатацию в верхнем поселке не менее 2-х прачечных — до 1.IX.58 г.
4. Расширить существующую швейную мастерскую

Заходи «Кременчукгесбуду» щодо покращення житлово-побутових умов будівельників ГЕС у 1958 році: «Впродовж 1958 року ... здійснити переселення в облаштовані будинки з брандвахт та приватних будинків не менше 700 сімей...»
Фонди ДАКО.

зросла, серед злочинів найбільше фіксували різноманітні бійки, крадіжки, зґвалтування.

30 січня 1956 року питання «Про посилення боротьби зі злочинністю, крадіжками, спекуляцією та хуліганством» розглянули на сесії Табурищанської сільської ради. Депутати сільської ради, зокрема голова колгоспу І.В. Дем'ян, уповноважений дільничний Карташов охарактеризували криміногенну ситуацію в селі, спричинену «...наїздом на будівництво ГЕС значної кількості людей», як складну. Пограбування сільсько-го споживчого товариства, майже щоденні бійки через п'янство, розкрадання з людських городів та домоволодінь переповнили чашу терпіння сільської влади, тож з січня 1956 року по селу, вірніше — по тій частині, що залишилася незруйнованою, запроваджувалося «систематичне патрулювання по вулицях та посилювалася охорона колгоспних об'єктів» [15].

на работе в нетрезвом состоянии, только в апреле месяце на участке жилищного строительства было свыше 1400 прогулов без уважительных причин.

На участке жилищного строительства, где начальник тов.Максименко М.Ф., главный инженер Корчиц В.К. и старший прораб Левитас А.И. отмечены частые случаи, когда рабочие простаивают по полтора-два часа из-за несвоевременной доставки строительных материалов, срываются планы строительных работ, качество выполняемых работ низкое.

Перерасход фонда заработной платы на участке за март и апрель месяцы с.г. составил 208 тысяч рублей.

Допущены большие перерасходы на переделку междуэтажных перекрытий, дверных коробок и др. некачественно выполненных работ на строительство 5 дома.

КДБ пильно слідкувала не тільки за настроями робітників, але наглядала і за якістю виконаних ними робіт. Фрагмент листа начальника УКДБ при РМ УРСР по Кіровоградській обл. на адресу секретаря Кіровоградського обкому КПУ про недоліки в організації праці серед будівельників Кременчуцької ГЕС, про брак у роботі тощо. 1955 р. Фонди ДАКО.

На третьому році будівництва ГЕС, в 1957 році (станом на 9 червня), в с. Павлівка (6 км до будови) проживали 400 сімей робітників, у с. Ревівка (7 км до будови) розселили 430 сімей. У цих сім'ях також проживали 300 дітей віком до 7 років. Села не мали електроосвітлення, дитячих ясел і садків, дротового радіо [16].

Віддаленість багатьох робітників від будівництва сягала десятків кілометрів, тому значні витрати йшли на транспортування робітників і службовців на робочі місця. Це зазвичай відбувалося в кузовах вантажних автомобілів по розбитих шляхах у будь-яку пору року впродовж тривалого часу. Таких, які довозилися з віддалених місць, налічувалося від 2 до 3 тисяч осіб. Тисячі робітників на роботу не потрапляли вчасно чи взагалі через непогоду або бездоріжжя. Ці обставини змушували керівництво форсувати темпи житлового будівництва в «Новому місті».

З розширенням будівництва кількість працівників зростала. Ці темпи характеризує таблиця [17]:

Рік	прибуло робітників
1954	2 976
1955	3 035
1956	2 896
1957	4 827
1958	6 055
Разом за період 1954–1958 рр.:	19 339

Плинність кадрів теж виявилася великою, тож роботу залишили з різних причин:

Рік	вибуло робітників
1954	489
1955	1 529
1956	2 141
1957	1 923
1958	4 286
Разом за період 1954–1958 рр.:	10 368, або 53% до прибулих

Таким чином, фактично кожен другий робітник залишив будову гідровузла. Причини різні. Серед них і звільнення за прогули. Так, якщо в 1956 році за них звільнили 179 осіб, то в 1958 таких виявилось вже 303. Інші причини звільнення — тяжкі умови праці, низькі зарплати, хвороби, виходи на пенсію, смерті. У 1957 році

через інвалідність, набуту на будівництві та смерті, вибуло 73 особи [18].

У 1956 році на будівництво ГЕС прислали 548 в'язнів. Їхня провина була незначною, тож їх розконвоювали і «перевиховували» працюю. За період з 1954 по 1958 рік осіб, які приїхали на будівництво з інших регіонів СРСР за т. зв. «організаційним набором», налічувалося 2 107. Тож впевнено можна зробити висновок, що головний тягар будівництва винесли на собі жителі трьох областей України: Кіровоградської, Полтавської та Черкаської. Приїжджі з поза цих меж становили лише 10% від загальної кількості всіх працівників. Тому, по суті, Кременчуцька ГЕС не була «інтернаціональною будовою», як про це говорилося в радянські часи.

Щороку робітники та службовці працювали в середньому по 277–280 днів, також кожен з них в середньому прогуляв від 2 до 5 днів впродовж року. Через організаційні причини керівників служб, робітники часто простоювали. Години й дні простоїв обчислювалися десятками тисяч.

Жіноча комсомольсько-молодіжна бригада на будівництві суднохідного шлюзу. Такі роботи в демократичних країнах виконували тільки чоловіки. Фото вміщене в газеті «Кременчукбуд», січень 1959 р.

Фонди ДАКО.

Станом на 1 січня 1958 року на будівництві гідровузла тільки в системі «Кременчукгесбуду» працювали 8 884 особи. Безпосередньо робітниками числилися 7 752 особи, 868 належали до інженерного корпусу та службовців.

У довідці, що її підготував промисловий відділ Новогеорґіївського РК КПУ, констатувалося: «50–60% з загальної кількості робітників на ГЕС — це люди з Новогеорґіївського району» [19].

Величезний тягар усіх робіт на гідровузлі припав також на жіночі руки. Серед робітників на початку 1958 року налічувалося 2 397 жінок, інженерами працювали 92, службовцями — 181. Тож майже 30% усіх працівників на спорудженні Кременчуцької ГЕС — жінки.

Всупереч величезній пропаганді щодо спорудження на берегах Дніпра нової ГЕС, проголошення її черговою комуністичною

На важких некваліфікованих роботах широко застосовувалася праця жінок. Квітень 1958 р. Вкладання щебеню в залізничну колію на спорудженій частині мосту Кременчуцької ГЕС.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

будовою, це не спричинило масового напливу до неї громадян не тільки з інших республік СРСР, а навіть з більшості областей України. Це явище фіксувалося не тільки на початку будівництва, а й тоді, коли воно доходило до свого екватору. Так, в 1957 році із загальної кількості зарахованих на роботу в понад 4 800 осіб, 4 087 були «місцеві-

ми», 23 приїхали, щойно закінчивши службу в армії, 170 прибули за «оргнабором». Партійні та комсомольські комітети направили «по набору», тобто примусово, всього 287 своїх членів [20].

Величезна напруга з трудовими ресурсами, спричинена їхньою надзвичайною плінністю, значне відставання від графіку будівництва змушували керівництво шукати нові джерела поповнення робочої сили.

Весною 1958 року одне з таких джерел знайшли: комсомол України взяв шефство над Кременчуцькою ГЕС. 14 квітня 1958 року відбулося засідання бюро ЦК ЛКСМУ, де й взяли на себе ці шефські зобов'язання.

Бюро ЦК ЛКСМУ зобов'язало Волинський, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Сумський і Чернівецький обкоми ЛКСМУ направити на будівництво КремГЕС за комсомольськими путівками 3 000 комсомольців. Найбільшу кількість молоді — по 750 осіб, мали відправити з Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. З усієї кількості комсомольців, які за путівками прибували на ГЕС, 2 040 осіб вважалися «різноробочими». З метою задоволення «культурних потреб» працівників на будівництві, ЦК ЛКСМУ взяв на себе зобов'язання направити на ново-

НЕУЖЕЛИ ТАК БУДЕТ ВСЕ ВРЕМЯ?

Не первый год находятся в эксплуатации дробильный и бетонный заводы строительства. Но до сего времени здесь не утрясен вопрос с вентиляцией.

Посмотрите на эти заводы со стороны. Их почти не видно. Все застлано цементной и гранитной пылью, которая попадает в рядом расположенную столовую, распространяется по улицам поселка. Тысячи людей вынуждены дышать этим воздухом.

Еще хуже в цехах заводов. С вводом в эксплуатацию короткоконусной дробилки условия работы

стали плохими. Рабочие вынуждены во время работы одевать на лицо повязки с тем, чтобы предохранить себя от едкой пыли.

Разговор о вентиляции, пылеулавливателях ведется на предприятиях часто, но дальше этого дело не идет. Неужели все останется без изменения? Нам кажется, что работники санэпидстанции техники безопасности не должны быть безучастными в этом вопросе.

А. ОВЧАРЕНКО, А. АФАНАСЬЕВА, И. ПОЛТАВЕЦ, Ю. ЗАВИТАЕВ, В. СКЛЯР, А. ДАВЫДОВА, Д. НОСЕНКО, В. АСТАШКО и другие.

Скарга робітників на умови роботи в бетонному та дробильному заводах: «...Погляньте на ці заводи збоку. Їх майже не видно. Все встелене цементним і гранітним пилом... Ще гірше в цехах заводів».
Газета «Кременчукбуд», 1959 р.

Фонди ДАКО.

будову письменників, концертні бригади, майстрів мистецтва та учасників художньої самодіяльності.

6 жовтня 1958 року секретаріат ЦК ЛКСМУ затвердив положення про нагрудний значок «За спорудження Кременчуцької ГЕС» [21].

Розкрадання матеріальних ресурсів на новобудові перетворилося на норму. Перший тривожний «дзвінок» про недоліки в зберіганні будівельних матеріалів пролунав у серпні 1954 року, тобто на четвертому місяці від початку підготовчих робіт на будівництві ГЕС. Прагматичні, а не ідейні «будівники комунізму», своє власне матеріальне благополуччя, не чекаючи «світлого майбутнього», вирішили наблизити шляхом крадіжок. Так, міліція м. Кременчука виявила злодія, який, працюючи комірником на одній з матеріальних баз «Кременчукгесбуду», викрав кілька рулонів руберойду і продав його жителю м. Крюкова [22]. Відбулося слідство, тож комірника напевне засудили. Але це був тільки початок. Перелік викраденого впродовж наступних років вражає: від тракторних і автомобільних двигунів до віконного скла і шиферу. Недостачі матеріальних ресурсів кожного року обчислювалися десятками тисяч карбованців.

Для Кіровоградського обласного управління КДБ теж з'явилася робота на КремГЕСі. Типовим у цьому плані є лист начальника УКДБ по Кіровоградській області Калюжного до керівництва «Кременчукгесбуду» — Новикова та парторга Панасенка. Лист, датований 28 червня 1955 року, дає вичерпну характеристику стилю керівництва на новобудові, фактично вкрай неефективного, зате деспотичного, та вказує на наслідки, що виникають від нього: «...На окремих ділянках будівництва КремГЕСу, внаслідок великих недоліків в організації праці (за це відповідав Новиков. — Авт.), відсутності належної роз'яснювальної та виховної роботи (сфера відповідальності парторга Панасенка. — Авт.), трудова дисциплі-

на перебуває на низькому рівні. Наслідком чого є великий брак у роботі, перевитрати коштів і масові випадки порушень трудової дисципліни. Є багато прогулів, а також випадків появи на робочих місцях у нетверезому стані. Тільки в квітні (1955 р.) на дільниці житлового будівництва було 1 400 прогулів без поважних причин. На цій дільниці, де начальником Максименко, зафіксовані часті випадки, коли робітники простоюють по півтори-дві години через несвоєчасне підвезення будівельних матеріалів, від чого зриваються плани будівельних робіт, а якість виконаних робіт низька.

Перевитрати фонду заробітної плати на дільниці за два місяці — березень і квітень, становить 208 тис. крб. У жовтні 1954 року земснаряд здійснював намівання ґрунту для будівництва заводу силікатної цегли в м. Кременчуці. Роботи коштували близько 700 тис. крб. Згодом з'ясувалося, що налив площі відбувся не на тому місці, що призвело до перевитрат у 200–300 тис. крб.

Керівники дільниць наряди для робітників виписують невчасно, розцінок працівники не знають, що призводить до незадоволення та суперечок, а також зафіксовані випадки групових відмов від роботи. Так, 7 трав-

Суворо додержувати правил соціалістичного співжиття

Конституція СРСР зобов'язує кожного громадянина нашої країни поважати соціалістичне співжиття.

Мільйони радянських людей самовіддано трудяться на всіх виробничих ділянках у промисловості і сільському господарстві, віддаючи свої сили і знання загальній справі побудови комуністичного суспільства. І, арозуміло, радянські люди не можуть миритися з такими антисуспільними проявами, як будь-яке порушення правил соціалістичного співжиття.

Аналіз практики роботи нарядів Ново-Георгіївського району показує, що більшість порушень правил соціалістичного співжиття — хуліганство, бійки, ображання громадян — трапляється переважно внаслідок надмірного вживання спиртних напоїв.

Хуліганство — огидний пережиток минулого, одне з небезпечних порушень правил соціалістичного співжиття, визна-

ване з неповагою до суспільства.

Культурна революція, яка відбулася в нашій країні, залишила далеко позаду темряву і некультурство. На жаль, прояви хуліганства у нас ще мають місце. Найчастіше вони спостерігаються там, де занедбана культурно-виховна робота з людьми.

Серед засуджених наразі за хуліганство переважають робітники віком до 25 років, які в п'яному вигляді зробили свої хуліганські вчинки в місцях відпочинку, клубних, гуртожитках, на вулицях. Це свідчить, насамперед, про недостатню виховну роботу серед колективів робітників з боку адміністрацій тих підприємств, де раніше працювали підсудні, а також про слабку культурну роботу в клубах.

Починаючи з літа минулого року, працівники районного відділу міліції децю пожежляли роботу по боротьбі з хуліганськими порушеннями порядку в рай-

центрах. В цілому ж по району, особливо в селищі Хрущов, селах Золотарівці, Глинську та інших, до хуліганів рішучих заходів ще не вживають. В результаті серед судових справ, розглянутих за останній період, великий процент складають справи про хуліганські вчинки. Тільки по селищу Хрущов у 1956 році засуджено до позбавлення волі 16 хуліганів.

Наприклад, за хуліганство на вулиці селища Хрущов, яке виразилося в побитті кількох громадян, до 2 років позбавлення волі засуджений Ф. Дзигар. За хуліганські вчинки засуджені також робітники будівництва Кременчуцької ГЕС Лиманцев і Ходорич, кожен з них до трьох років позбавлення волі.

Нерідкі випадки проявів хуліганства також у селах Серебрянім, В. Андріївці, Подорожнім та інших. Так, працівник колгоспу «Більшовик» (с. Серебряне) п'янилицю Богдана Ф. С. зарізноначило бригадиром різничої бригади. Богдан роззавив ганьбиту бригаду, систематично карав і ображав колгоспників, яких хуліганів у конторі правління нов

Адреса редакції: м. Ново-Георгіївське

Фрагмент статті в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н) про прояви хуліганства у селищі Хрущов, вчинені будівельниками Кременчуцької ГЕС, та покарання за них. 1957 р.

Фонди ДАКО.

ня 1955 року бригада мулярів з 20 осіб (бригадир Лупан) відмовилася від роботи і простояла 3 години. 30 травня бригада столярів з 6 осіб (бригадир Осін) припинила роботу і не виходила на об'єкт впродовж 3-х діб через несвоєчасне отримання нарядів і неправильні розцінки. Подібний випадок трапився і 2 квітня на розвантажуванні баржі на ділянці будівництва заводу силікатної цегли. 27 і 28 квітня на цю ділянку через відсутність транспорту не з'явилися 17 робітників. Робітники зверталися зі скаргами в Кремль, міський комітет партії з приводу неправильного ставлення до них адміністрації.

У травні на ділянці житлового будівництва у виконробів Левітаса, Журавльова і Бегми за рахунок приписок в наряди допущені переплати заробітної плати. Особливо неблагополучне становище з трудової дисципліни проявилось на гранітному кар'єрі, де начальником тов. Щербак і начальник ділянки Чекаль, які грубо командує, ображають робітників. Наслідком неправильної оплати за нарядами і необґрунтованого позбавлення робітників прогресивних надбавок, вони колективно відмовилися від роботи. 7 травня четверта бригада каменоломів в кількості 40 осіб відмовилися від роботи і простояли 2 години тільки тому, що начальник кар'єру Щербак правильно не виписав нарядів на видобування каміння. На вимогу бригади на кар'єр прибув заступник начальника будівництва Кіль, який нагрубив робітникам, не вник у суть справи і поїхав, а робітники ще деякий час не працювали, поки їм правильно виписали розцінки за працю. Ця ж бригада, починаючи з 30 травня і продовж 3-х днів, не працювала через необґрунтоване позбавлення премії, неправильного обчислення об'ємів видобутого ними каміння: замість 30 м³ ця бригада видобувала по 60 м³ за зміну» [23].

За таких умов організації праці, її обліку та оплати за неї, багато робітників залишали будівництво взагалі. За відмови від робо-

ти робітників не арештовували і не запроторювали до концтаборів, уникали цього і керівники будівництва та окремих діляниць — їх не звинувачували у шкідництві і не карали розстрілами та засланнями, як це було за Сталіна. Арештовували тільки за злочини, найпоширенішими з яких були «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень» та крадіжки. У 1957 році таких арештів здійснили 17 [24]. Впродовж 1958 року з «Кременчукгесбуду» звільнилися 48% раніше зарахованих робітників і службовців [25].

Цитований лист начальника управління КДБ

по Кіровоградській області є об'єктивною і вичерпною характеристикою стилю і методів керівництва, що склалося не тільки в «Кременчукгесбуді», а взагалі по всій тогочасній країні. Цей неефективний стиль на будівництві КремГЕСу не був подоланий до її пуску в дію. Тож за переможними рапортами в успіхах і досягненнях приховувалися реальні картини неорганізованості, пекревитрат, простоїв, браку, посилені некомпетентністю, неосвіченістю, елементарним хамством і грубощами з боку керівників.

Листи до реда

Молодий робітник прийшов у гуртожиток

Важливі і відповідальні завдання покладені на колектив Спецбудтресту № 2. Будівельники покликані виконати великий обсяг різних робіт по спорудженню культурно-побутових закладів і жилого фонду у новому місті.

У тресті трудиться великий загін молоді. Кожного дня з комсомольськими путівками на будівництво прибувають юнаки і дівчата. Тільки будуправління № 1 за останній час прийняло понад 150 молодих робітників.

На жаль, для молоді, яка прибуває для будівництва нового міста, не створюються належні побутові умови. У Ново-Георгіївську розміщено кілька молодіжних гуртожитків будуправління № 1. Заходимо в одне з приміщень. У кімнаті брудно, не затишно. Невистачає стільців, немає тумбочок, на столах замість скатертей лежать зім'яті шматки газети. Тому й не дивно, що після роботи молодець не поспішає до гуртожитка. Адже тут немає нічого такого, що б приваблювало, давало змогу культурно відпочити.

Комітет комсомолу і проф-

спілкова організація управління створили ради гуртожитків, затвердили старост кімнат. Але зроблено це тільки для форми. Ні ради, ні старости не цікавляться важливим питанням наведення у гуртожитках належного порядку. Всього цей «актив» кризь пальці дивиться на те, що в кімнатах з вечора до ранку висять хмари тютюнового диму, а підлога засмічена недокурками. У гуртожитку робітники самі готують для себе їжу, що теж забруднює кімнати.

Молодь уже кілька разів вимагала забезпечити гуртожитки настільними іграми, придбати музичні інструменти, організувати спортивно-масову роботу.

— Дайте строк все буде — безкінця обіцяє робітникам секретар комітету ЛКСМУ управління т. Спірін.

Однак час іде, а в гуртожитках все лишається без змін. Керівники управління не цікавляться побутовими умовами молодих робітників. А це, зрозуміло, негативно впливає на продуктивність праці будівельників.

Д. ФЕДОРЕНКО,
інструктор РК ЛКСМУ.

«...У кімнаті брудно, не затишно, немає тумбочок, на столах замість скатертей лежать зім'яті шматки газети... в кімнатах з вечора до ранку висять хмари тютюнового диму. А підлога засмічена недокурками. У гуртожитку робітники самі готують для себе їжу...» — зі статті в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н). 1958 р.

Фонди ДАКО.

Приклади і досвід з аналогічних великих будівництв закордоном щодо організації праці не запозичувалися і не застосовувалися.

Попри пафосні реляції про турботу партії й уряду про робітничий клас, зокрема, і той, чиїми руками здійснювалося будівництво грандіозної будови на Дніпрі біля Кременчука, дійсність не відповідала декларованому. Так, у вересні 1959 року, коли до пуску перших енергоблоків Кременчуцької ГЕС залишалося фактично 2 місяці, відбулося засідання пленуму Новогеоргіївського РК КПУ, на якому обговорили питання побутового обслуговування населення, зокрема й того, яке задіяне на будівництві. Керівництво району вказало на значні недоліки в організації торгівлі на спорудженні КремГЕСу. Так, робітники погано постачалися овочами й молочними продуктами, мали місце постійні порушення розпорядку дня роботи магазинів, низька культура торгівлі, будівництво магазинів «Кременчукгесбудом» здійснювалася незадовільно. Зокрема, промтоварний магазин біля автотранспортної контори будувався майже два роки, також все ніяк не могли добудувати м'ясо-молочного і овочевого магазину. Кількість їдалень для робітників Кременчуцької ГЕС — (і це за місяць до перекриття Дніпра! — Авт.) все ще була недостатньою, а в діючих — якість страв низька, не організоване виготовлення дієтичних страв, санітарний стан окремих їдалень та культурне обслуговування в них перебували на низькому рівні. В системі торгівлі мали місце факти обмірювання, обважування та обрахунків покупців. Допускалися розкрадання й розбирання дефіцитних товарів. Незадовільно працювали майстерні побутового обслуговування, їхня кількість не задовольняла потреби споживачів [26].

Проблеми будівельників Кременчуцької ГЕС цим не вичерпувалися. Так, ті з них, хто вже на літо 1959 року оселився в селищі Хрущов, постійно потерпали від нестачі питної води.

Зрозуміти це нині важко, адже селище знаходилося буквально поруч з найбільшою річкою України, а його жителі не отримували воду в достатній кількостях! Саме для розгляду цієї проблеми у липні 1959 року зібрався виконком Новогеорґіївської районної ради депутатів трудящих і затвердив рішення №189, яким зобов'язав «Кременчукгесбуд» (Строкова і Сапіра) щодоби заготовляти не менше 800 м³ води для забезпечення нею західної частини міста [27].

Ура-патріотичний запал, що його демонстрували будівельники Кременчуцької ГЕС під час різноманітних «свят на Дніпрі», спричинених, зокрема, перекриттям могутньої річки чи достроковим пуском у дію кількох перших енергоблоків, швидко згасав і наставляв несвяткові будні. Вони часто супроводжувалися не тільки ударною трьохзмінною працею на «комуністичній будові», а проявами злочинності та хуліганства. Про це засвідчила четверта сесія сьомого скликання Новогеорґіївської ради депутатів трудящих, делегати якої зібралися 30 листопада 1959 року. Так, сесія відзначила, що на будівництві Кременчуцької ГЕС особливо розповсюджене хуліганство й розкрадання матеріальних цінностей. Боротьба з пияцтвом ведеться незадовільно, техніка безпеки праці порушується, допускаються незаконні звільнення з роботи. Часті порушення законодавства про працю допускають керівни-

НІ, ЦЕ НЕ ДРІБНИЦІ

У Новому місті з весни нинішнього року здано в експлуатацію кілька багатоквартирних житлових будинків. Сюди вже переселено сотні сімей. В яких умовах живуть переселенці?

Майже кожного дня можна спостерігати таку картину. З порожніми відрами в руках чоловіки й жінки вирушають в обхід водорозбірних колонок.

— Хто скаже, де сьогодні є вода? — чуються стурбовані голоси.

Водопровід не працює. Але люди вже миряться з тим, що на третій поверх доводиться носити важкі відра. Гірше, коли во-

Фрагмент допису в газеті «Прапор комунізму» (Новогеорґіївський р-н) про відсутність води в будинках «Нового міста». 1958 р.

Фонди ДАКО.

Бригада будівельників Кременчуцької ГЕС. Крайній справа — бригадир Григорій Вирич. Серпень 1959 р.
Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

ки Манжосін, Щербак, Ніяковський та ін. [28].

На останньому, завершальному, етапі будівництва Кременчуцького гідровузла — на початок осені 1960 року, чисельність всіх працівників, безпосередньо зайнятих на будівництві та в суміжних організаціях і підрозділах, стано-

вила 13 385 осіб, з них жінок — 4 543. Впродовж 1960 року на будівництво прибуло 2 795 працівників, а звільнилося за цей час з різних причин 3 317 осіб. 10 з них заарештували за різні злочини [29].

Оскільки напруга на будівництві Кременчуцької ГЕС значно спала, адже майже всі головні плани й завдання виконувалися, дирекція «Кременчукгесбуду» значну частину працівників відправляла у сусідні колгоспи для надання їм різноманітної шефської допомоги. Так, у колгоспі імені Чапаєва робітники та інженери управління житлового будівництва та Гідроспецбуду взяли за будівництво гуртожитку для тваринників, кормозапарника, також подбали про механізовану подачу тваринам кормів та встановили автоматичні годувальниці для свиней. Управління будівництва ГЕС і греблі силами своїх робітників та інженерів змонтували електрофільтри на фермах колгоспу імені 40-річчя Жовтня, виготовили 50 корит для свиноферми, відремонтували греблю колгоспного ставу, переобладнали трактор під бульдозер. Велику роботу сила-

ми будівельників ГЕС було здійснено й у колгоспах імені Котовського, імені Леніна та ін. Шефи будували ставки, монтували лінії електропередач, обладнували колгоспні майстерні й тракторні стани, радіофікували віддалені вулиці сіл тощо. У червні 1960 року кілька сотень праців-

ників «Кременчукгесбуду» відправилися в прилеглі села на просяпку кукурудзи та соняшнику, в серпні — на заготівлю овочів, а в жовтні — на збирання кукурудзи. Нині це явище неефективного використання кваліфікованої робочої сили можна розцінювати як негативний і компрометуючий феномен того суспільного ладу, що чомусь проголосив себе «прогресивним» і «передовим».

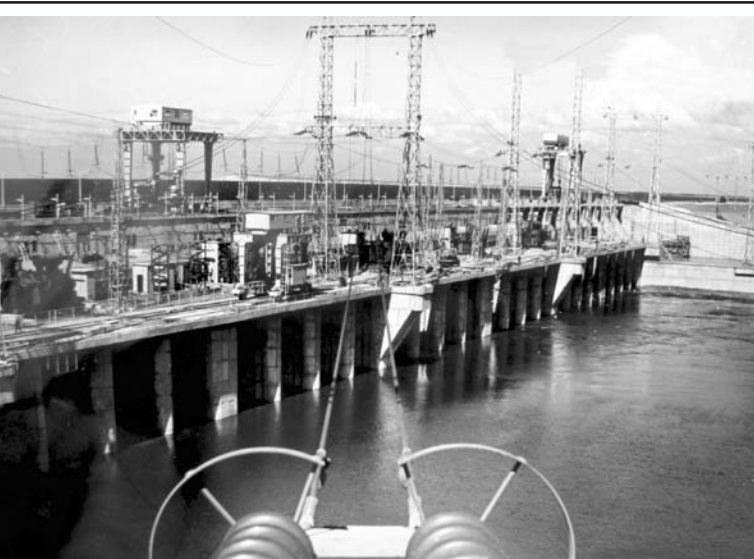
На кінець 1960 року наявність великої кількості працівників у системі «Кременчукгесбуду» та інших організаціях й установах, пов'язаних з ГЕС, була вже непотрібною. Злагоджені й випробувані в умовах постійної напруженої роботи бригади робітників колективно залишали Кременчуцький гідровузол й відправлялися на інші будівельні об'єкти величезної й неосяжної на той час країни. Але не тільки на будівництво. Так, 3 жовтня 1961 року відбулося засі-

Чимало будівельників Кременчуцької ГЕС отримали за добросовісну й натхненну працю спеціальні відомчі нагороди — значки «Учасник будівництва Кременчуцької гідроелектростанції». Серед перших нагороджених — робітник О.Ф. Бабенко. 1961 р.

З архіву родини Бабенків (м. Світловодськ).

Наслідки праці десятків тисяч робітників та інженерів:
чергова ГЕС на Дніпрі — цього разу Кременчуцька.
Листопад 1960 р.

Фонди ДАКО.

дання колегії Міністерства будівництва електростанцій СРСР, на якому зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» до 1 листопада 1961 року відправити в цілинний край, а ним, як відомо, проголосили степи Казахської РСР та деякі області Південного Уралу РРФСР, спеціалістів для використання на будівництві цілинних радгоспів та селищ біля них [30].

Чимало будівельників Кременчуцької ГЕС відправилися на Дніпродзержинську ГЕС, будівництво якої розпочалося ще у 1956 році. Також тисячі робітників їздили до м. Кременчука, де вистали корпуси автомобільного заводу. Його будівництво доручили колективу «Кременчукгесбуду». На 1961 рік запланували випустити 13 200, а на 1965 рік — 23 200 великовантажних автомобілів [31].

28 червня 1961 року ЦК КПРС та РМ СРСР висловили незадоволення щодо повільних темпів будівництва «Кременчукгесбудом» «спеццехів з випуску обладнання для ракетної техніки» на заводі «Кремдормаш» Полтавського облнаргоспу. Керівництво «Кременчукгесбуду» зобов'язали здати ці цехи в експлуатацію до 15 серпня 1961 року [32].

До кінця 1965 року на Кременчуцькій ГЕС залишився тільки т. зв. промислово-виробничий персонал кількістю у 354 працівників, 50 осіб т. зв. непромислового персоналу, 112 працівників машин-

ного цеху, 61 — у ремонтно-турбінному цеху, 63 — у гідро-технічному цеху та 84 — у котельному цеху [33].

Свої спогади про будівельників Кременчуцької ГЕС та про умови їхнього проживання й роботи залишив учасник будівництва гідровузла Микола Васильович Мінкін: «Разом з будівництвом ГЕС на місці с. Табурище виросло спочатку робітниче поселення. А потім і нове місто. У роки найбільшого напруження сил колектив «Кременгукгесбуду», разом з зоною затоплення, нараховував понад 17 тис. осіб. Перш за все колектив поповнювався молодими робітни-

ками з сусідніх сіл, а також завдяки притоку робітників з інших будов. Також ЦК ЛКСМУ направляв на будову комсомольців з усіх областей України. Був запроваджений спеціальний нагрудний знак, який вручався кращому робітникові. З сіл на будівництво приходили некваліфіковані робітники. А будова потребувала зварників, механізаторів, теслярів, штукатурів і т.п. Тож створений при управлінні будівництва навчальний комбінат здійснив значну роботу з навчання молодих будівельників. Що стосується ІТП, то вони поповнювалися за рахунок притоку з інших гідропоруд: Каховської, Куйбишевської, Горьківської. Будівництво КремГЕСу мало якусь притягальну силу, але й зрозуміло чому, адже на будів-

ГЛАВНОЕ—СОХРАНИТЬ КАДРЫ

В настоящее время идёт много различных кривотолков о сокращении рабочих, инженерно-технических работников и служащих на строительстве Кременчугской ГЭС. Поэтому хочу внести в этот вопрос некоторую ясность.

С вводом во временную эксплуатацию плёза и затоплением котлована основных сооружений действительно часть рабочих главных управлений не могла в дальнейшем использоваться по своей специальности. Многие были переведены в другие стройуправления (КСУ, УЛБ, ССУ) и только совсем незначительная группа рабочих, которая не согласилась переходить в другие управления, была уволена со стройки.

Что касается других стройуправлений, то там никакого сокращения не предвидится и продолжает приём рабочих. В кременчугское строительное управление и в управление левого берега сейчас необходимо до 500 человек рабочих (каменщиков, бетонщиков, штукатуров, маляров, разнорабо-

чих). Таким управлениям, как строительства ГЭС, судоходных сооружений, плотины, также необходимо свыше 300 человек. Но по причине отсутствия некоторых материалов приём временно приостановлен.

Общее количество рабочей силы на 1960 год по сравнению с 1959 годом не уменьшается, а увеличивается на 3.000 человек. Только КСУ необходимо будет ещё свыше 1.000 человек.

Коллективу Кременчуггестроя предстоит сооружать ряд объектов в районе г. Кременчуга и за его пределами. А если здесь окажутся не нужными рабочие некоторых профессий (в частности механизаторы), то они будут переведены организовано на другие стройки Министерства строительства электростанций.

Сейчас же главная наша задача — сохранить кадры, хороший, сплочённый коллектив.

А. МИЛЮХИН,
начальник отдела кадров Кременчуггестроя.

Допис в газеті «Кременчукбуд» про необхідність збереження кваліфікованих і згуртованих кадрів будівельників Кременчуцької ГЕС для використання на інших об'єктах тогочасної країни. 1960 р.

Фонди ДАКО.

ництві ГЕС застосовувалися новітні бетонні і залізобетонні конструкції, з відкритим машинним залом. Окрім того, чудові природні умови, здоровий клімат забезпечили приток на будівництво ГЕС як старих, так і молодих ІТП. Відділу кадрів ГЕС не довелося звертатися по центральному радіо чи центральними газетами із закликами щодо цієї категорії будівельників.

Для кадрів важливу роль відігравала наявність житла. Тож інтенсивно будувалися гуртожитки: на вул. Конька, і трьохповерхові у «верхній частині» міста (4 гуртожитки). Але цього виявилось замало, тож організовували 123 гуртожитки в прилеглих до будівництва селах. Нужда примушувала організовувати гуртожитки навіть в селянських хатах. Інколи в таких хатах було багато ікон і профспілкові діячі просили селян прибрати ікони на час перебування в хатах робітників, на що господарі відповідали: «Приберіть краще ваших хлопців, а ікони ми не знімемо!» Ці гуртожитки, де проживали по 3–5 робітників, організували в селах Табурище, Сverdлівка, Павлівка та ін. «Кременчукгесбуд» постійно забезпечував робітників у гуртожитках постільною білизною, гасом, паливом, водою.

Після появи Постанови уряду про дострокове введення в дію ГЕС, необхідно було в найкоротші терміни поповнити будівництво 2 тисячами нових робітників. Оскільки місць в гуртожитках не вистачало, довелося створити наметове містечко на декілька сотень робітників.

Для сімейних надавалися облаштовані квартири — з електрою, теплом, водою, каналізацією. Але всім спеціалістам житла не вистачало, тож їх розміщали в селянських хатах з оплатою за проживання» [34].

Досить промовистим щодо негативної практики забезпечення експлуатаційників Кременчуцької ГЕС житлом є лист до секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва від секретаря партійного ко-

мітету гідроелектростанції Попова: «Дирекція Кременчуцької ГЕС нині ввела в експлуатацію 1-й агрегат і в грудні цього року (1959 — Авт.) готова запустити ще 3 агрегати. Однак колектив експлуатаційників не забезпечений житлом. У 1959 році ми отримали лише 170 м кв. житла із загальної збудованої площі 13527 м кв. В жовтні дирекція отримала ще 2 кімнати площею 35 м². На сьогодні на експлуатації ГЕС працюють 24 ІТП і робітників, сім'ї яких живуть в гуртожитках і на приватних квартирах. 19 сімей потребують розширення житла, а 14 спеціалістів, відкликаних з інших електростанцій, не можуть звідти виїхати через відсутність житла. Просимо допомогти!» — звертався насамкінець партійний працівник ГЕС до столичного партійного вождя [35].

Ось в таких умовах поставала чергова будова на Дніпрі, що нібито наближала побудову комунізму в СРСР великою кількістю виробленої на ній електроенергії, а насправді цим лише робилася спроба будь-що наздогнати розвинені країни світу не так за рівнем життя своїх громадян, як за кількістю виробленого металу, для чого потрібно використати велику кількість електричної енергії. З металу потім робили різноманітну техніку, зокрема військову та ту, якою видобували, перевозили сировину та виплавляли метал, щоб зробити новішу й потужнішу техніку, як військову, так і для важкої промисловості, щоб нею знову видобути ще більше металу. І так — безкінечно. Тільки дешиця з того металу втілювалася у велосипеди, мотоцикли, холодильники, та, навіть, легкові автомобілі, що інколи перепадали рядовим громадянам країни. Однак, щоб їх придбати, потрібно було запастися терпінням на роки. Різноманітна військова техніка, що споживала левову частку металу і якою лякали увесь світ, швидко ставала застарілою. Її з часом відправляли на переплавку...

Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС¹⁸

Ці спогади зберігаються у фондах Світловодського міського краєзнавчого музею (Кіровоградська обл.). Їх записували на початку 70-х рр. XX ст., приурочивши до 15-ї річниці пуску Кременчуцької ГЕС в дію. Записане передрукували на друкарській машинці, листки зшили і утворилася своєрідна книга в декількох екземплярах. Один з них зберігається в міському музеї. Спогадів небагато. Ними ділилися головним чином керівники всіх рівнів, задіяних на будівництві Кременчуцького гідровузла, та декілька робітників. За той період, що минув від часу пуску Кременчуцької ГЕС в дію, і на момент запису спогадів, з пам'яті багатьох учасників будівництва Кременчуцької ГЕС зникло чимало цікавих фактів, але багато що й залишилося.

На фоні загалом локанічних спогадів будівельників Кременчуцької ГЕС, ще й значно відкоректованих авторами цієї книги шляхом скорочень, виділяються своїм об'ємом спомини одного з очільників Новогеоргіївського району І.Ф. Калініна, який висвітлив пам'ятні йому події під кутом зору керівника, наймовірно обтяженого проблемами переселення з чаші водосховища тисяч мешканців району, будівництва для них житла, об'єктів соціальної інфраструктури тощо. Нині всі спогади — цінне джерело з історії спорудження гігантського гідровузла на Дніпрі.

Спогади гідролога

В'ячеслава Костянтиновича Крещановського:

«Впродовж 1933 по 1941 рік гідрометричні роботи на Дніпрі здійснювалися загонами Українського відділення інституту. Гідропроект у районі майбутньої греблі, де Дніпро розділявся на два русла: праве біля с. Табурище, і ліве — головне судоходне русло біля

¹⁸ Деякі спогади подані зі скороченнями з метою уникнення повторів, пропагандистських й ідеологічних штампів, згадок про несуттєві події й вчинки.

с. Власівка. Для спостереження та вивчення норів і характеру Дніпра встановили 12 водопостів.

На них щодня, впродовж кожного року вивчали рівень води, наявність у ній твердих частинок. У районі майбутньої КремГЕС у 1937–1940 роках взимку вивчався льодовий покрив (його товщина), фіксувався початок і кінець льодоходу та льодоставу.

У 1945 році до с. Табурище прибула пошукова експедиція інституту Укргідропроект для здійснення гідрометричних, топографічних і геологічних робіт. Ці роботи тривали аж до 1961 року.

Керівництво цими роботами доручили мені.

У першу чергу відновили водомірні пости, зруйновані під час війни. Їх встановили 10 — на річках Десна та Сула, а також в основному руслі Дніпра біля Власівки і в протоці с. Табурище.

Найбільш напружені роботи припали на повінь 1947 року, коли щосекунди проходило 12 тис. м³ води при середньорічних показниках у 6,07 тис. м³. Найбільший норов Дніпро показав у 1931 році, це була історична повінь, коли щосекунди річкою мчали 25,5 тис. м³ води.

До війни всі роботи здійснювалися весловими човнами місткістю 5–10 осіб, а після війни ми обзавелися катером. Кількість спеціалістів завжди була невеликою — 5–6 ІТП, 10–15 робітників та моторист».

Спогади колишнього старшого майстра зв'язку
«Кременчукгесбуду», пізніше старшого інженера
Кременчуцької ГЕС **Миколи Гнатовича Шулика:**

«Я розпочав роботу на ГЕС практично з «нуля», тобто з травня 1954 р. Особливі етапи в будівництві ГЕС:

перекриття старого русла Дніпра,
повінь 1957 р.,

закладання першого кубічного метру бетону в будівлю ГЕС,

*пуск шлюзу в експлуатацію,
затоплення котловану ГЕС,
перекриття Дніпра,
пуск перших гідроагрегатів,
початок експлуатації ГЕС,
урочиста передача ГЕС в промислову експлуатацію.*

Думали, що перекриття старого русла Дніпра буде цяцькою, але Дніпро сказав «Ні!». Після першого невдалого перекриття було дано команду через радіовузол звернення до всіх робітників — вийти на перекриття. І Дніпро відступив. Це поклало початок народження котловану під ГЕС. Старе русло перекрили! Робітники Салонський, Хвоцинський, Клименко кидали в річку таке каміння, що іншим доводилося його брати вчотирьох, і ми це каміння ледь несли.

У повінь 1957 року, коли Дніпро розлився, то його вода ринула руйнувати дорогу на гранітний кар'єр і верхню греблю (перемичку) котловану ГЕС. Розмив перемички котловану ГЕС загрожував відкинути будівництво на 2 роки. Для боротьби зі стихією були кинуті всі людські ресурси і техніка. Повінь була переможена і всі неймовірно раділи. Кілька діб підряд всі без сну і відпочинку боролися зі стихією під проливним дощем. Начальник будівництва Новиков, теж стомлений і промоклий, на своєму «ЗІМ»¹⁹ не знав спокою ні вдень, ні вночі. Сотні автомобілів з каменем засипали проміїні, які виникали повсюди.

До 1 листопада 1957 року котлован під ГЕС був готовий і цього дня відбулося урочисте вкладання першого кубометру бетону в донну основу ГЕС. На цю подію зійшлися тисячі будівельників.

У серпні 1959 року запустили в дію шлюз. Кращих з кращих нагородили правом першими пропливти через нього. Всі були щасливими...

---

¹⁹ Легковий автомобіль підвищеної комфортності, що призначався виключно для вищих державних керівників.

Найяскравішою подією було затоплення котловану ГЕС і перекриття Дніпра. Саме затоплення котловану — лише прелюдія до перекриття Дніпра. На цю подію запросили багато людей, всі з нетерпінням чекали вибуху — ним зривали верхню перемичку котловану. І раптом — вибух! «Ура!» — пронеслося між людьми. Всі хотіли першими побачити воду, що пішла до греблі і будівлі ГЕС, всі кричали «Вода! Вода!» — і ось вона з'явилася. Вона бурлила і звивалася мов змія. У цей час нижню перемичку руйнували бульдозери. Котлован затопили.

Інший етап — перекриття основного русла Дніпра.

Для перекриття Дніпра створили штаб. Мобілізували всі тогочасні великовантажні авто: «ЯЗ», «МАЗ»... Шість годин безперестанну²⁰ перекривали гранітними блоками Дніпро. І як він не бушував і не сердився, його перекрили.

Був час, коли будівництво ГЕС хотіли законсервувати, але на-полегливість Новокова, його енергія подолали всі проблеми. Він міг спати на добу по 3–4 години і таке тривало тижнями.

Після перекриття Дніпра турбот відповідальних і складних не зменшилося, а навпаки, збільшало. Попереду була велика робота з монтажу і дострокового пуску перших двох блоків ГЕС. Тож роботи тривали і вдень, і вночі. Трудові зміни тривали по 10–12 годин на добу. Але з достроковим пуском ГЕС ми справилися».

Спогади колишнього голови Новогеоргіївського РВК

Івана Федоровича Калініна:

«Сам я за освітою інженер лісового господарства. За цією спеціальністю працював майже 20 років. У червні 1948 року наказом Міністерства лісового господарства УРСР був призначений Директором Новогеоргіївського лісгоспу, де працював до 1955 року — до обрання на посаду голови виконкому Новогеоргіївської районної

²⁰ Документи свідчать, що Дніпро перекрили за понад 2 години.

ради депутатів трудящих. Лісгосп розташувався на території Новогеорґіївського, Онуфріївського та Чигиринського районів. Війна значно понищила ліси, багато було вирубок, багато понищених насаджень. Після виходу постанови ЦК КППС і РМ СРСР «Про по-
лезахисні лісорозведення» (1948 р.) перед лісгоспами постали нові завдання: боротися з суховіями, з водною та вітровими ерозіями ґрунтів. Особливість цих придніпровських районів у тому, що вони надзвичайно порізані ярами, площа яких щороку зростала, великі площі займали піски, деякі з них навіть були сипучими. Тож на виконання Постанови лісгосп активно взявся за заліснення ярів, балок, за заліснення непродуктивних земель — пустирів, пісків тощо.

Об'єми цих робіт на території трьох районів були настільки великими, що була створена ще одна організація — лісозахисна станція. Щороку висаджувалися десятки тисяч саджанців і ніхто не думав, що доведеться вирубувати не тільки молоді ліси, а й ті, вік яких сягав за 100 років. Особливо цінною була Крилівська дача площею 4 тис. га. Тут головна порода — сосна, дерево у більшості випадків було стиглим, тож особливо цінним.

З ухваленням Постанови про будівництво ГЕС, роботу лісгоспу довелося перебудовувати — в низинній частині, яка підлягала затопленню водосховищем, потрібно було ліс вирубувати, а понад берегом майбутнього моря ліс довелося насаджувати.

Об'єм робіт з вирубки був таким великим — понад 600 тис. м³, що власних сил лісгоспу не вистачило б і протягом 10 років безперервної роботи, тож міністерство лісової промисловості УРСР створило спеціальне господарство — ліспромгосп. Підприємство отримало значну кількість техніки, різко збільшили штат працівників, тож робота закипіла. У першу чергу звели найкращі ліси — в Крилівській, Малоандрусівській дачах і в урочищі Бірок (поблизу старого с. Калантаєве).

Після мого переходу на нову роботу — головою Новогеоргіївського райвиконкому, роботи додалося, адже потрібно було братися за переселення. Повний об'єм цього переселення:

25 населених пунктів, в т. ч. м. Новогеоргіївськ, а це загалом 6 170 дворів; 11 колгоспів; 354 сім'ї, які проживали в комунальних будинках м. Новогеоргіївська, а також знести 425 будівель комунального фонду, з них 125 житлових будинків, 14 сільських клубів, 6 будівель сільських рад, 22 школи — 3 середні, 11 семирічних і 8 початкових, 3 лікарні, в т. ч. районна на 75 місць, дільнична в с. Подорожнє на 35 ліжок, вендиспансер на 10 ліжок, тубдиспансер на 20 ліжок, пологовий будинок на 20 ліжок, 2 дитячих будинки, будинок інвалідів, 3 промислові артілі, маслозавод, райпромкомбінат, райхарчокомбінат, та ін. Знести 126 приміщень колгоспів. І не тільки знести, а й збудувати нове.

Тільки для переселення худоби потрібно було збудувати приміщень на 5,5 тис. голів великої рогатої худоби, для 4,5 тис. голів свиней і 4,5 тис. овець та для 25 тис. голів птиці.

Багато жителів придніпровських сіл сприймали ці заходи з переселення без ентузіазму. А то й вороже. Тим відповідальним працівникам, яким довелося займатися переселенням, довелося докласти максимум зусиль, щоб переконати людей залишити обжиті місця.

Ситуація ускладнювалася тим, що в умовах, коли понад 15 тис. осіб потрібно було переселити, і значна частина з цих людей включилася у переселення, — району не знизили плани з виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, тобто державні плани були на рівні тих районів, яких не зачепило переселення.

При райвиконкомі створили спеціальний відділ переселення, який очолив заступник голови РВК. До складу цього відділу включили оціночну комісію, завданням якої було в оцінці всіх будівель

та деревонасаджень, що перебували у власності громадян. Оцінку здійснювали за преїскурантом, що його розробив Український філіал проектного інституту «Укргідеп» (Харків).

Оцінку колгоспних споруд здійснював Кіровоградський філіал проектного інституту сільськогосподарського будівництва — «Обсільпроект».

У районі проживали до 500 сімей, які не могли переселитися власними силами — в їх сім'ях не було працездатних. Для будівництва таким громадянам житла, а також комунального житла та об'єктів культурно-побутового призначення, в районі створили «Спецбудтрест». Для транспортування будматеріалів, матеріалів від розібраного житла та майна переселенців була створена спеціальна автоколона. Окрім того, колгоспам продали близько 100 нових автомобілів. З метою організованого переселення та виконання всіх робіт з переселення, був розроблений детальний план, який затвердили в РК КПУ, а також в обкомі партії та облвиконкомі.

Суть цього плану: визначитися з місцями, де будуть будуватися нові населені пункти, а також ті населені пункти, що будуть розширятися за рахунок переселенців. Так, було намічено будівництво «Нового села» поблизу урочища Бакаєве, куди планували переселити до 1 200 господарств з сіл Подорожнє, Клочкове, Самусівка, Пеньківка, колгоспників м. Новогеоргіївська.

Село Озера планувалося будувати за рахунок переселенців з с. Чаплине. Село Калантаєве переносилося на нове місце повністю і будівельний майданчик для нього був відібраний на землях цього ж села — за 5 км на південь від старого села. Таким чином планувалося збудувати три нові села. Пізніше с. Ревівка було збудоване окремим новим селом — північніше Світловодська. Села В. Скелева, Миронівна, Нікольськ, Захарівка, Павлівка, Андрусівка доприселялися. Нове село (нині с. Подорожнє) проектувала Українська ака-

демія архітектури і будівництва. Інші села, як нові, так і ті, що розширялися за рахунок переселенців, проектувала Кіровоградська філія «Облсільпроект». Місто Новогеоргіївськ вирішили будувати в західній частині урочища «Акація» на Табурищанському мисі. У східній частині мису, майже впритул до гідровузла — розрив 500–700 метрів — будували селище будівельників й експлуатаційників ГЕС — 100–120 тис. м² житла з усіма зручностями.

Проектували місто дві проектні організації: східну частину — Укр. відділення проектного інституту «Укргіден», а західну — Харківський філіал проектного інституту міського будівництва. Автор проекту архітектор Пернач Валентина Андріївна.

Планувалося переселити: в с. Микільське — с. Літрівку; в с. В. Скелева — Н. Липове, С. Липове і Калабарок; в с. Павлівку — с. Чернече, Крилів; в с. В. Андрусівку — с. М. Андрусівка і затоплену частину В. Андрусівки. У с. Миронівку — частину с. Калабарок.

Застосовувався т. зв. новий, новаторський, принцип переселення, який полягав у тому, що до самого процесу переселення залучали ті села, які не переселялися. У 1955–1956 роках колгоспи, що підпадали до зони затоплення, були об'єднані з тими колгоспами, яких водосховище не зачіпало. Люди знали, куди будуть переїжджати і мали своїх, так би мовити, покровителів, шефів. Керівники тих колгоспів, які не переселялися, після об'єднання господарств, відчували більшу відповідальність за переселення і долі людей, які до них переселялися.

Окрім того, села, за рахунок доприселення, ставали більшими, додавалося робочої сили.

Переселенці, як правило, будували добротні будинки — багато цегляних з шиферним дахом. Будувалися нові школи — в Андусівці, Миронівні, Озерах, Павлівці. Для вчасного переселення з населенням проводилися багато зборів, лекцій, бесід, індивідуальних бесід силами районного апарату, працівниками обкому КПУ, облвиконкому.

В окремих селах збори проводилися по три дні. Так було в с. Табурище в 1954 році, коли потрібно було вирішити питання про відвід земель, закріплених за колгоспом, під будівництво гідровузла, міста і промислових підприємств.

З рішенням про переселення с. Ревівка вовтузилися 2 роки. Райвиконком був не згодний з вимогами ревівців переселити їх туди, де вони живуть зараз. Створення села поблизу Світловодська закривало перспективу розвитку міста. Це ми розуміли тоді, і пропонували переселити с. Ревівку в «Нове село» (нині Подорожнє). Скільки не агітували — все не могли перекопати ревівців — вони послали ходаків в республіканські, союзні органи і врешті-решт змусили РВК задовольнити їхню вимогу.

Не вийшло таким, яким задумувалося, і «Нове село», яке ще нарекли «зразковим». Так його назвала Академія архітектури і будівництва УРСР, так його називали і ми. Не вийшло ось чому. Для переселення сіл Подорожнє, Самусівка, Ключкове, Коропівка, колгоспників м. Новогеоргіївська, с. Пеньківка намагалися підібрати таку ділянку, де можна було створити дуже велике, добре облаштоване село. Спочатку ділянку підібрали в районі нинішнього аеродрому — децю на південь від нього в бік водосховища. Майданчик був дуже гарним — на березі майбутнього моря, Цибульниківської затоки, з невеликим нахилом на південь. Академія накреслила схематичний план цього села на 1 200 дворів і розпочала його узгоджувати з усіма інстанціями, але втрутився Державний гірничий нагляд і майданчик не узгодили. Розпочалися нові пошуки, але знайти придатну ділянку на березі Дніпра, надзвичайно порізаного ярами, виявилось справою не такою вже й легкою. Зрештою, ділянку знайшли — поблизу нинішнього с. Подорожнє. Була створена проектно-розрахункова документація в повному об'ємі, узгоджена з усіма. На майданчик вивозилася велика кількість людей і зрештою місце будівництва «Нового села» узгодили.

Великою проблемою усіх сіл, що переселялися на нові місця, була вода. Пошуками води в «Новому селі» опікувався Український проектний інститут водного господарства. Вирішено було бурити свердловини, будувати водопроводи. Інженери проектного інституту запевнили, що воду в достатній кількості знайдуть і питання з водою буде закрито. Окрім того, забезпеченням села водою опікувалася держава, тож, не чекаючи води, в Новому селі закипіла робота: проектанти виносили проект села в натуру, проводили розбивку ділянок під селянські двори, для ферм, школи і т.п. «Облводбуд» розпочав бурити свердловини, прокладати мережу водопроводу. Райком партії, РВК розпочали велику роботу з об'єднання колгоспів сіл Подорожнього, Самусівки, Ключкове і м. Новогеоргіївська в один колгосп, який діятиме на новому місці як одне велике господарство. Здійснювалася колосальна робота серед населення з роз'яснення необхідності переселення, переконували людей як можна швидше перебиратися. Багато вже почали будуватися. А води все не було. Усі свердловини давали мізерну кількість води — від 1,5 м³ до 2,5 м³. Людей це надзвичайно стривожило. Адже всі вони жили на березі Дніпра, тож вода у них була завжди і в необмеженій кількості, а тут на новому місці її ніде не можна було роздобути. Проектанти доводили, що вода ось-ось буде, що варто пробурити ще одну свердловину і вона дасть воду. Але минали місяці, а води все не було, окрім того мізеру. Люди почали кидати ділянки і переїжджати в інші місця, багато переїхали до с. Захарівки, а багато взагалі виїхали за межі району і навіть області. Для переїзду на інші місця люди групувалися за існуючими до того селами і виїжджали цілими селами. У «Новому селі» залишилися незабудовані ділянки в хаотичному розташуванні. І тільки в 1973 році проблему води вирішили, коли підключили село до водогону Дніпро — Кіровоград. Подібна картина відбулася і в с. Озера. Туди теж багато не пере-

їхали через відсутність води і виділені під забудову ділянки виявилися порожніми.

Особливо важко було працівникам РВК і РК КПУ, коли будівельники ухвалили зобов'язання збудувати ГЕС на рік раніше від запланованих термінів. Терміни переселення ущільнювалися, а переселятися фактично не було куди з тієї причини, що «Спецбудтрест» будівельні роботи виконував повільно, оскільки не вистачало людей, матеріалів, механізмів. Будівельники з водопостачанням теж не поспішали. Виникали великі проблеми і з переселенням виробничих об'єктів: там проект неготовий, там немає засобів, там немає кому переносити.

У колгоспах створили будівельні бригади, але вони більшу частину робочого часу будували приміщення для тварин, господарчі об'єкти, зрідка допомагали індивідуальним забудовникам. Але в більшості випадків люди будувалися самі — об'єднувалися в групи по декілька сімей і будувалися. Проте через скорочення термінів переселення майже всі розпочали будувати т. зв. «временки». Особливо горожами. Ці невеликі приміщення на одну, як правило кімнату — тут і спальня, і кухня, і вітальня. А потім будували вже нове житло.

Варто зазначити, що на прийом до голови РВК і секретаря РПК тов. Річки Михайла Івановича вдень на прийом приходили до 200 осіб. У кожного були свої проблеми, потреби. Велику підтримку отримували від першого секретаря обкому партії тов. Мартинова Федора Гнатовича, голови облвиконкому Турбая Григорія Автономовича.

Не обійшлося і від недоречностей. У 1956 році вийшла постанова Ради Міністрів СРСР, що рекомендувала в усіх новобудовах 40% квартир опалювати індивідуально пічками. Тож у 40% всіх нових будинків для переселених жителів м. Новогеорґіївська вирішили збудувати груби. Котельню №3 постановили не будувати.

У РВК і РК КПУ розуміли всю дурість такого рішення, тож розпочалася справжнісінька боротьба за централізоване опалення. Втрутився голова Держбуду УРСР Петро Степанович Непорожній, який дозволив збудувати котельню №3. Довго не вирішувалося питання про будівництво приміщень для РВК та РК КПУ.

У 50-ті роки було прийняте рішення взагалі не будувати адмінбудівлі без спеціального дозволу уряду. Терміни переселення тиснули, а переселятися не було куди. Допоміг Непорожній. За його порадою внесли до списку першочергового будівництва готель, де в одному крилі вирішили розмістити РВК і РК КПУ. Будували цю будівлю під облицювання керамічною плиткою, а коли збудували, то класти плитку заборонили, вважаючи це «надмірностями». Тільки через 2 роки дозволили.

Ми практикували вивіз великих груп переселенців на нові місця для їхнього огляду, для знайомства з місцевими умовами, для знайомства зі старожилами. Вивозили по 200–300 осіб одночасно. Так організували поїздки до с. Озера. З Чаплине вивезли 250 осіб. Головою колгоспу с. Талова Балка, до якого входив хутір Озера, був Микола Самойлович Амбросієнко. Погода на дворі була рання весняна, непривітна, похмура, дув сильний вітер. Виїхали з Чаплине з жартами, піснями, а коли приїхали на місце — настрій підупав. Вітер, волого, мряка, немає жодного дерева — все це викликало у нас неприємні враження. Люди почали нервувати, висловлювати незадоволення. Зрештою, переконали, що землі тут родючі, є колгосп, є за що зачепитися. Надійшли жителі з Талової Балки, Озер, Мовчанівки. До вечора приїжджі заспокоїлися.

Голова колгоспу Талової Балки М.С. Амбросієнко організував великий склад будівельних матеріалів, що займав площу до 3 га. Усі нові будівельні матеріали, ліс з дна водосховища, а також з розібраних будівель складували тут, тож скоро виросла велика гора всього необхідного для будівництва. Це викликало впевненість в пе-

реселенців, що є з чого будуватися. Такі склади виникли з часом на всіх нових місцях.

У рік заповнення водосховища облвиконком вирішив на плавні, що мали бути затоплені, вивезти всю громадську худобу для випасу. Райони Олександрійський, Онуфріївський, Знам'янський, Петровський і навіть Кіровоградський після весняної повені вивезли в долину Дніпра тисячі голів великої рогатої худоби й овець. Затоплення запланували на осінь, тож за літо худоба вільно паслася на підготовлених для затоплення місцях. За два тижні до затоплення надійшла команда вивезти худобу. Команду дали і сподівалися, що худобу вчасно заберуть. Однак вирішили перевірити, як виконується ця команда. Для перевірки створили групу з голови РВК, секретаря РК КПУ, начальника міліції та 2–3 міліціонерів. Комісія мала легковий автомобіль-всюдихід, вантажний автомобіль та гусеничний трактор. Їхали в зону затоплення через Чигирин, оскільки проїхати від Новогеоргіївська не було як — затоплення розпочалося від головних споруд ГЕС. Коли прибули в зону, то побачили велику кількість невивезеної худоби й овець. Ситуація склалася критичною — вода прибувала щохвилини і утворилися місця, вже затоплені, від чого худоба опинилася на островах. Складність була ще і в тому, що пастухи покинули значну кількість худоби і втекли. Одну групу пастухів зустріли поблизу Чигирини, їх зупинили і завернули. Довелося їхати за допомогою в Чигирин і піднімати людей на порятунок худоби. Рятувальники часто самі опинялися відрізнаними від суші, втопили вантажний автомобіль, трактор. Знову виручив Чигирин, там взяли автомобілі, трактори, продовольство і рятували й худобу, й людей. Ця робота тривала понад тиждень, але худобу і людей врятували. Цілий тиждень не було зв'язку з райцентром, тож там вирішили шукати вертоліт, щоб нас врятувати».

Спогади учасника будівництва ГЕС

Олександра Миколайовича Толстикова:

«Початок травня 1954 року. У с. Табурище день і ніч стрекочуть двигуни, потужні скрепери і бульдозери переміщують ґрунти, готуючи ділянки під різні підсобні приміщення.

Весна і літо 1954 року — найбільш складний момент у будівництві ГЕС, адже відбувався фактично організаційний процес, коли всього потрібно було дуже багато, але всього не вистачало. Особливо важко було з паливно-мастильними матеріалами. База знаходилася в Кременчуці, були і наряди, але доправити не було чим — не було бензовозів.

Тож кожного ранку доводилося телефонувати в найближчу МТС і просити бензовоза.

Великі проблеми були і з цеглою. Її постачав Кременчуцький цегельний завод. Постачав нерівномірно, з великою кількістю браку. Часто на будівництво доходило тільки половина з отриманої цегли — погано випалена, вона розсипалася в дорозі.

Заготівля лісоматеріалів була довгою і виснажливою. Будівництво отримали наряди на ліс з Крилівського лісництва, але він ще ріс. Тож ми організували його вирубку та трелювання. Трелювали технікою, а навантажували вручну.

За літо 1954 року будівельники звели декілька двоповерхових будинків, фундаменти під бараки. Але не було столярних виробів. Їх ми повинні були отримати з Ленінграда. Вже й літо добігало кінця, але поставок з Ленінграду все не було. Довелося посилати гінця. Тож вже восени столярка надійшла і з Ленінградської і Псковської областей.

У III кварталі будівельники взялися за столярні роботи. В листопаді заселили перші 2-поверхові будинки, а також будинки барачного типу, їдальню. Цю першу вулицю назвали Будівельною²¹».

²¹ Згодом вулицю перейменовано на честь Героя Радянського Союзу, уродженця с. Табурище Івана Кузьмича Конька (10.05.1919 — 07.04.1944).

Спогади учасника будівництва ГЕС

Володимира Сергійовича Шандиби:

«Маючи спеціальність тесляра, опалубника, електрозварника, такелажника, арматурника, я пішов працювати на спорудження житла для будівельників ГЕС. На той час вони жили навколо с. Табурище по всіх селах і їздили на роботу за 15–40 км. Але вже на 1957 рік кадрові робітники, а не «літуни», які приїхали за «довгим карбованцем», отримали по кімнаті, саме по кімнаті, але не по квартирі, і були цьому раді.

На той час Табурище — це велике село з хатами під солом'яними і очеретяними стріхами, навкруги плавні, з обох боків гори і пісок, всюди пісок, куди б не йшов — скрізь пісок.

По всіх управліннях будівництва організували соцзмагання за отримання мандату на вкладання першого кубометру бетону в основну споруду ГЕС. Таке право завоювала і бригада Борзова, де я працював. Вкладання першого кубометра бетону була справжнісіньким святом на будівництві. В котловані був мітинг, який відкрив Панасенко — секретар парткому будівництва. Заклали плити для нащадків, а людей було як мурах у мурашнику. Всі скелі, всі каркаси, всі підходи до котловану — скрізь люди. Потім я перейшов до управління основних споруд. Направили в бригаду тов. Корсака. Ми будували будівлю ГЕС з 7 по 12 агрегати. Розпочинали з нуля: першими йшли зривники, які рвали скелю, потім інша бригада, Олійника, — розчищала скелю до моноліту, потім робітники «Гідроспецбуду» ставили анкера, потім продовжували ми — від потерни²² і до мостового переходу.

Графіки робіт були розписані для кожної бригади, техніку розписували не тільки за годинами, а й по хвилинах. Працювали в будь-яку погоду, і вдень, і вночі. Працювали на висоті в 30–40 метрів при вітрі в 2–3 бали, в мокрий сніг, прожектори мов очі в кота, тож у пільмі монтували риштування, потім виставляли арматуру, тоді бетонували...

²² У будівлі ГЕС потерна — коридор, галерея, або приміщення, що знаходиться найнижче від усіх споруд, або на самому дні.

Блок потерни агрегату № 9 затримувався з-за того, що над тим місцем, де повинна була пройти потерна, нависла скеля 250–300 м³. Довго не могли вирішити — рвати цю скелю, чи залишити. Вирішили залишити. Впродовж доби все підготували під бетонування: встановлені арматурні каркаси, виставлені і зварені плити оболонки, зроблене рихтування перекриття. Але коли прийшли вранці, робочого місця не впізнали, а відбулося таке: вночі зірвали скелю і вона розбила все в пух і прах. Розпочалися перевірки, хто дав команду її зривати. Щоб не відставати від графіка, на розчистку місця кинули декілька бригад...

Перед затопленням котловану створили спеціальну комісію. Мені доручили прибрати з котловану всю техніку — з верхнього і нижнього б'єфу²³, перенести всі підсобні будівлі, прибрати увесь будівельний матеріал та сотні тонн різного будівельного сміття. На все дали тиждень. Спали по 2–3 години там в котловані, але встигли все прибрати. І яке це було свято затоплення котловану!»

Спогади учасника будівництва ГЕС

Івана Макаровича Долинського:

«На будівництво ГЕС я прибув у травні 1954 року з Горьковської ГЕС. Мене призначили начальником навантажувально-розвантажувальної бази. На той час техніки було обмаль, тож механізаторів, які прибували на будівництво, тимчасово використовували на вантажних роботах.

Через відсутність залізниці матеріали та техніка прибували водою і швартувалися до Табурищанської пристані. На будову масово прибувала у баржах цегла. А це щоразу 965 тонн. Її ми розвантажували вручну.

На будівництві оголосили «сухий закон». Але були випадки п'янства. Одного разу виконроб Драчук самовільно взяв з під екска-

²³ Б'єф — частина річки біля гідротехнічної споруди.

ватора самоскид і поїхав ним до Кіровограда дивитися футбольну гру за участю київського «Динамо». На шляху додому його затримала олександрійська автоінспекція. За цей вчинок з нього вираховали вартість пробігу авто і оголосили сувору догану.

Пам'ятаю такий випадок. У районі будівництва шлюзу була хата під солом'яним дахом. Ця будівля перекривала перспективу при геодезичному плануванні. Господарка хати отримала кошти і матеріали на будівництво нового житла, але залишити свій двір не бажала. Довелося звернутися до міліції та прокуратури, але їх вона до хати не впустила. Нам дозволили за допомогою бульдозера підрізати хату і тільки тоді жінка залишила своє подвір'я.

При будівництві закладів соціальної інфраструктури ми застосовували цегляні блоки, виготовлені на бетонному заводі, де директором був Даниленко П.М. Інженер-механік УЖБ²⁴ Карпович розробив захват для укладання цих блоків.

На місці, де було кладовище і церква с. Табурище, ми будували стадіон. Для цього довелося залишки поховань перенести на нове кладовище, а церкву, збудовану з червоної цегли і чудової архітектури, зруйнували за допомогою вибухів. Це зробили Первун і Карпов.

На цьому стадіону відбувалися масові заходи, зокрема мітинги, на яких були присутніми керівники уряду і партії різного рівня».

Спогади учасника будівництва ГЕС — заступника начальника будівництва **Миколи Васильовича Мінкіна:**

«Разом з будівництвом ГЕС на місці с. Табурище виросло спочатку робітниче селище, а потім і «Нове місто».

У роки найбільшого напруження сил, колектив «Кременчукгесбуду» разом з зоною затоплення, нараховував понад 17 тис. осіб. Перш за все колектив поповнювався молодими робітниками з су-

²⁴ УЖБ — Управління житлового будівництва.

сідніх сіл, а також від притоку робітників з інших будов. Також ЦК ЛКСМУ направляв на будову комсомольців з усіх областей України. Був запроваджений спеціальний нагрудний знак, який вручався кращому робітникові. З сіл на будівництво приходили некваліфіковані робітники, а будова потребувала зварників, механізаторів, теслярів, штукатурів і т.п. Тож створений при управлінні будівництва навчальний комбінат здійснив значну роботу щодо навчання молодих будівельників. Що стосується ІТП²⁵, то вони поповнювалися за рахунок притоку з інших гідробудівель: Каховської, Куйбишевської, Горьковської. Будівництво КремГЕСу мало якусь притягальну силу. Воно й зрозуміло чому, адже на будівництві ГЕС застосовувалися новітні бетонні і залізобетонні конструкції, з відкритим машинним залом. Окрім того, чудові природні умови, здоровий клімат, забезпечили приток на будівництво ГЕС як старих, так і молодих ІТП. Відділу кадрів ГЕС не довелося звертатися по центральному радіо чи до центральних газет про заклик до цієї категорії будівельників.

Для кадрів важливу роль відігравала наявність житла. Тож інтенсивно будувалися гуртожитки: на вул. Конька, і трьохповерхових у «верхній» частині міста (4 гуртожитки). Але цього виявилось замало. Тож організовували гуртожитки в прилеглих до будівництва селах. Їх організували 123. Нужда примушувала організовувати гуртожитки навіть в селянських хатах. Інколи в таких хатах було багато ікон. Профспілкові діячі просили селян прибрати ікони на час перебування в хатах робітників, на що господарі відповідали: «Приберіть краще ваших хлопців, а ікони ми не зніmemo!». Ці гуртожитки, де проживали по 3–5 робітники, організували в селах Табурище, Свердлівка, Павлівка та ін. «Кремгесбуд» постійно забезпечував робітників у гуртожитках постільною білизною, гасом, паливом, водою.

²⁵ Тобто, інженерно-технічні спеціалісти.

Після виходу у світ Постанови уряду про дострокове введення в дію ГЕС необхідно було в найкоротші терміни поповнити будівництво 2-ма тис. нових робітників. Оскільки місць в гуртожитках не вистачало, довелося створити наметове містечко на декілька сотень робітників.

Для сімейних надавалися облаштовані квартири — з електрикою, теплом, водою, каналізацією. Але всім спеціалістам житла не вистачало, тож їх розміщали в селянських хатах з оплатою за проживання.

Село Табурище поступово зникало. На місці глиняних хат виникли одно- і триповерхові будинки, баня, хлібозавод, тож село спочатку перетворилося в селище, а згодом і у велике місто.

Великі труднощі були пов'язані з переселенням жителів с. Табурище — адже це перше село, яке фактично зникало. Так, для спорудження котловану ГЕС довелося зривати велику кількість скельних порід. На їхній поверхні були селянські хати. Їхні жителі нізащо не хотіли покидати свої будинки і переселятися в нові будинки — в «нижній» частині селища. Психологія цих людей зрозуміла — вони довгий час прожили на цих місцях і сподівалися, що ще щось зміниться.

Коли все було підготовлене до вибухових робіт і до них залишалася доба, декілька сімей все ніяк не хотіли залишати свої домівки. Молодших господарів проханнями та погрозами все-таки примусили виїхати, а от старих людей не вдавалося вговорити. Ми приходили в хату і запитували: «Чи готові ви переселитися?» У відповідь жодного слова. Тоді ми брали їхні речі і переносили на автомобілі, з хат виводили і їхніх господарів. Так звільняли хату за хатою.

При звільненні двох хат ми піддалися грубим образам і погрозам. Тоді бульдозери зносили хати. Коли здавалося, що можна зривати скальні породи, то з'ясувалося, що біля самого котловану

ще й досі стоїть хата, а в ній люди. Оперативно прибули туди, і дійсно застали жінку з двома дітьми. Довелося її спішно переселяти, а хату моментально зруйнували бульдозером ДТ-54. Вибух в котловані зробили точно за графіком».

Спогади директора Кременчуцької ГЕС

Миколи Дмитровича Синегібського:

«У промислову експлуатацію гідровузол прийняли Урядовою комісією в жовтні 1963 року.

Колектив багато зробив для удосконалення роботи ГЕС. Заходи здійснювалися з покращення експлуатації, підвищення надійності і економічності роботи ГЕС.

ГЕС була школою підготовки висококваліфікованих енергійних кадрів.

Колектив експлуатації, який отримував від будівельників обладнання і споруди, — це головний інженер ГЕС Строганов, начальник електроцеху Поташник, начальник гідротехнічного цеху Юрченко, начальник турбінного цеху Дзюба та ін.

Багато було зроблено щодо реконструкції деяких процесів і об'єктів.

Серйозним випробовуванням для ГЕС був пропуск повені 1970 року. Приток води був найбільшим з часу початку експлуатації. Пік води становив 16 тис. м³ за 1 сек., а пропуск води через гідровузол — 10 тис. м³ і близько 5 тис. м³ через водозливну греблю, але гребля витримала цей потік води.

У 1974 році вийшов з ладу блочний силовий трансформатор потужністю 180 тис. кВт. Зупинилися три гідроагрегати, що працювали в блоці з трансформатором. Але трансформатор замінили на більш потужний високої якості виготовлення».

Спогади начальника управління житлового будівництва
і управління будівництва суднохідних споруд

«Кременчукгесбуду» Миколи Васильовича Аристархова:

«Працював на Кременчуцькому гідровузлі з 1956 року. Відсутність житла стримувало розгортання головних робіт на будівництві ГЕС. Плани будівництва житла управлінням не виконувалися. Колектив був великим — понад 1 000 осіб та 5 будівельних діляниць. Проект міста розробив Харківський філіал інституту «ДППРОМІСТО». Проектом передбачалося все, включно з посадкою дерев, кущів та квітів.

«Нове місто» на Дніпрі будувалося з урахуванням створення максимальних зручностей для будівельників Кременчуцької ГЕС, а також з урахуванням переселення жителів м. Новогеоргіївська. Генеральний план розвитку першої черги міста розробили на 5–6 років, а перспективний — на 20–25 років. Чисельність жителів передбачалася в межах 30–35 тис. осіб. Місто забудовувалося в основному на території Табурищанського мису, що панував над прилеглою територією. Майданчик був порізаний ярами та проваллями з різницею у відмітках до 85 м. При плануванні міста довелося здійснювати значні земляні роботи. Головна вулиця міста проходить по вершині Табурищанського мису через все місто з північного сходу на південний захід. Будівництво міста розпочалося в 1955 році²⁶. З часом у будівництві запроваджувалися прогресивні конструкції — перекриття та сходові марші з дерев'яних замінялися на залізобетонні, дерев'яні перегородки стін — на гіпсові плити. Деякі будинки клалися з великих цегляних блоків. З громадських будівель в першу чергу будувалися дитячі садки, магазини, лікарні, їдальня, будинок культури. Площу зелених насаджень на одного жителя встановили в 19,5 м². Для озеленення застосовувалася акація біла, тополя біла, липа, каштан, яблуні, груші, хвойні породи.

²⁶ Фактично перші будинки селища Хрущов збудували в 1954 році.

У 1957 році Управління житлового будівництва з відстаючих перетворилося на передове. Передовими бригадами будівельників тоді керували Микизіль, Кушка, Пономаренко, Бутович, Залізняк, Ульянов, Нетреба та ін.

У 1957 році з нагоди 40-річчя Жовтня заклали перші кубометри бетону в споруду власне ГЕС.

Взагалі під час роботи над спорудженням ГЕС виникла ситуація, коли її будівництво хотіли законсервувати.

На спорудженні шлюзу вийнято і переміщено скельних ґрунтів 425 тис. м³, вкладено 180 тис. м³ монолітного і збірного залізобетону, змонтовано 1 700 тонн металоконструкцій і прорито понад 3 км тимчасового суднохідного каналу від головного русла Дніпра. Окрім того, виконано величезні за об'ємами роботи земснарядами Гідромеханізації з виймання та намиву дамби хвилелому, кріплення призми Табурищанського мису і низового каналу.

Спочатку суднохідний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани збудувати ГЕС на рік раніше, вирішили його ввести в дію до вересня 1959 року.

Тож розпочалося його швидкісне будівництво і введення в дію до перекриття річки Дніпро. Через що канал шлюзу довелося значно поглибити, і ним до наповнення чаші водосховища проходили судна. Був випадок, коли теплохід застряг на виступах бетонних стін каналу. Потім, коли водосховище наповнилося, то великі судна проходили шлюзом безперешкодно. За півтора роки, починаючи від укладки першого кубометру бетону в шлюз, його збудували. Для прикладу, на Свирській ГЕС шлюз будувався 5 років, на Каховській — 3 роки, а на Кременчуцькій — 1,5 роки. Великі трудові досягнення на будівництві шлюзу демонстрували комплексні бригади Григорія Вирича, Степана Олизька, Василя Горбачова, Миколи Баканова, Андрія Яворського, Тамари Чекотило. Наприклад, бригада Володимира Шугая виконала своїми силами всі без винятку

роботи на спорудженні одного зі складних об'єктів — верхньої голови шлюзу.

Коли будову відвідав президент В'єтнаму Хо Ші Мін, то він зацікавився роботою комплексних бригад і особисто розмовляв з Григорієм Виричем. Величезну роботу з монтажу металоконструкцій здійснила бригада Анатолія Колодєєва. Великий об'єм земляних робіт виконали екіпажі земснарядів № 7, 21, 23.

На кріпленні схилів Табурищанського мису і дамби хвилеріза вперше широко застосували укладку бетонної суміші бульдозерами. Ними суміш не тільки розрівнювали, а й трамбували. Це значно знизило вартість робіт, економія становила 1 млн крб. На цій роботі відзначилася комплексна бригада Баканова».

Спогади учасника будівництва ГЕС — інженера

Миколи Федоровича Ларіющенка:

«4 травня 1954 р. я приїхав до Кременчука, де тимчасово розмістилася контора «Кременчукгесбуду». Там мене зарахували начальником дільниці і 6 травня я катером прибув до с. Табурище. Такого поєднання піщаних кучугур зі скельними виходами я ніколи не бачив у своєму житті.

Під контору зайняли одну хату, але навпроти неї працювала закусочна. Після першої зарплати ми зрозуміли, що сусідство з закусочною несумісні і ми переїхали до іншої хати, що нам виділила сільрада. Потім, коли на будівельному майданчику звели декілька щитових будинків, ми перебралися в нову контору. Але свою контору ми будували зі схеми розміром 50×50 см. І коли будівлю вже закінчували, то з'ясувалося, що наша контора стоїть на осі майбутньої дороги. Довелося зустрічатися з проектантами і переробляти під'їзди дороги в обхід нашої контори.

Вважаю правильним вести літочислення будівництва Кременчуцької ГЕС з травня 1954 р. Цього місяця розпочали будувати

їдальню, школу, склади. У серпні отримали проекти на двоповерхові 8 квартирні будинки з цегли, 4 з яких відразу розпочали будувати.

Перші робітники були місцеві і з навколишніх сіл. Вони справлялися з тими невеликими об'єктами, але вже наступного року ми відчули великий дефіцит кадрів. Тож через Київ і Москву довелося залучати будівельників з інших областей.

Впродовж усього будівництва ГЕС ми не відчували дефіциту кадрів.

Якщо першими об'єктами ГЕС вважати кілька контор, їдальню, школу, то наступними важливими об'єктами були дороги. На весну 1954 року навколо Табурища доріг з твердим покриттям не було. Щоб доїхати до Кременчука і найближчої залізничної станції Бурти, доводилося долати абсолютно розбиті ґрунтово-піщані дороги в суцільних вибоїнах та баюрах.

У червні 1954 року начальник будівництва Новиков дав команду форсованими темпами будувати справжні дороги і в першу чергу до Кременчука, а також між усіма підсобними і головними спорудами та об'єктами. Варто сказати, що під час прокладання дороги по нинішній вул. Комсомольській зіткнулися з таким: верхній шар дороги запроектували на 2 м вище перпендикулярних вулиць. Довелося звертатися до Харкова, до «Укргідепу» з тим, щоб переробити проект цієї дороги.

Впродовж 1954 року на спорудженні доріг ми виконали земляних робіт об'ємом у 135,2 тис. м³, вирівняли 168,2 тис. м², застелили твердим покриттям 78,8 тис. м².

Усю зиму тривали роботи в кар'єрі — заготовлялися тисячі тон каміння різної фракції. Багато з заготовленого вивозили на майбутні дороги. У відлиги техніка виходила на майбутні полотна дороги. Впродовж зими заготовили бутового каміння на 10 км дороги Табурище–Кременчук. З настанням тепла розпочалися роботи на дорогах «Нового міста»: вул. Конько, Леніна, Шевченка,

вкладалося тверде покриття на всі під'їзні шляхи до майбутньої ГЕС. Загалом робота велася на 12 об'єктах основного будівництва та 9 підсобного. Замостили 136,3 тис. м² доріг. Тоді у 1955 році ми отримали обладнання для виготовлення асфальтно-бетонної суміші продуктивністю 50 тонн за зміну. Монтували її до середини 1956 року.

З настанням весни 1956 року розгорнулися роботи щодо мощення вулиць Єгорова, Гагаріна, Піонерська, Суворова та ін. Окрім того, велися роботи і над промисловими об'єктами, тож загальна їхня кількість сягала 37. Тоді замостили 84,2 тис. м² доріг та встелили 29 581 тис. м² площі асфальтно-бетонною сумішшю. Також будували мости. Їх від Табурище до Кременчука звели три із залізобетону.

Дорога біля хутора Радянський повинна була проходити якраз посеред болота шириною до 200 м. Згідно проекту ми повинні були це болото вийняти, а кар'єр засипати твердими породами. Спеціальної техніки для цього не було. А якби й була, то осушування болота зайняло б 4 місяці. Тож вирішили його засипати піском з навколишніх кучугур. Що й зробили. Зекономили при цьому 100 тис. крб. та багато часу. Дорогою розпочали користуватися на півроку раніше. Тепер вантажі з Кременчука йшли на будівництво в будь-яку погоду.

У 1957 році дорожні роботи велися вже на 56 об'єктах. Цього року ми також висадили 8 473 дерев та 24 080 кущів у «Новому місті». Наступного року висадили 1 872 дерев, 5 097 кущів, зробили 4 636 м живого плоту, засіяли 57,7 тис. м² газонів. Наступного року теж продовжили висаджувати дерева та кущі, а газонів заклали 61,1 тис. м².

Загалом у період 1957–1963 роки висадили 17 230 дерев, 39 574 кущів, газонів 241 151 тис. м² та задернували 4 324 м² схилів».

Спогади учасника будівництва ГЕС — заступника
головного інженера **Василя Івановича Юрченка:**

«Будівництво ГЕС розпочиналося в одному великому будинку на вул. Шевченка м. Кременчука. Тут розташувалися всі відділи і служби «Кременчукгесбуду».

У 1954 році Кременчук був дуже зруйнованим містом — без промисловості і без житлового фонду. Важко було тримати зв'язок з будівництвом. Дорога від Кременчука була ґрунтовою, розбитою, а в непогоду перетворювалася взагалі в неподолану перешкоду. Їздили через Павлівку, тримаючись підкови Табурищанського мису. Ці 30 км запам'яталися надовго. Тож дорога Кременчук — Табурище і залізничний підхід стали об'єктом №1 для будівництва. Тогочасне Табурище — це село під солом'яними дахами. Електрики, водопостачання, шосейних доріг не було. А тим часом на будівельному майданчику збиралися дерев'яні будинки для всіляких служб.

Влітку 1954 року до контори на вул. Шевченка м. Кременчука під'їхало декілька автомобілів, у них швидко завантажили всі документи та столи з шафами, і вже через годину все це розвантажили на пісках Табурище в нових приміщеннях. Головним організатором будівництва з першого дня був Новиков з твердим, навіть можна сказати надтвердим характером.

Загалом КремГЕС — перша в країні станція відкритого типу, без машинного залу. Рішення про це народилося в тодішньому Міністерстві будівництва електростанцій. Важливо і те, що разом з ГЕС одночасно будувалося і «Нове місто». Лише незначна кількість дерев'яних бараків була збудована на нинішній вул. Конька.

Будівництво міста не було другорядним. Постачання матеріалами, проектною документацією були рівними з ГЕС.

Такі дні, як затоплення котловану, перекриття русла Дніпра, закладання першого кубометру бетону в будівлю ГЕС, пуск першого агрегату — були святами для багатьох тисяч людей, але

і в житловому будівництві були свої свята. Завершення робіт на будівництві кожного будинку і його заселення теж перетворювалося на свято. Місто озеленювали рідкісними породами дерев і кущів. А все це завдяки проектувальнику озеленення з Укргідроенергопрое-ту Ганні Степанівні Маяк.

Планування міста є доволі грамотним. Головна магістраль, вул. Леніна, пролягла по гребеню Табурищанського мису на багато кілометрів вгору від споруд ГЕС. Тут багато зусиль доклали архі-тектори П.В. Мозговий і А.Я. Мощенський. Вони також прикраси-ли і фасади будівель, пустивши по білих стінах з силікатної цегли українські вишиванкові орнаменти з червоної цегли. Однак в місті не було жодного фонтану чи якихось скульптур.

Досить мудро спроектували і приміщення всередині ГЕС — світлі, просторі. Зовсім незвичним був і консольний зонт над вхо-дом до будівлі.

Де кілька слів про греблю. Перш за все вражають її розмі-ри. Ширина греблі на поверхні дорівнює майже 100 метрам. Це тоді, як за гідротехнічними вимогами вона могла б бути до 20 м. В основі її ширина 350–400 м. Основу під греблю багато разів перевіряли. Всі м'які ґрунти видалялися, поверхня зачища-лася, потім потужні земснаряди намили все тіло греблі. Кар'єри піску знаходилися поряд, у нижньому б'єфі, паралельно до греблі. Земснаряди намили в неї мільйони кубометрів перемитого піску. Щільність вкладання піску багато разів перевірялася будівельни-ми лаборантами. Верхній схил греблі одягнутий залізобетонними плитами, нижній — протилежний, засіяний травами. Коли верх-ній схил греблі бетонували, то для прискорення робіт бетон роз-рівнювали бульдозерами. По греблі проклали автомобільну дорогу, залізницю та лінію електропередач. Фронт напору води стано-вить 15,4 км, з них на частку земляних споруд припадає 14,9 км. Безнапірна дамба лівого берега простяглася на 1,27 км. На долю

бетонних споруд залишається майже 500 м. Будівля ГЕС близько 300 м, водозливна гребля — 200 м і шлюз.

Гранітна основа під бетон, після підливних робіт, чистилася і вимивалася, після чого спеціальна комісія приймала ділянку для бетонування. Бетон вкладався відразу по 300–400 м³. Великих зусиль та майстерності вимагало спорудження риштування для криволінійних конструкцій, таких як вхідна труба, шахта турбіни, відвідна труба тощо».

Спогади учасника будівництва ГЕС інженера

Івана Андрійовича Артем'єва:

«Для того, щоб будувати такий великий об'єкт, як ГЕС, потрібно багато робочих рук. Для робітників потрібно було створити певні умови і забезпечити їх, в першу чергу, житлом.

Проектом передбачалося спорудити робітниче селище чи навіть місто поблизу с. Ревівка. Цей варіант керівництво будови відхилило і порушило питання перед Міністерством будівництва електростанцій СРСР і Укргідепом про перепроєктування міста поблизу Табурища, тобто біля ГЕС. Оскільки роботи вже розпочалися, то вирішили будувати житло в нижній частині Табурище, не чекаючи остаточного плану з Харкова.

Новиков направив групу проєктантів, які в селі розпочали роботу. Ми намагалися зберегти багатолітні насадження. Це завдання поставив перед нами сам Новиков. Для цього порушувалася симетрія забудови, але її, на перший погляд, не помічали. Так, по теперішній вул. Конька залишили величезну стару, але красиву грушу. Іншого разу, коли здійснювалося планування під будівництво школи № 2, то бульдозерист за власною забаганкою заїхав за межі ділянки і знищив декілька дерев. На той час на ділянці перебував Новиков. Не зважаючи на велику нестачу механізмів, він наказав звільнити бульдозериста з роботи.

Для озеленення дитячого садочка на вул. Піонерській довелося взимку, за сильних морозів, переносити з лісу 12–15 річні сосни. На весну вони прижилися. Таким способом переносили акації, шовковиці в 4 кварталі. Все це робилося з великою любов'ю.

Згодом за ініціативою міськвиконкому в кожній школі створили загони «зелених патрулів». Юнаки і дівчата виходили на патрулювання своїх мікрорайонів, одягаючи при цьому парадний одяг та стрічку зеленого кольору з написом «зелений патруль». Захист зелених насаджень дійсно був дієвим. Жителі багатоквартирних будинків відразу після заселення влаштовували суботники, висаджували дерева, кущі та квіти. Потім пішло т. зв. вертикальне озеленення: по стінах будинків поплівся спочатку дикий, а згодом і культурний виноград. Тоді не було випадку, щоб цвіт липи взагалі обривали з дерева разом з гілками».

Спогади учасника будівництва Кременчуцької ГЕС —
інженера **В'ячеслава Костянтиновича Кориця:**

«Приїхав я з сім'єю на будівництво Кременчуцької ГЕС 14 вересня 1954 року. Поселили нас в с. Табурище в сільській хаті, яка стояла у «верхній» частині майбутнього шлюзу. Всіх, хто приїжджав на роботу, розміщували в хатах жителів с. Табурище. 16.09.1954 р. мене направили на роботу в управління житлового будівництва. Його контора знаходилася в одній з кімнат старої хати. Керівництво УЖБ ухвалило рішення не будувати тимчасового житла, а споруджувати капітальне.

Кістяк масових професій на будівництві складався з місцевих жителів.

Значні проблеми, з якими ми зіткнулися — це нестача води: як питної, так і технічної. Існуючі колодязі не могли задовольнити потреб навіть у питній воді. Закладені свердловини дали воду низької якості — жорстка, зі значним вмістом заліза.

На початку 1955 року розпочалося будівництво житла на північно-східній ділянці Табурищанського мису.

У 1955 році підготовка до розгорнутого будівництва всього комплексу ГЕС була, в основному, завершена. Були створені бази управління механізації будівництва, автотранспортного будівництва, Гідромеханізації, Гідроспецбуд та ін.

Запущені заводи збірного залізобетону, дробильний щебеню, бетонозмішувальний, ремонтно-механічний, лісозавод, залізничне господарство та ін.

Це був період, коли в країні розпочалося широке застосування збірного залізобетону. Тож завод збірного залізобетону розпочав випуск плит міжповерхових перекриттів, східців, віконних і дверних перемичок. Цими залізобетонними плитами і конструкціями будувалася і ГЕС та шлюз.

Хочеться відзначити, що за темпами застосування збірного залізобетону будівництво КремГЕС було одним з передових у країні».

Із щоденника Олесь Гончара²⁷

14.VI.59

Розквіш червня.

Чаша Кременчуцького моря (між Чигирином і Н(ово)георгіївськом). Величезний простір — зелений, з кущиками садків, з топлями де-не-де — дивно безлюдний, дивно відкритий: села звідси поносили, весь край жде затоплення.

А ось під горою село тільки зносять. Голубі стіни, красиві віконниці, дах світить ребрами кроков (солому здерто), а на вікнах ще квіти горять.

На стінах, голубих як небо, написи нещадні, виорані цвяхом: «Хату розбити до 25 травня».

²⁷ Цитується по В. Полтавець. Археологія Кременчуцького «моря». Пам'ятки України, 2003, №4, с. 42.

«Предупрежденіє». «Хата продається на розбій».
Димарі, димарі — суцільна руїна, сумно.
Ребра кроков, стіни продерті до рудого, піч голуба, і де-не-де
шпаківня на дереві зосталась або лелека в хмизуватому гнізді.
Добра тобі поема²⁸.
Люди сидять біля розруйнованих печищ.
І так село за селом.
Не думав, що така гнітюча ця картина — розруйноване люд-
ське житло, розбите передчасно і серед розкішної природи україн-
ського літа!
Деякі села обдерті, немазані — ці, видно, з весни знали, що їх
зносять.
А оті голубі, чисті, біленькі — їх все застало, певне, зненацька.
Лежать дерева поспилювані вже зеленими, у прив'яленому листі...
Вбиті, живими зняті з лиця землі.

---

²⁸ Іронія на адресу «Поєми про море» О. Довженка.

ЧАСТИНА II

«АТЛАНТИДА» НА ДНІПРІ

Діяльність оціночних комісій

Могутнє водосховище, що утворювалося біля Кременчуцької ГЕС, поглинало величезну кількість рухомого й нерухомого майна громадян, житла яких потрапляли на дно «рукотворного моря». Щоб «підсолодити» гірку пігулку трагедії, пов'язаної з переселенням на нові місця проживання, держава зобов'язалася компенсувати жителям придніпровських сіл і міст вартості їхніх пожитків грошима. Щоб визначити розміри компенсацій, створили оціночні комісії.

У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області оціночна комісія запрацювала в жовтні 1954 року, після відповідного розпорядження Ради Міністрів УРСР від 24.09.1954 р. №1029.

На той час роботи на проммайданчику Кременчуцької ГЕС тривали, а роботи зі спорудження «Нового міста» розпочалися. До зони проммайданчика та «Нового міста» потрапили житла та присадибні ділянки практично усіх жителів с. Табурище. Тож розпорядження РМ УРСР №1029 наказувало здійснити оцінки будівель і споруд в с. Табурище, що належали громадянам, місцевому колгоспу, кооперативним і громадським організаціям.

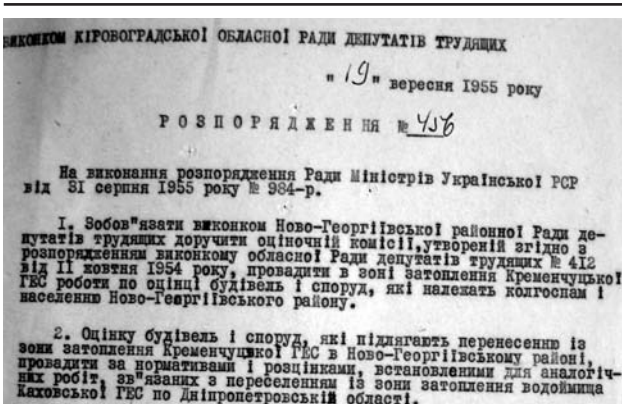
До 16 квітня 1955 року оцінку домоволодінь жителів с. Табурище таки завершили. Роботи з оцінки «зроблено правильно» — записали до протоколу №1 засідання Новогеоргіївської районної оціночної комісії [1]. На кожне господарство склали акти та зобов'язалися вручити їх селянам. Акти дійсно вручили. Багато жителів с. Табурище відразу помітили в них неточності або розбіжності з дійсним станом справ, що призводили до зменшення розміру

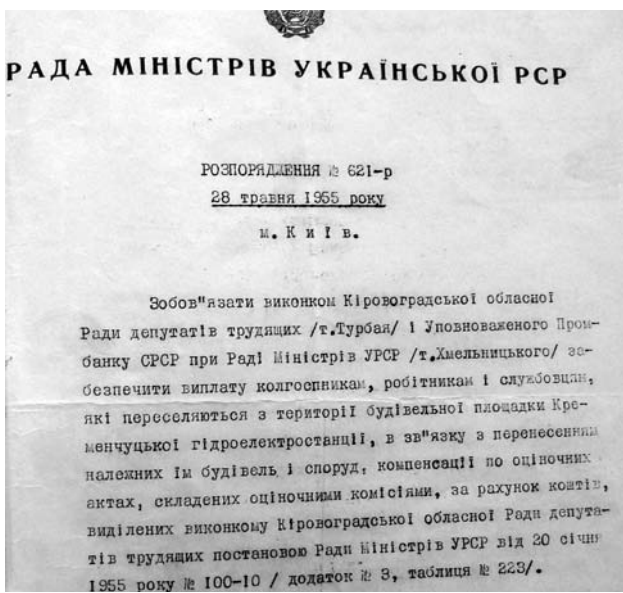
ку будівель і споруд... проводити за нормами і розцінками... Каховської ГЕС» [2]. Компенсацію за втрачене майно здійснювали «живими» коштами.

19 вересня 1955 року, тобто майже через рік після формального створення Новогеорґіївської районної оціночної комісії, виконком Кіровоградської обласної ради (розпорядження від 19.09.1955 р. № 456) зобов'язав негайно розпочати інтенсивні роботи з оцінки майна, що належать громадянам і колгоспам району [3]. Однак інтенсивні роботи все ще не розпочиналися. Нарешті, 5 жовтня 1955 року бюро Новогеорґіївського РК КПУ та виконком районної ради призначили нового голову оціночної комісії — ним став Д.І. Бродський, який одночасно обіймав посаду заступника голови виконкому. Оціночній комісії наказали здійснити такі роботи та в такі терміни: до 1 грудня 1955 року остаточно здійснити оцінку майна тих громадян і організацій, що потрапляли в зону промайданчика

Розпорядження виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих за 19 вересня 1955 р.: «...Оцінку будівель і споруд, які підлягають перенесенню... провадити за нормативами... Каховської ГЕС...»

Фонди ДАКО.

Розпорядження РМ УРСР про виплату переселенцям з чаші Кременчуцького водосховища коштів з бюджету УРСР. Травень 1955 р.

Фонди ДАКО.

Додаток № 1
до постанови ЦК КП України і
Ради Міністрів УРСР від 31 грудня
1955 року № 1516

ЗАВДАННЯ

по переселенню населення і перенесенню будівель колгоспів із зони затоплення водоймища Кременчуцької гідроелектростанції та з території будівельних площадок, що відводяться під будівництво споруд гідрозузла

	Одини- ця ви- міру	Всього: на 1956 рік	В тому числі по об- дистах:			
			Кіро- воград- ський	Полтав- ський	Чер- каський	
Переселення населення	двір	3000	1000	500	1500	
Перенесення колгоспних будівель	одиниця	60	20	10	30	

Партія та уряд визначали, скільки необхідного переселити щороку жителів та колгоспних будівель з зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. Завдання для облвиконкомів трьох областей України на 1956 р.

Фонди ДАКО.

«Кременчукгесбуду», та сплатити за нього половину вартості їхніх пожитків. До 1 листопада районна оціночна комісія повинна зробити оцінку майна будівель, споруд та деревонасаджень колгоспів імені Хрущова, імені Чапаєва, імені 15-річчя ВЛКСМ та сплатити за них половину вартості. До 20 жовтня 1955 року члени оціночних комісій повинні вручити повідомлення про переселення кожному господарю, чия нерухомість потрапляла до пром-майданчика «Кременчукгесбуду».

Нині невідомо, з якими на-
строями жителі с. Табурище зу-

стрічали членів оціночних комісій з актами обстеження майна та повістками про відселення, що при цьому думали і говорили, і чи демонстрували гостинність до непроханих гостей, і що взагалі думали про «партію й уряд».

Першими переселялися жителі тих вулиць с. Табурище, що їх облюбувало керівництво «Кременчукгесбуду» для розміщення своїх контор, складів та деяких промвиробництв — цю ділянку назвали «проммайданчик». Їх, перших, налічувалося 213 сімей. Впродовж 1955 — на початку 1956 років їх всіх виселили [4].

Вивозили табурищан на Табурищанський мис, до «Нового міста», де для них підготували декілька цегляних будинків та ви-ділили окремий квартал. Також керівництво Новогеоргіївського району — секретар райкому партії М. Річка та голова райвикон-кому І. Калінін, — зобов'язали правління колгоспу імені Фрунзе

створити до 15 жовтня 1955 року бригаду будівельників та організувати розбирання й перенесення будинків жителів с. Табурище із зони промайданчика [5]. Полишені й понищені будинки жителів с. Табурище є першими жертвами велетенського водосховища.

27 жовтня 1955 року Новогеоргіївська районна оціночна комісія вдруге з початку року зібралася на своє засідання, під час якого затвердила зміни до оціночних актів деяких громадян с. Табурище, що свого часу подали скарги на неправильність оцінки їхнього майна. Так, у господарстві Луки Тимофійовича Петрова виявили раніше непомічені 6 кущів винограду, 4 кущі смородини, 2 кущі бузку. Їх вписали до оціночного акту. Скарги на неправильну оцінку щодо зношеності його будинку в цілому, а даху й вікон зокрема, не підтвердилися, тому змін до акту щодо них не внесли: житловий будинок вважався зношеним на 50%, а дах і вікна на 60%. У господарстві Василя Петровича Петрова члени оціночної комісії свого часу «не побачили» груші, 7 слив, 5 кущів калини, вишні, клену. У господарстві Трохима Івановича Дев'ятисильного теж не примітили дерев'яної прибудови до повітки [6].

28 жовтня 1955 року районна оціночна комісія зібралася втретє. На ній знову вносили зміни до актів оцінки майна жителів с. Табурище. Нині, при вивченні цих актів, виникає запитання, як можна було «не помітити» у господарстві Олександри Миколаївни Вереди «тину плетеного 30 м», «тину плетеного 8 м», «тину з жердин 34 м», «тину з проводу 164 м»? Чому члени оціночної комісії спочатку не вписали до акту оцінки майна Степана Єгоровича Шульги та Федора Явтуховича Крамаренка погребів? Чому «пропустили» у Шовковської Ганни Романівни велетенський сад з 10 груш, 12 абрикос, 120 вишень (20-річного віку), 15 вишень (30-річних), 4 шовковиць та інших дерев і кущів загальною кількістю 189 шт.? [7].

Так чи інакше до актів оцінок вносили зміни, від чого суми компенсацій громадянам зростали. Практично впродовж усього часу діяльності Новогеоргіївської районної оціночної комісії виникали постійні скарги громадян на необ'єктивне оцінювання їхнього майна. Настирливим скаржникам вносили зміни до їхніх актів оцінки майна. Відповідь, чому при здійсненні оціночних робіт допускалися такі прорахунки, очевидно, така: «Величезний об'єм робіт та обмеженість в часі, тож все робилося поспіхом».

Члени оціночних комісій, окрім виявлення всього майна, належного громадянам та організаціям, внесення його до актів, одночасно здійснили розрахунки щодо переселення, знесення та перенесення із зони затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС будівель, споруд та зелених насаджень. Детальні інструкції щодо цього містилися в постанові Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1955 р. №1803 [8].

Такі розрахунки, вписані до інвентарних карток, зробили, зокрема, і для жительки с. Велика Андрусівка Новогеоргіївського району Ярини Петрівни Котляр, садиба якої потрапляла під затоплення водами Кременчуцького водосховища. Так, «Розрахунок №1» визначав затрати на перенесення та знесення будівель одинокої господині. До документа вписали, що Ярина Петрівна мала хату глиняно-очеретяну площею 58,7 м², вкриту соломою з висотою стелі 2,30 м¹. Хату оцінили в 5 070,63 крб і зобов'язали господиню її розібрати і перенести на нове місце. Разом з хатою підлягали розбиранню та перенесенню два сараї, один з яких оцінили в 2 030,54 крб, оскільки був великим — розміром майже з півхати. Зате інший, набагато менший, мав вартість всього 169,03 крб. Також переносилися плетені та штахетні тини, ворота з хвірткою. Ворота шириною в 3,9 м оцінили в 45,59 крб, а хвіртку майже у 12 крб. Така низька ціна пояснювалася тим, що їх виготовили з жер-

¹ В селищі Хрущов стелі в багатьох «сучасних» квартирах сягали лише 2,5 м.

дин. Залишалися на місці тільки погріб та колодязь, адже такі не можна було перенести чи розібрати, тож господарня зобов'язувалася їх засипати.

Отже, вартість всіх будівель, і тих, що розбиралися й переносилися, і тих, що залишалися, оцінили в 8 тис. 676 крб 7 коп.

Господині також вручили «Розрахунок №2», куди вписали всі затрати на перевезення на нове місце матеріалів, отриманих від розбирання будівель, а також худоби, істівних запасів, хатнього начиння — все оцінили в 393 крб 22 коп. І вони заважили понад 30 тонн.

«Розрахунок №3», вручений Я.П. Котляр, оцінив її сад та інші деревні та кущові насадження. Самотня пристаріла жінка мала у своєму володінні 7 яблунь, 3 з яких висадила у 1953 році, не здогадуючись, що врожаю з них ніхто не дочекається. Також у саду росли 3 великі груші, 4 абрикоси, 47 слив, 31 вишня, а також шовковиця, кущі калини та смородини. Господині також належали 28 верб, 13 тополь, 20 акацій білих, 40 кущів акації жовтої. Все це неймовірне багатство, що вимагало неабиякої турботи та наполегливої праці, оцінили в 1 877 крб 90 коп.

Сад займав площу в 960 м², город — 2 610 м².

Местонахождение строения _____ Место переселения _____

Область _____ Район _____

Сельсовет _____

Населенный пункт Б. Андрусівка

Улицы _____

Расстояние до места переселения _____ км

А К Т № 2

от _____ 195 г.

Оценочная комиссия исполкома _____ районного, городского Совета депутатов трудящихся _____ области в составе:

Председателя — представителя районного, городского исполкома _____

Совета депутатов трудящихся _____

Членов оценочной комиссии, представителей:

1. Городского, районного финансового отдела _____ Т. _____

2. Городского коммунального отдела _____ Т. _____

3. Районного отдела по строительству в колхозах _____ Т. _____

4. Дирекции _____ ГЭС _____ Т. _____

в присутствии владельца строения гр. _____ руководствуясь постановлением _____

ета Министров СССР от 5 ноября 1955 года № 1873, решила:

определить расходы по переселению, сносу и переносу из зоны затопления водохранилища _____

ГЭС, строений, сооружений и зеленых насаждений, принадлежащих _____

РАСЧЕТ № 1

затраты по переносу и сносу строений и сооружений

Основание	Наименование строений и сооружений	Описание строений и сооружений	к/м	Единица измерения	Количество	Цена за единицу (руб. коп.)	Сумма подлежащая оплате (руб. коп.)	Включение оценочной комиссии
_____	_____	фундаменты	_____	_____	_____	_____	_____	_____
		стены	_____	_____	_____	_____	_____	
		крыши	_____	_____	_____	_____	_____	
		площадь	_____	_____	_____	_____	_____	
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____

Акт з оцінкою вартості робіт на перенесення будівель і споруд жителями с. Велика Андрусівка Новогеорґіївського району Я.П. Котляр.

Фонди ДАКО.

В актах «оцінщик» вписав не тільки кількість дерев та кущів, а також їхні сорти. Так, з 47 слив 19 були сорту «перськова», 20 — сорту «угорка». Вишні належали до сортів «володимирська», «іспанка», смородина — «золотарівська» тощо. Окрім саду та городу, жінка утримувала 2 голови великої рогатої худоби, 1 козу, 20 домашніх птахів.

Здійснюючи оцінку майна, вказали, що Ярина Петрівна Котляр є членом колгоспу імені Леніна, має поважний вік і проживає самотньо. Сусідила з Марією Василівною Явтенко та Андрієм Миколайовичем Жарим.

З волі московського керівництва більшість нажитого жінка фактично втрачала, її звичний спосіб життя повністю руйнувався. Виплекані працею і любов'ю дерева й кущі знищувалися,

оскільки посадити їх на новому місці не було ніякої змоги через малі розміри присадибної ділянки в 0,25 га, що там наділялася, а також через власний вік та вік дерев, багато з яких перевищували 20–30 років, тож викопати їх і пересадити було неможливо. Для господині все

Схематичний план садиби Я.П. Котляр із с. Велика Андрусівка Новогеоргіївського району до затоплення. Фонди ДАКО.

було дорогим не через розмір майна, обчисленого в коштах, а через постійні спогади та речі, що міцно закарбувалися в пам'ять, увійшли в життя, здавалося, навічно, і які були пов'язані з подвір'ям, садом та селом, а також з рідними людьми, які напевне

колись населяли цей двір, але через різні причини і не з своєї волі залишили жінку — матір, дружину, — самотньою доживати віку. Багато з предметів та речей гріли душу, змушували триматися за життя. Тож не могли спокусити жінку розповіді про нове життя на неосвоєному місці, про «соціалізм» та «комунізм», для яких вона вже віддала в жертву своє здоров'я та, напевне, дітей. Тепер для неї відбувався відлік нової драми — вона назовсім втрачали своє обійстя. Те, що в неї було, повністю відповідало її потребам: хата на 8 вікон, троє дверей, дві українські печі, плита з лежанкою та глиняна долівка. Освітлювалося житло гасницею. Все наживалося й обживалося не одним поколінням, тож було теплим, зручним та затишним. Близькість безкінечного Дніпра, неозорих заплавних луків, царства риби та прилітних птахів, озер та проток, квітучого й родючого власного саду та городу, робили життя жінки, попри всі жорстокості тоталітарного комуністичного режиму, рабську працю в колгоспі, можливу втрату сім'ї від Голодомору, репресій або війни, все ж впорядкованим та зрозумілим через звичне з дитинства оточення. Добровільно залишити це жінка не могла, тож тільки загроза затоплення змусила її взяти з рук «оцінщика» Біленка всі розрахункові акти. Підпису свого не поставила, можливо тому, що була неграмотною, або не захотіла цього зробити на знак протесту, тож за Я.П. Котляр хтось розписався сторонній, напевне, що виконавці з сільської ради або сусіди [9].

Все майно громадянки Котляр та затрати на розбирання й перевезення оцінили в понад 11 тис. крб. Половину цієї суми — 5 510 крб 27 коп., вручили жінці впродовж 10 днів після появи підпису на всіх її актах, решту зобов'язалися виплатити після того, як господиня розбере всі будівлі, викопає чи спилеє дерева та зачистить всю садибу (засипле колодязь, погріб та вигрібну яму). Для побудови житла на новому місці Я.П. Котляр дозволялося ку-

с. Топилівка Чигиринського району. За декілька місяців село затоплять. Житель села І.І. Темченко прощається з рідними місцями. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НУКЗ «Чигирин».

пити 10,6 м³ лісу круглого та 4,6 м³ дощок, 690 цеглин, майже 3,5 м² скла. Її нова хата не повинна перевищувати попередню за кубатурою [10].

Не відомо, чи потрапила жінка до пільгової групи населення як одинока, яким держава будувала житло, чи збудувала його сама, чи пере-

бралася до будинку для самотніх. За будь-якої ситуації її життя на схилі літ було зруйноване «комуністичною будовою», яку затіяла нібито «комуністична держава».

Про багатство придніпровського краю свідчать й інші оціночні акти, вручені жителям с. Велика Андрусівка, зокрема О.С. Калініченку та іншим.

Чоловік мав сім'ю з трьох осіб. Вони спільно обробляли 3 306 м² городу та 1 272 м² саду, утримували 40 голів домашньої птиці. У саду родини Калініченків росли 13 яблунь, 7 груш, 16 слив, 17 вишень, 28 шовковиць, 5 абрикос, 9 кущів смородини та 11 винограду. На актах оцінки майна підпису О.С. Калініченка теж немає, імовірно через його неграмотність або спротив [11].

Катерина Микитівна Бузько одноосібно обробляла понад 3,7 тис. м² городу та доглядала сад площею в понад 1 тис. м². У ньому росли 4 яблуні, 3 груші, 22 сливи, 7 вишень, 3 шовковиці, 1 абрикоса, 47 білих акацій. Жінка тримала 1 корову та 38 голів домашньої птиці [12].

Сім'я жительки с. Велика Андрусівка Ганни Платонівни Баленко була чималою, адже нараховувала 7 осіб. Садиба належала жінці, тож їй вручили оціночні документи, куди вписали всі розрахунки на володіння, переселення та знесення. Житло, загалом типове за конструкцією для придніпровських сіл, площею в 43 м², зрозуміло, було для родини затісним. Можливо, на новому місці сім'я Г.П. Баленко могла отримати чи збудувати більше за розмірами помешкання. Родина обробляла город площею понад 4 тис. м², утримувала 2 голови великої рогатої худоби, 1 свиню та 25 домашніх птахів. У невеликому за площею саду росли 32 сливи, а також 1 шовковиця, 14 кущів смородини, декілька кущів бузку та жасмину [13].

Усі оціночні акти, вручені жителям с. Велика Андрусівка, які

підлягали безумовному відселенню на нові місця, та розрахунки в них дають доволі типову характеристику селу, що вкривалося весною цвітом фруктових дерев і кущів, а восени — рясними плодами.

Городину вирощували власноруч на чималих за площею городах, що не знали, через близькість Дніпра, такого явища, як засуха, а на подвір'ї тримали різноманітну худобу та домашню птицю. Сім'ї в середині ХХ ст. у селі були невеликими, зазвичай дві особи, чимало було самотніх. Багатодітних сімей майже не було. Зрозуміло, що жителів села за радянської влади значно перепо-

На згадку про рідне село Топилівка. До затоплення. Чигиринщина. 50-ті рр. ХХ ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

ловинили і Голодомор, і воєнне лихоліття, що двічі прокотилося краєм. Бо для кого, як не для дітей, висаджувалися оті велетенські сади з різноманітними фруктовими деревами й кущами.

«Комуністичні експерименти», що розпочалися в країні з 20-х рр. ХХ ст., зазвичай, щедро відбирали життя не тільки у дітей, а й в їхніх батьків. Тож самотньо проживала жителька с. Велика Андрусівка Я.П. Котляр, самотнім залишився і В.Г. Чечель та десятки їхніх односельчан. По двоє членів сім'ї мали родини С.Г. Козакова, Ф.А. Павлова, М.П. Козаченко, Л.Г. Могильного, М.С. Вищипана, Д.С. Дряпіки та ін. [14].

Додаток № 4
до постанови ЦК КП України і Ради
Міністрів УРСР від 31 грудня 1955
року № 1516

П І Л Ь Г И

що надаються колгоспам, колгоспникам, робітникам і службовцям, які переселяються із зони затоплення водосховища Кременчуцької гідроелектростанції

І. Звільнити колгоспи, колгоспників, робітників і службовців строком на 2 роки з моменту переселення від усіх податків, зборів /крім податків, що стягуються з заробітної плати/ і від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів, крім молока. Колгоспи, які переселяються не повністю, і колгоспи, які прийняли в свій склад переселенців, звільняються на той же строк від усіх податків, зборів і від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів, крім молока, по числу переселених господарств.

Фрагмент додатку до постанови ЦК КП України і РМ УРСР
від 31 грудня 1955 р. щодо пільг переселенцям.

Фонди ДАКО.

Для кого вони засаджували свого часу садки десятками фруктових дерев різних видів і сортів? І чи могли на старість зібрати й спожити особисто все, що дозрівало й наливалось соком, запахом та смаком?

Всьому цьому добігав кінець. Де-

сятки тисяч родин у басейні Дніпра отримали «інвентарні картки» з розрахунками, а окрім них — 50% суми готівкою, необхідної на переселення. Дороги назад не було.

Чи вистачало отриманої компенсації на побудову нового будинку на новому місці? Сумнівно! Так, в 1956 році в с. Павлівка для переселенців збудували 18 будинків, 11 з них мали вартість у 23 тис. 165 крб, інші — 7, обійшлися у 21 тис. 324 крб кожен. Перші хати будувалися із шлаку, в інших, дешевших, стіни зводили з

глиняного саману. У с. Миронівка до вересня 1956 року для переселенців збудували теж 17 будинків. Вартість кожного з них, стіни яких виливали зі шлаку, коштували 22 тис. 139 крб, а будинки з глиняними стінами обійшлися по 20 тис. 141 крб [15].

Однак суми більшості компенсацій за житло і майно сягали лише половини вартості новозбудованого житла!

Оскільки більшість переселенців будували житло власноруч, а не отримували його від держави, то для здешевлення будівництва старі будинки розбиралися і перевозилися на нові місця. Там, шляхом толоки, тобто колективно, а значить безкоштовно², зводили нові помешкання. Занятість на побудові нового житла не звільняла переселенців від

Приречене на затоплення село Топилівка поблизу Дніпра. Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

роботи в колгоспі. Тож толоки часто робили вечорами, або впродовж коротких літніх ночей, а вдень йшли на роботу. Для багатьох переселенців старого матеріалу на побудову нового житла часто не вистачало, його доводилося купувати.

² Моя бабуся, Вакуленко Марія Іванівна, 1920 р.н., вдова загиблого у липні 1941 р. воїна Червоної Армії (с. Погребняки Оболонського району Полтавської області, яке належало до, так званого, Оболонського масиву), повністю розраховалася із своїми односельцями своєю працею на «одробітку» за участь у толоці з побудови їй нового помешкання (традиційна чотирикамерна «лита» хата) аж у 1978 році. «Стара хата», а вірніше — хатина 1947 року забудови (бо що можна було вдові з двома дітьми побудувати у голодний рік?!), за яку, як за «новозведену», відшкодування було чисто символічним, у 1961 році мала потрапити до зони водосховища, що поглинуло старе гирло Сули. Але проєктанти помилилися. Тож цілу вулицю села переселили на нове місце — в степ надаремно (О.Б.).

Дослідження, зроблені науковцем НІКЗ «Чигирин» Н.І. Чигирик на підставі вивчення документів, що зберігаються в архівному відділі Чигиринської РДА (Черкаська обл.), доводять, що на кошти, отримані від компенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Окрім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами переклали на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам.

Подана таблиця відображає ситуацію у колгоспі «Дніпро» Радцівської сільради Чигиринського району Черкаської області:

Будівельні матеріали	державна ціна	продавали колгоспникам
1) ліс	41 крб за 1 м ³	120 крб за 1 м ³
2) сосна	92,5 крб за 1 м ³	276 крб за 1 м ³
3) дуб	125,5 крб за 1 м ³	291 крб за 1 м ³
4) цемент	400 крб за 1 тону	470 крб за 1 тону

Допускала завищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Палена цегла мала собівартість 230 крб за 1 тис., а продавали її за 279,50 крб/тис. шт. Відповідно, ліс — 260 крб за 1 м³, а реалізовували по 350 крб за 1 м³.

Окрім того, райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за тонно-кілометр в обидва кінці [16].

Всі ці узаконені державою спекуляції призводили до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

До того ж, як виявилось, коштів у державі на виплату компенсацій переселенцям постійно не вистачало. Цю ситуацію щодо виплат за знесення житла громадян у зоні затоплення Кременчуцьким водосховищем на території Новогеоргіївського району Кіровоградської області яскраво характеризує довідка за підписом заступника голови райвиконкому Пшеничного й адресована обласним і республіканським органам влади. Так, члени оціночної

комісії відвідали 6 175 дворів, що потрапили до зони затоплення, та 610 дворів, що знаходилися в зоні берегоруїнування. Всі споруди й майно, включно з садами, оцінили в 52,6 млн крб. Однак заступник Міністра електростанцій СРСР Угорець чомусь затвердив компенсацію у сумі 41 млн крб, що на 11,6 млн крб менше від дійсної потреби.

До 1 грудня 1958 року встигли виплатити переселенцям майже 38,4 млн крб, тож практично всі отримали по 50% від розміру компенсації. Фактично переселилися тільки господарі 3 021 двору, тож їм виплатили і другу половину компенсації, а це ще понад 12 млн крб. Все ще не переселялися 3 134 господарств. «У випадку, якщо такі і переселяться, то де брати ще 11,6 млн крб для повної компенсації за їхнє майно?» — слушно цікавився районний керівник, надсилаючи запити до Кіровограда і Києва [17].

Спеціалісти оціночної комісії також зробили оцінку всьому майну та землям колективних господарств, установ та підприємств. Так, у с. Калантаєве в колгоспі імені Маленкова оцінили: ларьок торгівельний дерев'яний, вітряний млин, корівник, бригадний будинок, сарай, житловий будинок, дитячі ясла, комору №1, воловню, вівчарню та ін. Загалом, до оцінки потрапили 3 млини вітряні, 3 конюшні, кузня, 2 свинарники, 1 корівник, контора колгоспу, пологовий будинок, млин механічний, сад, орні землі та ін. Найцінніше добро, що було в колгоспі, орні землі, оцінювали, виходячи з їх врожайності. Оскільки вона у післявоєнний час була низькою, то землю, що затоплювалася, значно недооцінили.

Згідно із зведеним кошторисом на фінансування очищення чаші водосховища, затвердженого РМ УРСР 10 січня 1959 року № 47, для трьох областей виділили на переселення жителів та перенесення майна колгоспів із територій, що потрапили до зони затоплення, такі кошти [18]:

Призначення	Черкаська тис. крб	Полтавська тис. крб	Кіровоградська тис. крб
переселення мешканців	234 662,4	111 895,9	56 287,4
перенесення й знесення майна колгоспів	36 939,1	17 847,2	6 785,2

Усі будівлі комунальної власності м. Новогеоргіївська оцінено в 6 млн 216 тис. крб, міську електростанцію — в 443,6 тис. крб, на розбирання кам'яного храму міста виділили 137,4 тис. крб. Вартість мощених доріг м. Новогеоргіївська та мосту через Тясмин сягала понад 12 млн крб.

Усі лікарні трьох областей оцінили в 4 млн 351 тис. крб, школи й будівлі біля них — у 22 млн 929 тис. крб, магазини й ларьки ССТ, заготівельні пункти, хлібопекарні — у 29 млн крб. Тільки на лісоочистку, корчування пеньків по всьому водосховищу та на трасі судноплавства виділили понад 24 млн крб.

Уся вартість майна, що перебувала в чаші Кременчуцького водосховища, сягала майже 1 млрд 637 млн крб. У цю суму ввійшли також роботи з його перенесення та компенсації за знищене [19].

Розуміючи характер і природу радянської влади, можна зробити висновок: вартість затоплюваного, і в першу чергу ґрунтів, лісів, садів цілеспрямовано занижувалася.

Переселення із зони затоплення: початок

Як переселити таку кількість людей з дна майбутнього гігантського Кременчуцького водосховища, притому в стислі терміни, влада не знала. Досвід відселення людей під час будівництва ДніпроГЕСу, або Каховської ГЕС, на нову не поширювався — на попередніх електростанціях їхні водосховища зачіпали відносно незначну кількість поселень та їхніх жителів.

На Кременчуцькому водосховищі і тільки в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області картина була такою [1]:

Населений пункт Новогеоргіївського району, що потрапляв до зони водосховища	всього дворів у зоні водосховища	затоп- люється	інші причини
1. с. Мала Андрусівка і х. Кириченкове	162	162	5 (берегоруїнування)
2. с. Тясминка	29	29	
3. с. Крилів	327	327	
4. с. Пеньківка, х. Бондарівка, х. Макарівка, х. Булаєве	141	136	
5. с. Ревівка	289	278	11 (підтоплення)
6. с. Скубівка	84	84	47 (берегоруїнування та р. Причини)
7. с. Калабарок	211	211	
8. с. Квашине	31	31	
9. с. Подорожнє	469	469	
10. с. Самусівка	115	115	
11. х. Воронівка	59	59	
12. х. Качанівка	24	24	
13. с. Чаплине, х. Макаріне	486	486	
14. с. Калантаїв	496	449	
15. с. Нове Липове	144	144	
16. х. Змитниця	34	34	
17. с. Вітрівка	161	161	
19. с. Ключкове	130	130	
20. с. Коропівка	46	46	
21. с. Золотарівка	321	211	
22. с. Велика Андрусівка	382	209	110 (берегоруїнування) 68 (підтоплення)
23. с. Табурище	369	193	105 (берегоруїнування)
24. с. Чернече	136	136	176 (р. Причини)
25. с. Перехрестівка	10	–	10 (підтоплення)
26. с. Нікольськ	28	–	28 (берегоруїнування)
Разом по селах:	4 886	4 326	560
27. м. Новогеоргіївськ	1 325	1 103	89 (підтоплення) 503 (берегоруїнування) 9 (орг. Причини)
Разом по району:	6 211	5 434	1 161

Але, окрім Кіровоградщини, були ще й Полтавщина та Черкащина!

Підготовчі роботи з масового переселення громадян, будівель та господарських і виробничих споруд розпочалися в 1955 році.

Вже майже знищене село. За кілька місяців тут хлюпотітимуть хвилі рукотворного «моря». Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

Винятком є окремі житла й споруди с. Табурище, розташовані в зоні проммайданчика Кременчуцької ГЕС, тож їх швидко знесли ще в 1955 році, а їх жителів виселили на Табурищанський мис, де зводилися перші будинки «Нового міста».

Роботи з переселення і очищення чаші водосховища вияви-

лися набагато складнішими, ніж спорудження власне ГЕС, адже відкритий і прихований спротив десятків тисяч жителів придніпровських сіл був міцнішим, ніж гранітний масив, в основі якого вирішили збудувати будівлю ГЕС.

Скрипник Василь Іванович³ згадував, що «...про будівництво ГЕС дізнався, коли садили сосну в урочищі Царево. Приїхав бригадир і сказав, що наїхали робочі із ліспромгоспу. Почали вирубувати ліс. Обміряли хати, садиби. Це насторожувало, але не хотілося вірити. Потім зібрали людей у клубі. Зачитали офіційне розпорядження: одноосібникам переселитися у Захарівку, колгоспникам — в Озера. Жінки почали плакати. За ними діти. Ревла худоба. Гавкали собаки. Ніби зібралися на похорон рідного села. Сниться воно і зараз. Хто не хотів виїжджати — виганяли силою» [2].

Перші реальні кроки до переселення зробили, коли створили районні оціночні комісії. Її членами стали, окрім представників місцевої влади, також спеціалісти з Херсонського облсільпроекту.

³ На той час житель с. Чаплине Новогеоргіївського району Кіровоградської області.

Роботи членів оціночної комісії гальмувалися тим, що приречені на виселення громадяни часто полишали свої будинки тоді, коли до них мали прийти спеціалісти для складання актів вартості будівель і житла. Тоді дорослих жителів з різних причин, як правило, «поважних», не було вдома, і діти

не знали, коли їхні батьки повернуться. Тож приїзд спеціалістів з інвентаризації до того чи іншого села нагадував звичайнісіньку облаву за участю міліції, представників прокуратури, колгоспного керівництва, іншого сільського начальства, уповноважених «Кременчукгесбуду».

Найбільш активних «втікачів» ловили і примушували підписувати оціночні акти. Ті, хто відмовлявся підписувати акти, мотивуючи це своєю неграмотністю, все одно отримували їх з оцінкою майна, але з підписами сусідів чи свідків. Кожному переселенцю також вручали припис, в якому вказували дату, до якої потрібно розібрати будинок, зрізати дерева, засипати погріб і колодязь. Чимало виявилося тих громадян, яким цих приписів з різних причин все ніяк не могли вручити. Причина, зазвичай одна: саботування шляхом уникнення зустрічей з членами оціночних комісій. Тому влада вигала дієвий спосіб поінформувати переселенця про дату виселення: її писали фарбою на воротах чи на стіні його будинку, або видряпували.

Школа села Шабельники Чигиринського району.
До затоплення. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

«Багато жителів придніпровських сіл сприймали ці заходи з переселення без ентузіазму, — згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін, — а то й вороже. Тим відповідальним працівникам, яким довелося займатися переселенням, довелося докласти максимум зусиль, щоб переконати людей залишити обжиті місця.

Напіврозібрана хата. До затоплення. Чигиринщина.
50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

Ситуація ускладнювалася тим, що в умовах, коли понад 15 тис. потрібно було переселити, і значна частина з цих людей включилася у переселення, — району не знизили плани з виробництва промислової продукції та сільськогосподарської продукції, тобто державні пла-

ни були на рівні тих районів, яких не зачепило переселення» [3].

1 вересня 1956 року керівництво Новогеоргіївського району звітувало на засіданні Кіровоградського облвиконкому про здійснену роботу. Так, до переселення визначили 6 026 дворів⁴ жителів району та 547 різноманітних приміщень і будівель громадського чи виробничого призначення. З них 126 тваринницьких будівель колгоспів, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, 117 комунальних житлових будинків, 16 промислових підприємств. З 6 026 дворів встигли оцінити 4 950, а 1 076 все ще залишалися неоціненими [4].

⁴ Цифри щодо кількості визначених до переселення дворів у Новогеоргіївському районі Кіровоградської обл. в багатьох документах різняться. Так, спочатку до переселення в Новогеоргіївському районі визначили 6 544 дворів, потім їх залишилися 6 026, згодом їх кількість зросла до 6 175.

«Оцінити до 15 листопада 1956 р.!» — наказали в Кіровоградському облвиконкомі.

Також повільними темпами відбувалося вручення населенню повідомлень про переселення. Їх не отримували багато з тих 3 тис., кого запланували переселити в 1957 році. Характерно, що багато повідомлень про безумовне виселення, підписані головою Новогеоргіївського РВК, нагадували за формою ультиматум. Так, жителю с. Чаплине Павлу Гриужину вручили повідомлення №1873, в якому селянин зобов'язувався до 1 вересня 1956 року «перенести свій будинок і всі надвірні будівлі на нову ділянку до с. Захарівка». Також повідомлялося: якщо до вказаного строку наказ селянин не виконає, то «дирекція Кременчуцької ГЕС знесе будівлі на свій розсуд».

7 червня 1956 року директор Кременчуцької ГЕС Куземін розіслав усім будівельним підрозділам, включно з колгоспними будівельними бригадами, технологію спорудження будинків для переселенців. Так, будівельні бригади повинні складатися з 5–6 робітників. Вони своїми інструментами ставили житло картонного типу, на стовпах. Переселенці робітникам платили кошти — 700–900 крб за будинок і годували їх. Накладати глину на стіни й дах повинні самі переселенці та їхні сусіди, які жили чи будувалися поряд. На думку директора Кременчуцької ГЕС таке ведення робіт здатне забезпечити перенесення будівництва-

Від колишньої садиби залишилася лише купа цегли та дощок. Все, що згодиться на новому місці, родина вивозить. Місцева електростанція все ще справно працює. Червень 1959 р. м. Новогеоргіївськ.

Фонди ЦДКФФА України імені Пшеничного.

Господарі поспішають розібрати власне житло. Вже знято дах, винесені меблі, у дворі, за звичкою, все ще нишпорять гуси. На горищі власного поруйнованого будинку його господар Я.В. Коваленко з с. Боровиця. Чигиринщина. 50-ті рр. ХХ ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

вого житла протягом 6–7 днів [5].

Своє бачення «нових будинків» для переселенців виробили і в Новогеоргіївському РВК. Так, районне керівництво запланувало майже половину житла збудувати з саману. Цього будівельного матеріалу з глини та соломи в правобережних придніпровських селах, багатих на дерево, споконвіку не зна-

ли. Тільки впродовж 1956 року мали намір заготовити з глини, що залягала поблизу с. Талова Балка, 1 млн саману. Переселенці в 1956 році могли сподіватися на залучення до перевезення майна та будівельних матеріалів всього 3–4 колгоспних автомобілі при потребі в 150 [6].

Не дивно, що до 1 вересня 1956 року встигли переселити тільки 550 сімей. Оскільки до заповнення чаші водосховища водою залишалося менше трьох років, то Новогеоргіївському РВК наказали пришвидшити всі роботи з переселення. Однак на перешкоді цьому, окрім пасивного опору населення, з'явилися й інші обставини: надзвичайно повільні темпи спорудження нового житла для переселенців. Так, до 1 вересня 1956 року збудували всього 150 нових житлових будинків, з яких державна будівельна організація «Спецбудтрест №2» звела тільки 41, решту — самі господарі. 638 будинків на осінь 1956 року перебували в стадії незавершеного

будівництва, з них 192 будинки належали до об'єктів «Спецбудтресту №2» [7].

Понад 300 будинків для новоселів не могли добудувати через відсутність цегли для печей, вони також не мали вікон та дверей. Збудовані «Спецбудтрестом №2» житла в селах Велика Андрусівка, Талова Балка та Табурище Новогеоргіївського району були неякісними і заселятися в них у зиму не було змоги до усунення недоліків будівельниками.

На осінь 1956 року на побудову будинків для переселенців Новогеоргіївського району катастрофічно не вистачало:

Будівельний матеріал	потрібно	заготовлено
камінь	30 000 м³	10 000 м³
цегла	6,5 млн крб	1,3 млн крб
черепиця	2,5 млн крб	325 тис. крб
саман	—	56 тис. крб
цемент	2 700 тонн	1 181 тонна
лісоматеріали та ін.	25 000 м³	1 600 м³

З метою прискорити будівництво житла для переселенців, у Новогеоргіївському районі вирішили силами колгоспників заготовити велику кількість очерету й лісоматеріалів з тим, щоб збудувати впродовж 1957 року 1,5 тис. будинків [8].

Окрім будівельного матеріалу для переселення не вистачало вантажних автомобілів.

Новогеоргіївський РВК підрахував мінімальні потреби в автотранспорті для перевезення майна і будівельних матеріалів для переселенців району: при потребі в 150 автомобілів наявних налічувалося 109, з них на лінію виходили лише 70–75, інші вийшли з ладу.

35–40 з наявних автомобілів виділялося для переселенців, інші — на будівництво «Нового міста». Тож розв'язати проблему всього району вони не могли.

Тож не дивно, що місцева влада, на яку було покладено обов'язки з організації переселення у визначені терміни, до яких потрібно будь-що виселити людей, розробляла один план за іншим, і кожен з них мав великі недоліки.

Так, у виконкомі Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області впродовж одного року, починаючи з вересня 1954 і до серпня 1955, розробили три плани з переселення із зони майбутнього водосховища. Кожен попередній план скасовувався, а чинним ставав новий.

19 серпня 1955 року, рішенням № 86 виконкому Новогеоргіївської районної ради, затвердили, як здавалося, остаточний план з переселення [9].

Долі сіл та жителів у цих планах влада тасувала мов гравець колоду карт. Не завжди в тих планах з переселення збігалися всі цифри, як кількості будинків, так і їхніх господарів. Розбіжності сягали не один десяток одиниць.

Оскільки згоди самих жителів та їхні побажання, зазвичай, не питали, тож все здійснювалося наказним порядком. Ті, хто цим наказам не підкорявся, власноруч влаштовував свою долю, часто поза межами області, інші помирали від безнадії, набутих хвороб та відчаю, не дочекавшись відселення.

Тож не все, що так добре вимальовувалося на аркуші паперу, згодом втілювалося в життя.

Отже, заходи з переселення з майбутнього дна водосховища Кременчуцької ГЕС в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області у 1956–1959 роках передбачали [10]:

Підлягало переселенню всього 6 544 дворів:

- колгоспників — 4 310,
- робітників і службовців — 2 234,
- колгоспів повністю — 6,
- частково — 5.

- Будівель всього — 547:
- з них тваринницьких — 126,
- сільських клубів — 14,
- лікарень і амбулаторій — 17 (в т. ч. районна лікарня на 75 місць, дільнична в с. Подорожнє на 35 ліжок, вендиспансер на 10 ліжок, тубдиспансер на 20 ліжок, пологовий будинок на 20 ліжок, 2 дитячих будинки, будинок інвалідів),
- 22 школи — 3 середні, 11 семирічних і 8 початкових,
- будівель с/рад, міськвиконкомів і райрад — 16,
- комунальних житлових будинків — 117,
- баня — 1,
- електростанція — 2,
- промислових підприємств — 16 (в т. ч. 3 промислові артілі, маслозавод, райпромкомбінат, рай харчокомбінат, і ін.).

Передбачили не тільки знести, а й збудувати нове. Тільки для переселення худоби потрібно було збудувати приміщень на 5,5 тис. голів великої рогатої худоби, для 4,5 тис. голів свиней і 4,5 тис. овець та для 25 тис. голів птиці.

Ситуація в Черкаській області щодо відселення з зони затоплення була такою:

- по Іркліївському району — 1 750 дворів;
- по Золотоніському — 1 600 дворів;
- по Черкаському — 1 775 дворів;
- по Чигиринському — 2 000 дворів ;
- по Чорнобаївському — 510 дворів.

Разом по названих районах — 7 635 дворів, а по місту Черкаси — 400 будинків [11].

Визначили майбутню долю кожному затоплюваному селу.

Зокрема, в Новогеоргіївському районі відселення з чаші Кременчуцького водосховища ухвалили зробити в такий спосіб: оскільки в с. Золотарівка затоплювалися 219 садиб з 215 жильця-

Село Боровиця до затоплення. Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст.
Фонди НКЗ «Чигирин».

ми — членами колгоспу та 104 двори з працівниками інших сфер, то передбачалося їх переселити значно вище від верхнього рівня води майбутнього водосховища, але навпроти старого села. До переселених жителів Золота-

рівки запланували поселити ще й 185 дворів з с. Вітрівка. Усіх жителів с. Ревівка з 338 садиб переселити на горби навпроти свого села.

У райвиконкомі також обрали місця майбутнього проживання жителів сіл Нове Липове та Калабарок. Всіх їх, а це 393 двори, вирішили розмістити на землях колгоспу імені XIX з'їзду КПРС, що його вже утворювали два села — Велика і Мала Скелева. Колгоспники цих сіл були «значно забезпечені землею», тож нею вирішили поділитися з колгоспниками двох «нових сіл» — Нового Липового і Калабарок. Великі зміни чекали і на колгоспи імені Жданова та імені Кагановича Талово-Балківської сільської ради. Їх також чекали значні поповнення робочою силою. Взяти її вирішили з хуторів Змитниця (35 дворів), Квашине (31 двір) та з с. Чаплине (468 дворів колгоспників і 116 дворів не членів колгоспу). Всі зазначені хутори і село зселяли до хутора Озера на землі колгоспу імені Жданова. Цю комбінацію з переселенням мотивували так — «для зміцнення економічної, господарської діяльності колгоспів».

На 5 кілометрів вище переселяли жителів с. Калантаєве. Більша частина земель їхнього колгоспу та 505 двори повністю зато-

плювалися. Під воду йшли майже всі землі колгоспу імені Леніна, а з ними затоплялися 524 будинки жителів сіл Мала Андрусівка, хуторів Тясминка й Кириченкове та частково с. Велика Андрусівка.

Село Талова Балка не потрапляло до зони затоплення. Тож до нього та на землі колгоспу імені Леніна Талобалківської сільської ради вирішили переселити жителів сіл Миронівка та Старе Липове (157 дворів). Жителів села Крилів (колись, у сиву давнину, міста — літописного, що після чергового свого відродження на початку XVII століття привілеєм Сигізмунда III Вази, короля польського і шведського, отримало Магдебурзьке право), яке повністю поглиналося водами водосховища, а це 310 дворів, запланували поселити на землях колгоспу імені Калініна с. Захарівка. 255 дворів с. Табурище та с. Скубіївка потрапляли до будівельного майданчика «Кременчукгесбуду» — там будували гідровузол, підсобні підприємства та склади, також затоплювалися 211 дворів з цих сіл. Їх вирішили переселити до «Нового міста» Новогеоргіївська. Жителів хутора Чернече (165 садиб) переселяли на землі колгоспу імені Ворошилова. Нові хати запланували звести поблизу с. Павлівка. Всім колгоспникам, які переселялися з затоплюваних площ, на нових місцях виділялися ділянки землі, площею 0,25 га, а для робітників та службовців — 0,15 га.

Після рішення виконкому Новогеоргіївської районної ради від 19.08.1955 р. № 86 щодо визначення місць майбутнього розселення жителів району, житла яких потрапляли в зону затоплення, на вказані території виїхали спеціальні комісії. Їхнє завдання — обстежити землі, на яких планували зводити нові села чи закладати нові вулиці в «доприселяємих» селах, а також розташувати ферми, комори та майстерні майбутніх колгоспів. Здійснивши «відбір» територій, члени комісії склали спеціальні акти, які 6 жовтня 1955 року були затверджені на засіданні виконкому Новогеоргіївської районної ради.

«Ми практикували вивіз великих груп переселенців на нові місця для їхнього огляду, для знайомства з місцевими умовами, для знайомства зі старожилами, — згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. — Вивозили по 200–300 осіб одночасно. Так організували поїздки до с. Озера. З Чаплине вивезли 250 осіб. Головою колгоспу с. Талова Балка, до якого входив хутір Озера, був Микола Самойлович Амбросієнко. Погода на дворі була рання весняна, непривітна, похмура, дув сильний вітер. Виїхали з Чаплине з жартами, піснями, а коли приїхали на місце — настрої підупав. Вітер, волого, мряка, немає жодного деревця — все це викликало у нас неприємні враження. Люди почали нервувати, висловлювати незадоволення. Зрештою, переконали, що землі тут родючі, є колгосп, є за що зачепитися. Надійшли жителі з Талової Балки, Озер, Мовчанівки. До вечора приїжджі заспокоїлися.

Голова колгоспу Талової Балки М.С. Амбросієнко організував великий склад будівельних матеріалів, що займав площу до 3 га. Усі нові будівельні матеріали, ліс з дна водосховища, а також з розібраних будівель складували тут, тож скоро виросла велика гора всього необхідного для будівництва. Це викликало впевненість в переселенців, що є з чого будуватися. Такі склади виникли з часом на всіх нових місцях [12].

Тривала наполеглива робота у райвиконкомі і щодо вибору нових місць для промислових підприємств та організацій, що були зосереджені головним чином у м. Новогеоргіївську, та їхніх працівників, а також інших категорій громадян, не пов'язаних із сільським господарством. 7 грудня 1955 року вирішили і їхню долю, затвердивши детальний план переселення [13].

За першими проектами промисловий майданчик для спорудження Кременчуцької ГЕС планували розташувати біля м. Кременчука. Однак згодом, вивчивши місцевість навколо місця спорудження майбутньої ГЕС, місце складування будівельних ма-

теріалів, різноманітних служб та цехів вирішили визначити безпосередньо біля самої майбутньої гідроелектростанції, вибравши для цього територію сіл Табурище і Скубіївка. Тож 255 дворів колгоспників Табурища і 48 дворів колгоспників Скубіївки, а також 211 дворів не членів колгоспів відбиралися під споруди проммайданчика та гідровузла [14]. Щоб їх відібрати, у с. Табурище три дні поспіль — з самісінького ранку й до вечора, засідали збори колгоспників, на яких представники влади переконували їх переселитися з обжитого місця.

Погрозами й умовляннями переконали.

Село Табурище — перша жертва Кременчуцького гідровузла. Його мешканці першими дали згоду на відвід земель, закріплених за колгоспом, під будівництво гідровузла, «Нового міста» і промислових підприємств, і першими переселилися на нові місця.

«Село Табурище поступово зникало, — згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС М.В. Мінкін. — На місці глиняних хат виникли одно- і триповерхові будинки, баня, хлібозавод, тож село спочатку перетворилося в селище, а згодом і у велике місто.

Великі труднощі були пов'язані з переселенням жителів с. Табурище, адже це перше село, яке фактично зникало. Так, для спорудження котловану ГЕС довелося зривати велику кількість скельних порід. На їхній поверхні були селянські хати. Їхні жителі нізащо не хотіли покидати свої будинки і переселятися в нові будинки — в «нижній» частині селища. Психологія цих людей зрозуміла — вони довгий час прожили на цих місцях і сподівалися, що ще щось зміниться.

Коли все було підготовлене до вибухових робіт і до них залишалася доба, декілька сімей все ніяк не хотіли залишати свої домівки. Молодших господарів проханнями та погрозами все-таки примусили виїхати, а от старих людей не вдавалося вговорити. Ми приходили в хату і запитували: «Чи готові ви переселитися?» У відповідь

жодного слова. Тоді ми брали їхні речі і переносили на автомобілі, з хат виводили і їхніх господарів. Так звільняли хату за хатою.

При звільненні двох хат ми піддалися грубим образам і погрозам. Тоді бульдозери зносили хати. Коли здавалося, що можна зривати скальні породи, то з'ясувалося, що біля самого котловану ще й досі стоїть хата, а в ній люди. Оперативно прибули туди, і дійсно застали жінку з двома дітьми. Довелося її спішно переселяти, а хату моментально зруйнували бульдозером ДТ-54» [15].

1955 рік закінчувався у великій тривозі та напрузі. Наступні роки внесли значні корективи у підготовлені плани. Багато чого в них довелося міняти.

Роботи з переселення і очищення чаші водосховища виявилися набагато складнішими, ніж спорудження власне ГЕС, адже відкритий і прихований спротив десятків тисяч жителів придніпровських сіл був міцнішим, ніж гранітний масив, в основі якого вирішили спорудити будівлю ГЕС та шлюз. Окрім того, як вже зазначалося, досвіду переселення такої кількості жителів, їх помешкань, промислових і господарських, будівель і споруд, шкіл і лікарень в державі не було!

Дізнавшись про виселення, жителі приречених сіл розпочали писати численні скарги й звернення до республіканських органів влади з проханням роз'яснити, як переселятися і куди, що робити з їхнім власним житлом чи виробничими об'єктами.

20 травня 1955 року РМ УРСР надіслала до виконкомів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської обласних рад «роз'яснення»: вся відповідальність на відселення з чаші майбутнього водосховища перекладалася фактично на місцеву владу [16].

28 травня 1955 року РМ УРСР надіслала облвиконкомам розпорядження № 621-р, яким зобов'язувала їх забезпечити виплати компенсацій за втрачені житла жителям сіл і міст, що потрапляли до зони гідровузла [17].

Ці видатки з обласних бюджетів відбирали значну частину коштів, вкрай необхідних для нагальних потреб інших районів, що не потрапляли до зони затоплення Кременчуцької ГЕС.

Центральна влада все підганяла місцеву прискорити відселення з чаші водосховища та розпочати його очищення. 5 вересня 1955 року надійшов лист від Міністерства будівництва електростанцій СРСР на адресу Кіровоградського облвиконкому зі звинуваченнями в затримці перенесення майна й переселення населення з зони водосховища та з вимогою «...вжити заходів до виконання Кіровоградським обласним виконавчим комітетом покладених на нього обов'язків» [18].

Також послідовно вийшли одна за одною дві чергові постанови союзного (5 жовтня 1955 р.) і республіканського (31 грудня 1955 р.) урядів про пришвидшення робіт з очищення чаші водосховища. Вони вже вкотре вимагали від місцевої влади здійснити не тільки оцінку вартості майна громадян та організацій, а й провести широку роз'яснювальну роботу серед населення та здійснити відселення в найкоротші строки.

31 грудня 1955 року до Кіровоградського, Полтавського та Черкаського облвиконкомів надійшла спільна постанова ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», у якій визначалися межі відповідальності й завдання вимушеним виконавцям. Перенесення і будівництво на нових місцях громадських будівель і споруд, що належать колгоспам, вказувалося здійснити силами самих колгоспів. Перенесення будівель і споруд, що належали державним, кооперативним і громадським організаціям, здійснити силами відповідних міністерств відомств. Перенесення чи будівництво житла громадян на новому місці, мало забезпечуватися силами власників цих будівель. Колгоспи та організації, де працювали громадяни, зобов'язано надавати своїм

працівникам допомогу в переселенні та новому будівництві. Обласні виконавчі комітети зобов'язано затвердити для кожного району, а в районах — для кожного господарства календарні строки переселення і перенесення, а також оголосити це кожному господарству за 6 місяців до встановлених строків переселення [19].

Окрім того, Міністерство будівництва електростанцій СРСР наказало «Кременчукгесбуду» до 1 травня 1956 року виділити в натурі межі затоплення Кременчуцьким водосховищем територій на правому і лівому березі Дніпра.

Як вже мовилося, 1 вересня 1956 року керівництво Новогеоргіївського району на засіданні Кіровоградського облвиконкому звітувало про здійснену роботу щодо переселення помешкань жителів району та різноманітних приміщень і будівель громадського чи виробничого призначення [20].

Проте і далі надзвичайно повільними темпами відбувалося вручення населенню повідомлень про необхідність переселення. Багато з тих, згадуваних вже, 3 тис. власників жител, кого заплану-

вали переселити в 1957 році, так і не отримали повідомлення до кінця 1956 року.

Та, навіть отримавши наказ про примусове виселення, мешканці сіл довгий час виселитися фізично не могли, оскільки на новому місці не було для них жител, спорудити які вони повинні були самотужки.

Переселення придніпровських сіл.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

«Особливо важко було... коли будівельники ухвалили зобов'язання збудувати ГЕС на рік раніше від запланованих термінів, — згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. — Терміни переселення ущільнювалися, а переселятися фактично не було куди з тієї причини, що «Спецбудтрест» будівельні роботи виконував повільно, оскільки не вистачало людей, матеріалів, механізмів. Будівельники з водопостачанням теж не поспішали. Виникали великі проблеми і з переселенням виробничих об'єктів: там проект неготовий, там немає засобів, там немає кому переносити.

Будівництво хати своїми руками на новому місці.
1956 р. Чигиринщина.

Фонди НКЗ «Чигирин».

У колгоспах створили будівельні бригади, але вони більшу частину робочого часу будували приміщення для тварин, господарчі об'єкти, зрідка допомагали індивідуальним забудовникам. Але в більшості випадків люди будувалися самі — об'єднувалися в групи по декілька сімей і будувалися. Проте через скорочення термінів переселення майже всі розпочали будувати т. зв. «временки». Особливо городами. Ці невеликі приміщення на одну, як правило кімнату — тут і спальня, і кухня, і вітальня. А потім будували вже нове житло.

Варто зазначити, що на прийом до голови РВК і секретаря РПК т. Річки Михайла Івановича вдень на прийом приходили до 200 осіб. У кожного були свої проблеми, потреби...» [21].

На велику допомогу держави працездатні переселенці, що належали до категорії зайнятого населення, аж ніяк не розраховували. Влада Новогеоргіївського району вирішила виготовляти необхідне на місцях, для чого зобов'язала колгоспників тих сіл, що не потрапили до зони затоплення, виробляти будматеріали для переселенців. Плани з виготовлення у 1957 році були для конкретних колгоспів такими [22]:

Назва колгоспів	саман/тис. шт.	цегла/тис. шт.	черепиця/тис. шт.
ім. Хрущова/Новогеоргіївськ	25	—	15
ім. Жданова/Талова Балка	50	—	15
ім. Молотова/Золотарівка	10	300	15
ім. Ворошилова/Павлівка	15	—	—
ім. Фрунзе/Табурище	10	—	—
ім. XIX з'їзду КПРС/Скелева	10	—	—
ім. Леніна/Миронівка	15	—	—
ім. Леніна/В. Андрусівка	25	500	—
ім. Леніна/Іванове	10	—	—
ім. Калініна/Захарівка	10	—	—

«Застосовувався т. зв. новий, новаторський, принцип переселення, які полягали в тому, що до самого процесу переселення залучали ті села, які не переселялися. — згадував І.Ф. Калінін. — У 1955–1956 роках колгоспи, що підпадали до зони затоплення, були об'єднані з тими колгоспами, яких водосховище не зачіпало. Люди знали, куди будуть переїжджати і мали своїх, так би мовити, покровителів, шефів. Керівники тих колгоспів, які не переселялися, після об'єднання господарств, відчували більшу відповідальність за переселення і долі людей, які до них переселялися.

Окрім того, села, за рахунок доприселення, ставали більшими, додавалося робочої сили.

...Для вчасного переселення з населенням проводилися багато зборів, лекцій, бесід, індивідуальних бесід силами районного апарату, працівниками обкому КПУ, облвиконкому» [23].

«Дуже сумно було дивитися на те, як селяни прощалися із своїми рідними місцями. Хату готували, як людину готують до похорону, в останню путь — білували хату знадвору та зсередини, двір прибирали і ладнали так, щоб він залишився як в найкращому стані. Хоча люди розуміли, що все одно трактором розгорнуть їхнє дворище і нічого не залишать» — згадувала Каплоуха Ганна Василівна, 1923 р.н., жителька с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.⁵

Знесенням житла, господарських та виробничих споруд, лікарень та шкіл, церков та кладовищ очищення дна Кременчуцького водосховища не вичерпувалося. Потрібно було також зрізати всі телеграфні стовпи, суднохідні знаки, знести мости, фундаменти, тини. Їх дозволяли залишати за умови, якщо вони не підносилися вище 50 см над

Винищення дерев у чаші Кременчуцького водосховища. До затоплення. Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

землею. У прибережній смузі будь-які предмети, що виступали над поверхнею землі зносилися врівень з нею. Санітарні правила підготовки дна водосховища до затоплення вимагали негайного вивезення всіх нечистот за межі зони водойми на сусідні поля. Як виняток дозволялося розкидати їх тонким шаром у 10–15 см по поверхні майбутнього дна, а потім переорати. Території тваринниць-

⁵ Спогади записано екскурсоводом НІКЗ «Чигирин» Н.І. Чигирик у листопаді 2010 року.

ких ферм, зокрема, багаторічні гноярки, наказували вивозити на поля. Але можна було їх і спалити на місці, а рідину розлити.

Місця, де колись були спалахи інфекційних хвороб серед тварин та розміщувалися скотомогильники, потрібно було засипати хлорним вапном, після чого шар ґрунту товщиною у 25 см вивезти за межі чаші водосховища й закопати на глибину до 2 м. У виняткових випадках дозволялося викопати траншею глибиною до 1,5 м безпосередньо на дні майбутнього водосховища, вкинути туди рештки хворих тварин, все залити хлорним вапном у 3 см товщиною, а потім чистим ґрунтом утрамбувати. Все сміття, що залишалося на місці колишніх селянських дворів — солома, деревина, ганчір'я тощо, наказувалося спалити, а металобрухт вивезти. Колодязі також необхідно було засипати ґрунтом і втрамбувати. Всі дерева, кущі зрізалися й вивозилися за межі водойми.

З огляду на низькі темпи спорудження житла як для пільгових категорій громадян, так й індивідуальними переселенцями, хронічну нестачу будівельних матеріалів, транспорту, марні спроби здобути необхідну кількість прісної води

у селах, які доприселювалися, низьку якість вже виконаних робіт, штурмівщину на головному об'єкті гідровузла й намагання здати в експлуатацію ГЕС на рік раніше визначених проектом термінів доводиться сумніватися, що всі вимоги щодо санітарної очистки зони майбут-

Обід під час толоки на спорудженні нового житла переселенцями с. Боровиця. Чигиринщина. 50-ті рр. XX ст. Фонди НІКЗ «Чигирин».

нього Кременчуцького водосховища виконали не те, що сповна, а навіть наполовину.

Руйнування усталених громад

Не варто комусь доводити, що поселення хліборобів та ремісників на Середньому Подніпров'ї з'явилися за тисячі років до народження Христа. Оскільки повної міграції автохтонного населення з цієї благословенної території не спостерігалися впродовж тисячоліть, то вік більшості сіл вздовж Дніпра, як і переважної кількості родин, які населяли мальовничий край, також вимірюється декількома тисячами років. І природній процес існування землеробської цивілізації, який не могли зруйнувати епідемії, міжусобні та міждержавні війни, революції, розкуркулення, голодомори, репресії, все ж таки перервали в середині 50-х рр. XX ст., розпочавши будівництво гігантської ГЕС поблизу Кременчука. Населення з сіл, що підлягали затопленню, вирішили переселити не тільки на нові місця в межах своїх районів, але й розосередити по інших територіях Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, а й також оселити на півдні України.

Згадувалося вже, що 31 грудня 1955 року з Києва на місця надійшла постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС».

Столиця республіки зобов'язувала виконками Полтавської і Черкаської обласних рад переселити до Снігурівського і Жовтневого районів Миколаївської області, а також до Херсонського і Білозірського районів Херсонської області 5 тисяч господарств «з метою забезпечення робочою силою колгоспи і радгоспи» цих районів.

«Переселяти населення в Херсонську і Миколаївську області цілими колгоспами, або бригадами...» — наказували керівники радянської республіки [1].

Груднева 1955 року постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР конкретизувала плани переселення й зобов'язувала владу Полтавської та Черкаської областей переселити за свої межі таку кількість мешканців з затоплюваних територій впродовж 1956-1959 років [2]:

Куди переселити	всього за 1955–1959 рр./осіб	з Полтавської тис./осіб	з Черкаської тис./осіб
Миколаївська та Херсонська	5 000	1 500	3 500
Миколаївська Херсонська	1956 р./500	200	300
Миколаївська Херсонська	1957 р./1 500	500	1 000
Миколаївська Херсонська	1958 р./2 000	500	1 200 300
Миколаївська Херсонська	1959 р./1 000	300	500 200

Ці плани з переселення повідомлялися тільки органам влади на місцях. Тож тривалий час, майже до початку наповнення чаші водосховища водою, місцева влада, намагаючись будь-що виконати розпорядження центральних органів, всілякими засобами переконувала жителів переселятися до південних областей України, підманюючи їх, зокрема, і тим, що землі там даватимуть кожній родині не 0,25 га, а в декілька разів більше; що т. зв. «підйомних» вистачить не тільки на побудову нового просторого житла, а й на придбання великої рогатої худоби тощо.

Справжні плани нового розселення колгоспників утаємничувалися. А вони полягали в тому, щоб залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, які потрібні для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Інші, що народилися біля Дніпра та прожили в рідних селах не один десяток років, вважалися «зайвими».

Плани з переселення постійно змінювалися і, нарешті, набули ось таких обрисів:

Область/переселити	в межах свого колгоспу	в інших колгоспах свого району	за межами своїх районів
Черкаська	17 285	1 957	13 642
Полтавська	6 955	1 338	5 507
Кіровоградська	1 187	2 471	—
всього:	25 427	5 766	19 149

Розрахунки, проведені в кабінетах Харкова, вважали «зайвими» на споконвічно своїй землі 14 476 дворів колгоспників, у яких проживали 19 149 працездатних громадян.

Щодо Кіровоградщини, то упродовж 1956 року, починаючи з 1 травня, за межі Новогеоргіївського району Кіровоградської області виїхали 303 господарства. Вони оселилися в Олександрійському, Знам'янському, Новопраському, Кіровоградському районах Кіровоградської області. З часом географія розселення із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем збільшилася і досягла Приазов'я й Причорномор'я.

Зокрема, в с. Подорожньому Новогеоргіївського району переселенню підлягали 440 господарств, з них у «Нове село»⁶ згодилися переїхати 144 сім'ї, за межі Новогеоргіївського району — 76, не визначилися з місцем переселення — 214 сімей.

З сіл Самусівка та Качанівка виселялися 88 дворів колгоспників. Вирішили залишитися на території району 38 господарств, згодилися виїхати за межі району 20, не визначилися — 23 сім'ї.

З с. Воронівка, де проживали на літо 1957 року 66 сімей, 24 господарства вирішили залишити Новогеоргіївський район і перебратися до інших областей України, 8 сімей згодилися переїхати в межах району, а 34 сім'ї все ще вагалися з вибором свого майбутнього місця проживання.

З сіл Клочкове та Коропівка мали намір виїхати за межі району відповідно 10 та 7 сімей, а 48 та 25 сімей залишалися в межах району. Роздумували 28 та 18 сімей [3].

⁶ Нове село згодом отримало «стару» назву Подорожнє.

Додаток № 2
до постанови ЦК КП України і Ради
Міністрів УРСР від 31 грудня 1955
року № 1515

ЗАВДАННЯ

на переселення населення із зони затоплення водоймища
Кременчуцької гідроелектростанції в райони зрошуваного
землеробства південних областей УРСР

/дворів/

	Всього	В тому числі із областей	
		Полтавської	Черкаської
Всього за 1956–1959 рр	5000	1500	3500
з них в області:			
Миколаївську	3000	—	3000
Херсонську	2000	1500	500
В 1956 році	500	200	300
з них в області:			
Миколаївську	300	—	300
Херсонську	200	200	—
В 1957 році	1500	500	1000
з них в області:			
Миколаївську	1000	—	1000
Херсонську	500	500	—
В 1958 році	2000	500	1500
з них в області:			
Миколаївську	1200	—	1200
Херсонську	800	500	300
В 1959 році	1000	300	700
з них в області:			
Миколаївську	500	—	500
Херсонську	500	300	200

Завдання щодо переселення жителів із сіл, що затоплювалися Кременчуцьким водосховищем, до інших областей України. 1955 р.

Фонди ДАКО.

Часу на роздуми залишалося все менше, адже маховик перетворень не зупинявся, а, навпаки, набирав все більших обертів. Тож на 1 квітня 1958 року з с. Нове Липове підлягали переселенню 179 сімей, в межах району влада планувала поселити 26 господарств, 55 — виселити за межі району, 91 сім'я ніяк не могла відповісти на питання, де збирається жити — на новому місці в межах району, чи виїхати з району взагалі.

Дещо інша ситуація склалася в с. Калабарок. На весну 1958 року з 178 домоволодінь господарі 33-х збиралися виїхати за межі Новогеоргіївсько-

го району, 61 сім'я виявила бажання оселитися в Павлівці, 11 сімей — в Таловій Балці, 24 — у Великій Скелевій, 42 сім'ї все ще вагалися [4].

Станом на 1 січня 1959 року картина з виселення за межі Новогеоргіївського району суттєво змінилася. Її характеризує таблиця [5]:

Населений пункт	підлягає переселенню/сімей	за межі району/сімей	% переселених за межі району
Мала Андрусівка	185	64	34%
Тясминка	29	14	48%
Крилів	357	87	24%
Пеньківка	143	37	25%

Населений пункт	підлягає переселенню/ сімей	за межі району/ сімей	% переселених за межі району
Табурище	453	29	6%
Квашине	39	16	44%
Подорожнє	549	185	33%
Самусівка	145	71	48%
Воронівка	72	17	23%
ЧапLINE	549	287	52%
Змитниця	34	17	50%
Вітрівка	197	101	51%
Клочкове	144	47	32%
Коропівка	56	18	32%
Ревівка	287	3	1%
Разом:	6 175	1 528	25%

Таким чином відсоток тих, хто назавжди залишав район, досить значний. Причина цьому — не тільки прагнення окремих сімей знайти «краще життя», а й цілеспрямована політика державних органів влади, покликана «розвантажити» місця з великою густотою населення шляхом переселення до південних степових областей України. Тож на вибір місця майбутнього проживання багатьох жителів сіл, які затоплювалися, впливали обіцянки держави забезпечити їх тогочасним модним покрівельним матеріалом для даху — шифером, виділити дефіцитну цеглу для стін, лісоматеріалів для підлоги, вікон, дверей, конструкцій даху та, загалом, «підйомних», тобто грошей, суми яких, що далі від Дніпра, то були все значнішими.

Але не тільки ці обставини змушували розлучатися з сусідами та родичами, друзями та знайомими. Чомусь в с. ЧапLINE більше від половини сільських мешканців залишили громаду й зовсім переселилися за межі району, тоді як у Ревівці таких виявилось тільки три сім'ї. Здається, що в цьому велику роль відіграли здорові настрої у згуртованому й монолітному селі Ревівка, й напевне досить таки складна морально-психологічна ситуація в ЧапЛИНОМУ.

Переселенці з с. Адамівка. Чигиринщина.
50-ті рр. XX ст.

Фонди НІКЗ «Чигирин».

На переселення певним чином впливала позиція голови колгоспу, в руках якого зосереджувалися значні фінансові й матеріальні ресурси, якими він розпоряджався фактично одноосібно. Велику допомогу в переселенні отримували жителі сіл від голів колгоспів Амбросієнка (с. Талова Балка), Пономаренка (с. Павлівка), Бурлаки (с. Велика Андрусівка). «Винятково незадовільно», як це відзначили в Новогеоргіївському РК КПУ,

забезпечували переселення голови колгоспів: Чупилко з с. Миронівки та Смагін з с. Скелева [6].

Виселяючи колгоспників Кіровоградщини в степи Причорномор'я та Приазов'я, влада одночасно запланувала переселити мешканців 3 800 дворів Чигиринського району Черкаської області до 68 колгоспів 13 районів Кіровоградської області.

Переселяючись на нові місця, колишні придніпровські села вже не залишалися такими компактними й звичними, якими були до вимушеної еміграції. І причина у виселенні жителів сіл, що потрапляли до зони затоплення, за межі районів і областей чи зселення декількох сіл в одне полягала в тому, що влада, змішуючи людський матеріал чи, навпаки, його розділяючи, в такий спосіб знищувала споконвічні традиції й господарські зв'язки на рівні окремих сімей, «ліпила» радянський тип людини без глибокої пам'яті про предків та про свої витоки, зате слухняної й здатної до виконання всіх накреслень партії й уряду.

Навіть переселяючи окреме село на нове місце, знову відбувалося те саме тасування людського матеріалу, що знову спричиняло руйнування родинних та узвичаєних сусідських стосунків. Ті нитки, що зв'язували окремо взятую сільську громаду спільним проживанням на кутках, тобто усталеним передбачуваним сусідством, разом

проведеним дитинством чи юністю, наступним родичанням, кумівством, спільною працею, нехай навіть і в колгоспі, спільними святами та розділеним горем, глибокою спільною пам'яттю, що передавалася з покоління в покоління, тепер рвалися назавжди й зв'язати їх не було ніякої змоги.

А ще влада встановила черговість відселення, поділивши жителів приречених сіл на першу, другу, третю чергу відселення. Зокрема, в с. Пеньківка Новогеоргіївського району до першої черги відселення вписали Корнія Павлова, Івана Штефана, Савусяна Саламашенка, Ганну Текелю та ін., загалом 138 сімей. Їх односельці Василь Шаповал, Григорій Білий, Степан Булаєнко, Іван Сорока, Євдокія Сорока переселялися в другу чергу — вже тоді, коли їхнім садибам загрожувало знищення не шляхом затоплення, а від берегоруйнування [7].

Що відчували ці залишені для «другої черги» господарі та їхні сім'ї — великий уламок від гілки колись гармонійного дерева життя впорядкованого впродовж століть, а тепер сплюндрованого

Діти-переселенці з с. Ялинці. Чигиринщина.
50-ті рр. XX ст.

Фонди ДАКО.

З димаря будівлі влітку йде дим — то знищується увесь непотріб. У дворі чекає автомобіль, в нього вантажитимуть речі. Червень 1959 р. м. Новогеоргіївськ. Фонди ЦДКФА України імені Г.С. Пшеничного.

села? Як їм чекалося отієї своєї черги відселення, тулячись на незатоплених ще пагорбах, коли замість до недавня мальновиної Пеньківки бачили широчінь води Кременчуцького водосховища, що поглинуло майже все їхнє село? Як облаштовували свій побут без магазинів, школи, медпункту, з дитинства зрозумілих доріг та протоптаних босоніж стежок?

Через затоплення м. Новогеоргіївська й відселення його жителів будь-які усталені сусідські, побутові чи вироб-

ничі зв'язки мешканців міста також повністю руйнувалися. Так, до «Нового міста» переселялися промартіль імені Кірова і промартіль «Лозовиробник» (88 сімей робітників та 16 сімей службовців), маслозавод (16 сімей), млинокомбінат (5 сімей), дитсадок (2 сім'ї), дитбудинки № 2 та № 8 (43 сім'ї). Ще до «Нового міста» переселялися 93 сім'ї інвалідів праці — жителів Новогеоргіївська, 30 сімей пенсіонерів, 188 сімей загиблих у війні воїнів, 110 сімей інвалідів війни тощо. Загалом, «в район Табурища» переселялися 1 357 дворів і 9 612 жителів м. Новогеоргіївська. Іншим працівникам визначили інші місця поселення та роботи. Так, «в район Золотарівки» виселяли інкубаторну станцію м. Новогергіївська (11 сімей), працівників «Сортнасінеовоч» (2 сім'ї) та «Міжрайшовківництва» (4 сім'ї). Значне поповнення чекало і с. Глинськ. До нього переселяли училище механізації (47 сімей), електростанцію міськомунгоспу (16 сімей), будинок самотніх (22

сім'ї). Запланували підселення новогорґіївців також до сіл Павлівка, Рєвївка та ін.

У питанні переселення із земель, що мали потрапити під води рукотворного моря, навіть тоді, коли Дніпро вже через рік — до осені 1959 року мав затопити як сільськогосподарські угіддя, так і населені пункти, сільські ради, партійні організації та правління

колгоспів, зокрема Новогорґіївського району, демонстрували величезну пасивність, а то й небажання щось реально робити стосовно вирішення нагальних проблем, пов'язаних з цим. Так, впродовж 1958 року — за рік до заповнення чаші водосховища, сільські ради жодного разу не зібралися на сесії для розгляду проблем переселення, сільське керівництво не здійснювало роз'яснювальної роботи щодо рішень ЦК КПРС і постанов РМ СРСР щодо дострокового пуску ГЕС і значення для цього своєчасної очистки дна майбутнього рукотворного моря. Правління багатьох колгоспів сільські ради навіть у 1958 році не організували будівельних бригад з числа переселенців. Більшість депутатів і активу колгоспів — опори партії і уряду на селі, самі не приступили до будівництва житлових будинків і навіть не отримали земельних наділів. Саме такі висновки зробили на черговому засіданні бюро Новогорґіївського РК КПУ в середині 1958 року [8].

Категоричний напис на будівлі: «Розібрати до 25.VII.59». м. Новогорґіївськ.
Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

Такі негаразди в поведінці сільського активу можна сприймати як прихований саботаж політики партії та уряду. Схоже, що найактивнішому селянству все ж до останнього не вірилося, що все те, що оточувало кожного з дитинства, зникне під товщами води раз і назавжди; мабуть, довго не зникали сподівання, що все якось узгодиться, що трагедія, яка загрозливо нависла над родинами зникне сама по собі. Тож всі відтягували час.

Дехто категорично відмовився залишати нажите добро і виселятися на нові місця. Новогеоргіївська районна оціночна комісія вирішила таких громадян карати. Зробили це в такий спосіб. 8 вересня 1956 року на черговому, тринадцятому з початку роботи, засіданні, ухвалили примусово виселяти найбільш затятих жителів району, які добровільно не хотіли цього робити. Так до 14 вересня 1956 року міліція прийшла до садиби жителя м. Новогеоргіївська Якова Логвиновича Метошина. Разом з нарядом міліції прибув бульдозер, який зруйнував садибу повністю, а її власника відправили за межі зони затоплення. Вартості житла не компенсували, а сплатили тільки страхову ціну.

У такий примусовий спосіб до 18 вересня 1956 року намагалися вчинити щодо Афанасія Денисовича Турлюна. 19 вересня запланували зруйнувати житло і господарські будівлі в Григорія Васильовича Брюхова, а його виселити за межі зони водосховища [9].

Схоже, що технологія примусового знесення житла й виселення його господарів була відпрацьована саме на цих трьох громадянах: з часом до всіх «саботажників» прибувала міліція й потужна техніка, що ламала всі будівлі, а їх власників силою виганяли не тільки за межі села, а й з зони затоплення. Компенсації за зруйноване не видавали, тож забудуватися на новому місці не було за що. Інколи господарів, на той час, коли їхні будинки зносили бульдозерами, не було вдома, тож руйнування відбувалося швидко й без спротиву.

Попри такі жорстокі методи щодо виселення, випробувані на перших кількох жертвах, знайшлися інші громадяни, які не бажали власноруч руйнувати свої оселі і виселятися хтозна-куди.

20 вересня 1956 року Новогеорґіївська районна оціночна комісія знову зібралася на своє засідання й ухвалила примусово виселити впродовж 10 днів жителів с. Велика

Андрусівка: О.А. Саламашенка, М.К. Черненко, М.К. Коногря, М.Г. Головка, а їхні житла зруйнувати.

У селі Старе Липове все ніяк не бажала розбирати свою хату Марія Романівна Пасішна. До середини жовтня 1956 року її садибу зруйнували бульдозерами [10].

Не відомо, чому враз згоріли житла у жителів Малої Андрусівки Мотрони Хлівної, Євдокії Некраси, Мусія Булаєнка та інших громадян. Тоді пожежа одночасно знищила сім садиб [11].

Уважати це випадком тоді, коли здійснювалася інвентаризація майна приречених на виселення громадян через затоплення, коли їм вручалися приписи про терміни розбирання житла й перенесення його на нові місця, немає підстав.

СПРАВКА		
о мероприятиях по переселению по Ново-Георгиевскому району на 1956 - 1959 год с зоны Кременчугского водохранилища		
1. Подлежит переселению всего	-	6544
в т.ч. 1) колхозников	-	4310
2) рабочих и служащих	-	2234
их них породских	-	1341
3) колхозов полностью	-	6
частично	-	5
ИТОГО:	-	11
колхозных строений	-	547 ✓
в т.ч. животноводческих	-	126 ✓
4) клубы сельские	-	14 ✓
5) школы	-	26 ✓
6) больницы и амбулат.	-	17 ✓
7) помещения сельсоветов, Горсовета и Райсовета	-	16 ✓
8) коммунальных жилищ	-	117 ✓

Довідка про заходи з відселення із зони Кременчуцького водосховища по Новогеорґіївському району Кіровоградської обл. 1959 р.

Фонди ДАКО.

Окрім примусового виселення, влада щодо переселенців запровадила й інші драконівські методи покарання за непослух чи протидію. Так, за відхилення від плану індивідуальної забудови житлових будинків їх власників штрафували до 3 тис. крб, а ще — суд виносив ухвалу розібрати новобудову й переробити її. Рішення суду виконувалися беззастережно.

Колективного опору діям влади з боку жителів тих сіл, що їх прирекли на знищення шляхом затоплення майже не було. Винятком є громада с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Село теж підлягало затопленню водами Кременчуцького водосховища. Однак його мешканці чи не єдині, хто колективно відмовився переселятися на вказане владою місце, натомість вибрали для свого нового поселення іншу ділянку і домоглися, щоб туди переселитися всім селом.

Такі дії свідчили про згуртованість громади с. Ревівка, про наявність серед її жителів дійсно авторитетних осіб, які першими

зрозуміли всі недоліки запропонованого владою нового місця проживання, а тому вирішили всіма можливими на той час законними методами чинити опір сваволі. Спочатку писали колективні скарги в різні державні органи — як до Новогеоргіївського РВК, так і до РМ УРСР.

За узвичаєною тодішньою традицією

Незабаром ця вулиця м. Новогеоргіївська назавжди зникне під водою. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

скарги зі столиці поверталися на місця для розгляду й реагування. Про одне з таких реагувань влади свідчить відповідь заступника голови Кіровоградського облвиконкому Артющенка правлінню колгоспу імені Сталіна с. Ревівка.

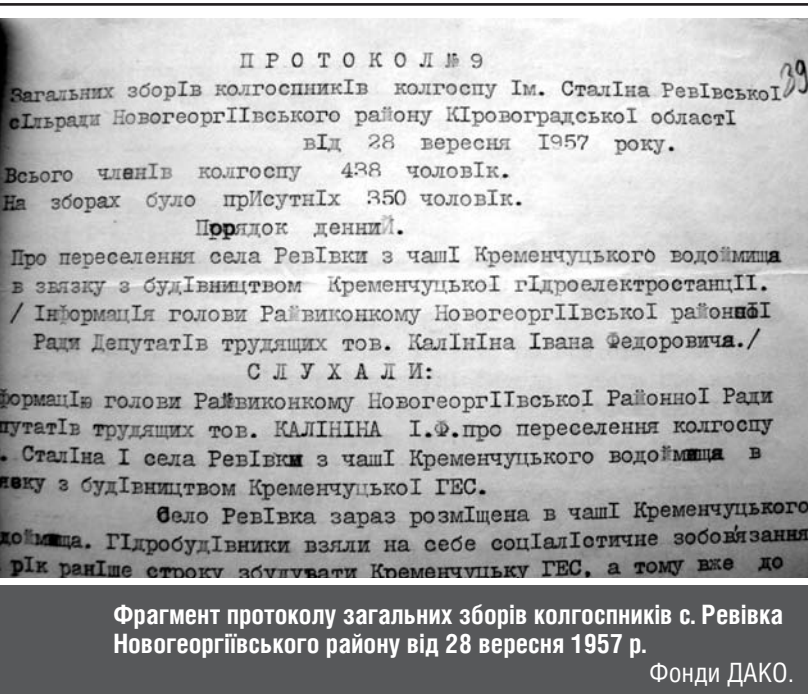
У листі, датованому 22 лютим 1957 року, обласний чиновник переконує колгоспників Ревівки, що на вибраному владою місці для їхнього переселення умови ледь не ідеальні для проживання: землі родючі, рівнинні й навіть красиві, що вода там є, здійснюються роботи з прокладання водопровідної мережі до кожного будинку колгоспника, що автотранспорту достатньо для підвезення будівельних матеріалів, що колгоспники інших сіл палко підтримують будівництво ГЕС та намагаються якомога швидше звільнити чашу водосховища... Саме тому колгоспникам Ревівки потрібно переселитися на визначене для них місце, а їхні власні бажання не мають будь-яких перспектив [12]. Однак жителі Ревівки думали зовсім по іншому, тож з села нікуди не переселялися, зриваючи цим усі графіки очистки чаші Кременчуцького водосховища. Тож їхній опір продовжився.

Так, 28 вересня 1957 року в селі відбулися загальні збори колгоспників, на які зійшлися 350 осіб та прибули представники влади в особі голови Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калініна.

Питання, винесене на розгляд колгоспників, сформулювали так: «Про переселення села Ревівка з чаші Кременчуцького водоймища в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС».

З тривалою промовою перед селянами виступив особисто голова райвиконкому. Він повідомив учасників зборів про те, що колектив гідробудівників взяв на себе зобов'язання збудувати ГЕС на один рік раніше встановленого терміну. Тож завдання жителів Новогеоргіївського району — підготуватися й вчасно здати чашу Кременчуцького водосховища. Однак з селом Ревівка до цього часу питання не розв'язане. А завдання стоїть так, щоб до 1 червня 1959 року

Ревівку переселити з чаші водосховища, тому влада прийшла до висновку про необхідність переселити ревівчан до «Нового зразкового села».

Голова РВК Калінін запропонував членам Ревівського колгоспу імені Сталіна ухвалити рішення на цих зборах про приєднання їх до

колгоспу імені Хрущова.

Перед тим, як голосувати про об'єднання колгоспів та про відселення до «Нового села», взяти слово попросилися також жителі Ревівки — учасники зборів. Один з промовців — Артем Кіндратович Будака, розповів, що представники Ревівки вже були в «Новому зразковому селі», «але і на цей день немає там і краплі води, водонапірні станції не працюють, будівництво водопроводу тягнеться дуже повільно, і взагалі, нам води з того водопроводу не пити, бо це дуже довга пісня».

А.К. Будака, розуміючи, що переселятися все-таки доведеться, запропонував переселитися «на свою землю, де близькі підґрунтові води, недалеко перевозитися...»

Карпо Пилипович Стороженко, наступний після Будаки промовець, заявив, що «...переселятися в район «Нового зразкового села» зовсім недоцільно — немає води, коштів... а воду для будів-

ництва житла доведеться возити за 10 км». К.П. Стороженко запропонував переселитися всім селом «на свої землі» в район кормової сівозміни, або на 6-те і 7-ме поля.

Чоловіків підтримали жінки. Так, Ярина Гайдук і Єлизавета Даниленко заявили, що вони вдови з малими дітьми, і переселятися їм на свої землі буде значно легше, «...тому що там на місці є вода і глина для будівництва, а возити її за тридев'ять земель в нас нема за що, тому що держава нам виплатила за наші будинки тільки по 5–6 тис. крб, а нас таких у колгоспі до 40%...»

Усі наступні виступи інших учасників зборів — жителів Ревівки, засвідчили, що вони не мають наміру переселятися у визначене владою місце, адже «...в районі «Нового села» життя взагалі неможливе, тому що там... води добитися дуже важко, а то і взагалі неможливо, а РВК намагається нас туди переселити, бо там вже зроблені великі затрати коштів. А попередні села Подорожнє, Ключкове, Самусівка, Пеньківка майже не переселяються, не зважаючи на те, що їхні строки переселення на це зразкове село уже закінчуються. А за цю недоцільну витрату коштів, що витрачені в зразковому селі, прийдеться комусь відповідати, і не тягти з держави кошти на рішення проблеми води, коли її зовсім там немає».

Загалом виступили 56 жителів Ревівки, які одностайно заявили, що переселитися до «Нового зразкового села» неможливо. Тож всі проголосували за те, щоб переселитися «на свою землю».

Ухвалу загальних зборів членів колгоспу імені Сталіна с. Ревівка вирішили направити до РМ УРСР та до Кіровоградського облвиконкому [13].

Обласна й районна влада до прохань жителів с. Ревівка не прислухалася і продовжувала наполягати на обов'язковому переселенні до «Нового села». Селяни цього не робили, тож вирішили відрядити до Києва своїх представників, аби вони могли безпосе-

редньо у РМ УРСР донести свої побажання й власне бачення переселення.

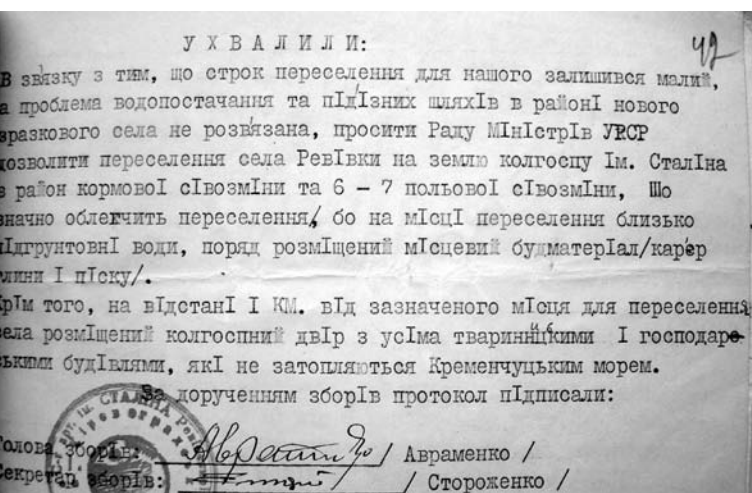
До Києва відразу поїхали І.М. Стороженко, В.М. Калюжний та І.В. Бондарець.

У Києві в РМ УРСР з ходаками зустрівся тов. Кір'яков. 6 жовтня 1957 року ревівчани знову зійшлися на загальні збори, на яких заслухали посланців до Києва. Ті розповіли про позицію РМ УРСР, яку озвучив Кір'яков: керувати справою переселення з чаші Кременчуцького водосховища доручено Кіровоградському облвиконкому й Новогеоргіївському РВК, то вирішувати питання потрібно на місці.

Напевне, таке повідомлення збурило учасників зборів, тож почергово виступили 67 осіб, які знову доводили представникам районної влади про неможливість переселення до «Нового села» через відсутність води, шляхів, глини, піску, лісу, і що все це є на

землях свого колгоспу.

Один з промовців — Я.Ф. Даниленко навіть навів розрахунки, що доводили значну економію коштів в сумі 3–4 тис. крб кожному переселенцю з Ревівки за умови будівництва нового житла на полі № 7 свого колгоспу, яке не потрапляє під затоплення. У селі на той час було три сотні дворів.

Жителі с. Ревівка Новогеоргіївського району категорично відмовилися переселятися на вказане владою місце. Вони ухвалили переселитися в межах земель свого колгоспу. Фрагмент протоколу колгоспних зборів з цією ухвалою. Вересень 1957 р.

Фонди ДАКО.

Тож збори знову одноголосно ухвалили переселити село Ревівка на свої землі «в район кормової сівозміни та на 6 і 7 поля». Збори також зобов'язали правління колгоспу виготовити документи з обґрунтуванням повної придатності вибраного самою громадою місця для забудови нового с. Ревівка [14].

Часи були вже не сталінські, тож примусово, під загрозою зброї, як це практикувалося раніше щодо окремих народів, ревівчан виселити хоч до Сибіру, чи де інде влада вже не могла. У цьому протистоянні згуртовані загальною метою селяни перемогли.

«З рішенням про переселення с. Ревівка вовтузилися 2 роки, — згадував колишній голова Новогеоргіївського РВУ І.Ф. Калінін. — Райвиконком був не згодний з вимогами ревівців переселити їх туди, де вони живуть зараз. Створення села поблизу Світловодська закривало перспективу розвитку міста. Це ми розуміли тоді, і пропонували переселити с. Ревівку в «Нове село» (нині Подорожнє). Скільки не агітували — все не могли переконати ревівців — вони послали ходаків в республіканські, союзні органи і врешті-решт змусили РВК задовольнити їхню вимогу [15].

Дійсно, Ревівку побудували північніше нинішнього м. Світловодська на тих землях, які селяни вибрали для себе самостійно.

До столиці з заявами зверталися й мешканці інших сіл, приречених на затоплення. Так, до Держплану УРСР надійшло колективне звернення жителів сіл Червоне та Дубинка Іркліївського району Черкаської області про переселення їх до с. Чеховка. На раді, що відбулася за участю заступника голови Держплану УРСР Непорожнього, заявникам у їхньому проханні відмовили, мотивуючи це неможливістю з організаційно-господарських і гідрологічних причин. Проте яких саме — скаржникам не повідомили.

Просили столичну владу переселити їх до с. Вороненці і жителі приреченого с. Краснохиженці Іркліївського району. Їм теж

відмовили у проханні. Мотиви влади все ті ж — «неможливість з організаційно-господарських і гідрологічних причин».

Оскільки нарада в Держплані відбулася в березні 1958 року, то часу для переселення жителів сіл Червоне, Дубинка, Краснохиженці залишалося дуже мало. Тож для переселенців гарячково шукали інші місця поселень. Жителі вимагали не відселяти їх «у степ», а знайти для них місце на землях своїх колгоспів.

Не залишилися пасивними виконавцями волі влади і жителі сіл Дахнівка та Василиця Черкаського району. Вони звернулися до столиці з колективними заявами розселити їх у межах своїх сіл, звісно, з врахуванням зони затоплення. «Вважати це неприпустимим!» — чомусь заявили в Держплані, і рекомендували жителям цих сіл переселитися до с. Геронімівка.

Скарги й прохання до столиці також надійшли із сіл Стецівка й Вітове Чигиринського району Черкаської області [16].

Схоже, що жителі с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області єдині, які, завдяки своїй солідарності, змусили

владу відмовитися від планів переселити їх туди, куди вони нізачо не бажали. Інші села й громади скорилися владі.

Руйнування сіл Кіровоградщини, як, втім, й інших областей УРСР, тривали й надалі. До цього призвело і закінчення будівництва ще однієї ГЕС — Дні-

Руйнування будинку майже завершено. Червень 1959 р.
м. Новогеоргіївськ.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

продзержинської, зокрема наповнення чаші Дніпродзержинського водосховища.

Цього разу до зони затоплення, підтоплення та берегоруїнування потрапляли також села Онуфріївського району Кіровоградської області.

17 вересня 1962 року з'явилася постанова бюро Кіровоградського обкому КПУ та обласного виконавчого комітету № 122. Додаток до неї накреслив завдання для районної влади щодо перенесення будівель із зони Дніпродзержинського водосховища. Так, згідно цього плану, переселялися 210 сімей. Їхні садиби руйнувалися й очищалися, а жителі доприселялися до інших сіл Онуфріївського району в таких кількостях: до с. Деріївка — 127 дворів, до с. Успенка — 51 двір, до с. Дача — 21 двір, до с. Куцеволівка — 11 дворів. Одночасно передбачалося знесення 15 колгоспних приміщень та 10 тваринницьких будівель [17].

Назви багатьох населених пунктів, через будівництво ГЕС та водосховищ на Дніпрі, назавжди зникали не тільки фізично, а й з ужитку — як побутового, так і офіційного. Так, тільки вузьке коло дослідників та небагатьох нинішніх громадян, чиє життя було пов'язане з Новогеоргіївськом, згадують про нього, як про затишне невелике місто та центр району. Велику журбу викликають зниклі назавжди славні своєю багатою історією козацькі міста Крилів, Бужин, колишні міста-фортеці князівської доби Жовнине (Желдь) та Воїнь.

Багато зі зниклих під водою сіл та містечок увійшли в історію українського народу як місця великих і переможних битв впродовж XII–XX ст., як території формування козацьких сотень та центри народних повстань, родинні гнізда відомих діячів української культури та місця їх вічного упокою. Про них згадували літописи та історичні хроніки, наукові розвідки й твори багатьох дослідників. Для наступних поколінь чимало зниклих населених

пунктів будуть взагалі невідомими, окрім, звичайно, тих, хто цікавиться історією свого роду чи країни.

Небагато з переселених сіл спромоглися зберегти свої первинні назви на нових місцях. Передусім, це Ревівка та Подорожнє на Кіровоградщині. Якщо село Ревівка переселолася компактно, усім фактично складом жителів, то Подорожнє, фактично нове село, що будувалося як «зразкове», заселили жителями сіл Пеньківка, Самусівка, Коропівка, Клочкове, та, власне, «старого» Подорожнього.

Зберегли свої назви села Жовнине, Боровиця, Тіньки, Рацеве, Сагунівка (Черкаська обл.). Однак більшість переселенців самотутні назви своїх сіл втратили. Так, до села Рацеве, звісно, що теж відселеного зі старого місця, підселили жителів знищених сіл Калантаєвого, Кожарок, Адамівки, частини Гущівки та Вітового. До нового с. Тіньки переселили мешканців сплюндрованих Татарівки, Шабельників, Бужина та власне Тіньок (Черкаська обл.). Деякі затоплені села збереглися хіба що в назвах деяких кутків чи у назвах вулиць.

Для окремих переселених сіл віднайшли нові назви, що народилися в мудрих головах керівників, схоже, що районного рівня. Так, обидва зселені до купи старовинні села Мойсинці та Демків дістали назву Придніпровське (Черкаська обл.). Відомий український письменник Іван Ле — уродженець с. Мойсинці, справжнє прізвище Мойся, Іван Леонтійович, типовий представник соцреалізму, оспівувач комуністів, комсомольців, щасливого й радісного радянського життя, а також історичних романів «Наливайко», «Хмельницький», виписаних за канонами радянського агітпропу щодо рушійних сил історії та «національного питання», просив керівництво республіки зберегти назву свого рідного села [18]. Не дозволили.

Переселенці з села Митьки та хутора Павленків розпочали «нове» життя в с. Новоукраїнка (Черкаська обл.).

Жителів Самовиці, Більок, Мутих зселили до с. Ленінське (Черкаська обл.). Саме таку вірнопідданську назву придумали новому селу в сільській раді Самовиці ще до переселення.

Верхом підлабузництва та блюдолизства була назва, що її дали «Новому місту», спроектованому для будівельників та експлуатаційників Кременчуцької ГЕС. Початкова його назва «селище Хрущов».

Сагунівка — чи не єдине з переселених сіл Черкаської області, що має цілий музей пам'яті про свою полишену малу батьківщину. Учитель історії Сагунівської середньої школи Василь Царенко зі своїм краєзнавчим гуртком збирав перші експонати для нього ще до того, як села зникли під водою. Зберігали все це спочатку в школі, а далі — в Будинку культури. Чимало матеріалів із затоплених сіл зберігаються в музеї історії с. Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл. Його директор Любов Шкіряй зібрала унікальну колекцію документів від переселенців з сіл Воронівка, Коропівка, Самусівка, Чаплине, Подорожнє, які переселилися на землі Захарівської сільської ради [19].

Озеленення нового села Рацеве. Чигиринщина. 1960 р.
Фонди НІКЗ «Чигирин».

Також трагедії переселених сіл присвячені тематичні розділи в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Є декілька інтернет-ресурсів з інформацією про затоплені села. Один з них розробив Владислав Фай — онук переселенця. Сайт присвятив пам'яті затоплених сіл Самовиця, Мутихи та Більки.

Масові примусові переселення жителів сіл і міст України трапилися і в наступні роки. Так, через аварію на Чорнобильській АЕС десятки тисяч мешканців Полісся теж залишили свої будинки й розселилися по всій Україні.

Виникає стійке переконання, що радянська влада знищила в ХХ ст. українських сіл і міст більше, ніж усі інші зовнішні вороги, разом взяті за всі попередні етапи історії. Подібний «почерк» у ставленні до матеріальних багатств та духовних цінностей інших народів демонстрували хіба що колонізатори.

В історичній пам'яті народу затоплення родючих й освоєних впродовж тисячоліть земель обабіч Дніпра, знищення сотень населених пунктів зафіксовані як трагедія національного масштабу, що зовсім не виправдовується кількістю виробленої «дешевої» електроенергії.

«Кредити» переселенцям та житло для пільгових категорій громадян

Більш як десятиліття жителі придніпровських сіл важко працювали, відбудовуючи понищене бойовими діями у Другій світовій війні, що двічі вогняним смерчем прокотилася Наддніпрянщиною, як і всією Україною. Вони справно платили різноманітні податки, дисципліновано виходили на роботу до колгоспів та на підприємства. Інакше і бути не могло, адже за невихід на роботу, за невиконання різноманітних податків їх суворо карали — знову, як і до війни, за «рішенням» загальних зборів колгоспників відправ-

ляли на заслання до Сибіру, описували та конфісковували майно, судили як трудових дезертирів...

Та життя людей поволі налагоджувалося...

Аж раптом всі надії на спокійне існування десятків тисяч осіб перекреслило будівництво нової ГЕС. Знову держава підготувала для жителів Середньої Наддніпрянщини чималі випробовування, пов'язані з корінною зміною умов життя: їм наказали виселятися з насиджених впродовж століть місць.

Нині, певною мірою, відомі зі спогадів краян настрої приречених на виселення з берегів Дніпра жителів десятків населених пунктів, а також про глибоку душевну травму, отриману майже кожним переселенцем.

Ці настрої, напевне, фіксувалися репресивними органами, нагромаджувалися й узагальнювалися; потім ними виявлялися найбільш затяті критики ідеї будівництва ГЕС, з якими проводили «відповідну роботу». Однак, документи, які б про це свідчили, нам невідомі, адже вони за своїм складом не могли бути переданими до обласного архіву. А всі офіційні пропагандистські джерела тогочасної інформації майже в унісон твердять про велике піднесення «духу трудящих» в селах і містах понад Дніпром, спричинене звісткою про затоплення величезних площ обабіч річки, включно з деякими містами, та будівництва там велетенської гідроелектростанції зі штучним морем.

Сумнівним видається те піднесення, як і сумнівний той «дух»!

За повоєнні роки населення Середньої Наддніпрянщини свого матеріального статку суттєво не поліпшило. Тож звістка про те, що більшості з нього доведеться знову розпочинати будувати власне житло практично від фундаменту, викликала в багатьох нерозуміння і розпач. Щоб підсолодити гірку пігулку, спровоковану насильним переселенням, держава розродилася «Пільгами,

що надаються колгоспам, робітникам і службовцям, які переселяються із зони затоплення водоймищем Кременчуцької ГЕС» [1].

У січні 1956 року тексти з роз'ясненням сутті пільг надійшли на місця. Так, переселенці — жителі сіл і міст, а також організації та колгоспи, звільнялися на 2 роки від податків і зборів, від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів. Однак ця дія не поширювалася на податки, які відраховувалися із заробітної плати та за здане молоко.

Держава взяла на себе зобов'язання надавати переселенцям кредити на нове будівництво розміром до 10 тис. крб строком до 7 років, та кредит розміром до 5 тис. крб на відновлення старого будинку. В обох випадках позичальники повинні почати повертати позики через 4 роки, та, відповідно, через 2 роки після їхнього отримання.

Зрозуміло, що процес побудови нового житла не звільняв його власника від щоденної праці в колгоспі, організації чи установі.

Фізично здорові мешканці сіл переносили старе житло чи будували нове власноруч. Однак залишалося чимало таких громадян, які підлягали переселенню, але були інвалідами війни або праці, чи вважалися престарілими. Серед них, фізично безпомічних, виникли чималі хвилювання й переживання з приводу того, де їм жити, як будувати житло тощо.

Державні органи намагалися таких громадян заспокоїти, мотивуючи тим, що нове житло для них збудують спеціальні будівельні організації безкоштовно.

Але ті сім'ї престарілих, в яких хоч один був працездатним, змушені були будувати нове житло власноруч. Для цього їм дозволили розбирати і переносити на нові місця старі будівлі, брати з тих, що не переносилися, будівельні матеріали, в першу чергу цеглу та камінь, віконні та дверні блоки тощо.

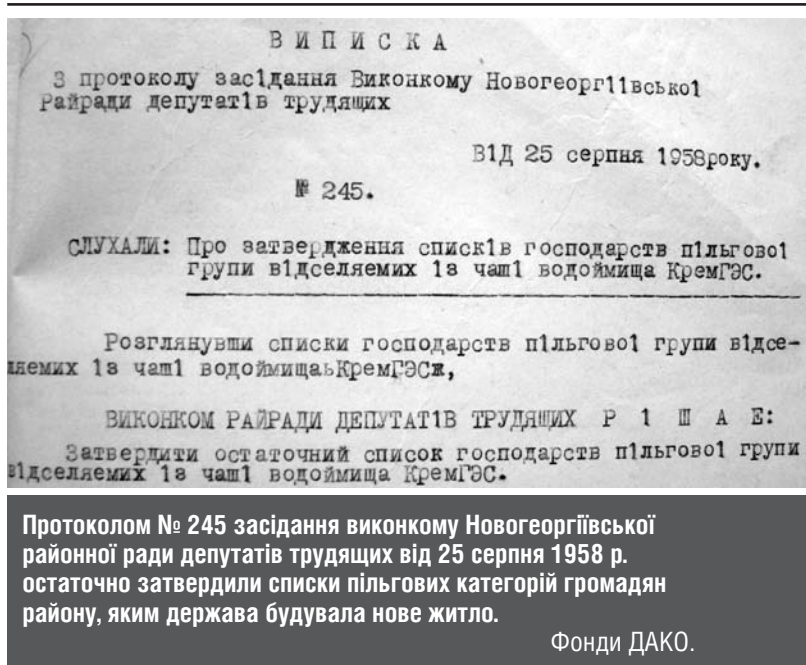
Держава також пообіцяла видавати кредити на нове індивідуальне будівництво, забезпечувати транспортом для перевезення будматеріалів та хатнього майна.

Державні кредити дійсно видавалися, але не всі, хто їх потребував, могли отримати. Так, 20 березня

1957 року на засіданні виконкому Новогеоргіївської міської ради ділили такі кредити з тим, щоб у «Новому місті» майбутні переселенці розпочали індивідуальне будівництво. Цього дня кредити отримали працівники держбанку — 55 тис. крб, РВК — 50 тис. крб, райміліції — 35 тис. крб, прокуратури — 30 тис. крб, нарсуду — 10 тис. крб, маслозаводу — 100 тис. крб, та ін. Зате знайти серед «ощасливлених» кредитами колгоспників дуже важко.

20 лютого 1958 року Новогеоргіївська міська рада знову розподіляла державний кредит. Цього дня 1 326 тис. крб. ділили так: працівникам райкому партії перепало 85 тис. крб, відділу освіти — 18 тис. крб, «Кремгесбуду» — 300 тис. крб, РВК — 30 тис. крб, школам міста № 1, 2, 3, 4 відповідно 25, 15, 15, та 15 тис. крб. У свою чергу організації й установи державні позики ділили між своїми працівниками.

Великим тягарем для влади виявилися самотні громадяни, переважно жінки похилого віку. Одні свого часу стали вдовами,

<u>Выполнено за 1957 год</u>	
а/ развернуто строительство	2069 дворов
б/ закончено "	1068 "
в/ снесено дворов	1110
/снесено дворов от начала работ/	1929 дворов
2. Строительство дворов льготной группе населения выполняемое спецстройтрестом № 2	
План на 1957 год	159 домов
построено	120 "
незакончено строит.	83 дома
Фрагмент звіту про нове житлове будівництво в Новогеоргіївському районі в 1957 році, зокрема і для пільгових категорій громадян.	
Фонди ДАКО.	

а потім втратили дітей, а внуків не дочекалися, інші взагалі не створили сімей. Жили у власних будинках чи квартирах, що підлягали знесенню. Влада вирішила декого з них переселити до Будинків для самотніх чи інвалідів. Так, до Будинку інвалідів відправили жительок м. Новогеоргіївська Євдокію Олефір, 1894 р.н., яка

проживала в будинку № 28 на вул. 3-є грудня; Євдокію Судакову, 1891 р.н., — № 11 на вул. Червоноармійська; Олександрю Мироненко, 1895 р.н., — № 98 на вул. Вільна; Євдокію Успенську — № 22 на вул. 3-є грудня, та ін. [2].

Кожна з названих самотніх жінок пододала 60-річний рубіж. Це за сучасними поглядами вважати їх престарілими дійсно не можна. Однак у той час... Економія для держави на таких громадянах виявилася суттєвою, адже замість власних будинків чи квартир вони отримували лише окреме ліжко в переповненому мешканцями державному закладі, умови існування в якому були не досить гуманними та комфортними. Їхні власні будинки розбиралися чужими людьми, нажите впродовж тривалого часу майно знищувалося або привласнювалося, адже забрати його до Будинку інвалідів виселенець не міг, окрім, хіба що, кількох вузлів з одягом.

Однак багато самотніх престарілих громадян згоди на переселення до Будинків інвалідів не давали, тож, маючи власне житло, розраховували, що держава збудує для них, як для пільгової категорії, окремі будинки чи надасть окремі квартири. Так, до пільгового списку у Новогеоргіївському районі 21 травня 1956 року вписали спочатку 226 сімей. 25 серпня 1958 року відбулося чергове засідання виконкому Новогеоргіївської районної ради, де затвердили новий список господарств пільгової групи переселенців з чаші водосховища, куди вписали 358 господарів⁷.

У с. Табурище до пільгової категорії потрапили 58 одиноких і престарілих громадян. 31 особа зі списку вважалася самотньою, 21 сім'я складалася з 2 осіб. У с. Велика Андрусівка таких сімей було 31, у Новому Липовому — 15 сімей і самотніх, у с. Калантаєве — 29 пільгових громадян тощо.

Усім їм було обіцяно, що впродовж двох наступних років (1957–1958) державна організація «Спецбудтрест» збудує житлові будинки чи квартири.

Цілком справедливим є те, що держава зобов'язалася забезпечити пільгові категорії громадян житлом замість

пошищеного у зоні, що затоплювалася. Адже фізично не змогли б перенести свої старі житла або самотужки збудувати нові, наприклад, інваліди війни та праці другої групи з с. Пеньківка Василь Риженко, Ганна Коваленко, Михайло Боровський чи престарілі

с. Табурище, пос. Хрущов.			склад сім'ї	
1. Петров Володимир Тимофійович	-	пристаріл.	2	чол.
2. Боровик Омелян Васильович	-	інв. 2 гр.	1	"
3. Балаев Трохим Борисович	-	пристар.	1	"
4. Біленька Мостя Юхимовна	-	"	1	"
5. Маховська Федоська Яковна	-	"	1	"
6. Васильєв Дмитро Кіндратович	-	"	2	"
7. Крамаренко Федір Євтіхійович	-	"	2	"
8. Баранець Олексій Павлович	-	"	1	"
9. Харченко Ганна Лужбанивна	-	"	1	"
10. Біленький Наум Федосієвич	-	"	2	"
11. Кулик Петро Йосипович	-	"	2	"
12. Біленька Милана Степановна	-	"	2	"
13. Соколов Петро Герасимович	-	"	2	"
14. Біленька Федора Полікарповна	-	"	4	"
15. Сергєта Палажка Федоровна	-	"	1	"
16. Юста Таїса Євлампієвна	-	"	1	"
17. Петрова Євлампія Івановна	-	"	1	"

Фрагмент списку пільгових категорій жителів
с. Табурище, яких переселяли до селища Хрущов.
Фонди ДАКО.

⁷ Ця цифра кілька разів уточнювалася.

Гордій Коваленко, Петро Калітін та ще зо три сотні їм подібні жителі Новогеоргіївського району.

Районна влада відразу також вказала, яке житло перепадє кожному пільговому переселенцю. Вибір був, власне, невеликим: окремий будинок, або ½ будинку чи однокімнатна квартира. Так, для жителя м. Новогеоргіївська Трохима Коновалова, інваліда другої групи, сім'я якого налічувала три особи, визначили спорудити окремий будинок. Для самотньої жительки Новогеоргіївська Оксани Ільківни Волощук передбачалася половина будинку або однокімнатна квартира [3].

Не відомо, чи потрапили до пільговиків багатодітні сім'ї?

Так, в с. Табурище Анастасія Пільчук ростила четверо дітей, народжених у період з 1946 по 1955 роки. Настасія Божко народила семеро дітей, найстарша дитина з'явилася в 1936 році, а найменша — у 1955. Семеро дітей мала і Марія Хрієнко, вони народилися впродовж 1936–1954 років. Тобто кожна з цих багатодітних жінок доглядали немовлят. Немовлят мали й інші сім'ї. Тож чи вписали їх до пільгових списків і чи держава допомогла таким сім'ям збудувати нове житло, нині не відомо. Документальних свідчень цьому ми не маємо.

120 будинків для пільгових переселенців планували збудувати в «Новому місті», 40 — у с. Талова Балка, 50 — у «Новому селі», по 30 — у Нікольському, Калантаєві, Павлівці [4].

Швидко промайнули два роки, до заповнення чаші водосховища водами Дніпра залишався рік, але багато пільговиків обіцяного нового житла так і не отримали. Причин, чому так сталося, декілька, їх озвучили на позачерговому засіданні Новогеоргіївського міськвиконкому 30 серпня 1958 року. Думку як вийти зі становища, що склалося, сформулювали так: «У зв'язку з тим, що громадян, які підлягають внесенню до пільгової групи на надання житлових будинків, велика кількість, а запланованих будинків не

вистачає, заплановані кошти витрачені повністю, то, з метою задоволення житловою площею більшої кількості пільговиків необхідно частково перепланувати пільгові житлові будинки, переобладнавши їх так, щоб розмістити в них замість однієї сім'ї дві сім'ї». Тож у кварталі № 126 «Нового міста» в будинок № 7 поселили Пелагею Танцюру та Таїсію Аліфанову. У будинок № 36 цього кварталу поселили самотню Юлію Калініченко та сім'ю Ганни Єлісової з трьох осіб. Будинок № 9 поділили між самотньою Ганною Бражник та сім'єю Арсенія Петрова (2 особи).

То були непоодинокі випадки такого безцеремонного перерозподілу вже збудованих будинків між двома, як правило, сім'ями.

У такий спосіб перерозподілили будинки в кварталі № 105 — № 32, 36, 34, 10, 27, 15, 18, 23, 14 та ін. Ділили десятки будинків і в кварталах № 06, № 126 [5].

Чи питали згоди у переселенців — таких різних за вдачею та нахилами, потребами і можливостями — на їх співжиття під одним дахом і в одному будинку та дворі, але в різних квартирах, а фактично — кімнатах? Сумнівно! Тож яким видалося оте не зовсім довге життя у пільгових категорій громадян, яким держава збудувала таке власне житло, адже всі, як один, були німеччинами й мали досить поважний вік? Чи терпимими були співмешканці одне до одного, чи знаходили повсякдень компроміси у спільних дворах, чи демонстрували витримку й повагу одне до одного?

Загалом, проблеми заселення пільгових категорій громадян міста такий винахід влади м. Новогеоргіївська не вирішив.

«Потрібно збудувати один багатоквартирний будинок у «Новому місті» з метою заселити туди пільговиків», — вирішили у Новогеоргіївській міській раді 4 червня 1958 року.

Щедрими на житлову площу міські чиновники не були, адже пообіцяли заселити престарілих в однокімнатні квартири, тож

оперативно взялися перекроювати бюджет житлового будівництва [6].

Навіть 4 червня 1959 року, коли часу до затоплення територій залишилося обмаль — всього декілька місяців, проблему забезпечення пільгових категорій громадян житлом в Новогеоргіївському районі все ще не могли вирішити — самотні й престарілі залишалися фактично без будь-якого даху над головою.

Районна влада гарячково шукала способи вирішення проблеми. Вирішити її самотужки було неможливо, адже, як відомо, кошти на пільгове будівництво були витрачені повністю. Звернулись за допомогою до заступника голови Кіровоградського облвиконкому

Єгорова. З Кіровограда порадили: не потрібно пільговикам будувати будинки з цегли чи вапняку, потрібно відмовитися від цього і перейти на глину чи шлак — більш дешевші матеріали; навіщо будувати нові будинки, якщо старі можна перенести на нове місце; потрібно одноквартирні будинки перебудувати на двоквартирні... Тож якщо з поділом вже збудованих будинків на кілька

Жителька м. Новогеоргіївська. На своєму віку жінка вже багато чого пережила. Перед її очима напівзруйноване місто. Виселення з нього, схоже, що останнє в її житті велике випробовування. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

квартир спочатку тільки експериментували, то віднині це робили вже масово. У такий спосіб надвоє поділили будинки № 32, 36, 10,

27, 18, 23, 14, 30, 13, 40 кварталу № 105. Розділили будинки між престарілими і в кварталі № 106.

Яка якість будинків, зведених за порадою з Кіровограда, здогадатися не важко, адже те, що планувала, а згодом втілювала держава, завжди поділялося на пріоритетне та другорядне. Зрозуміло, що сама будівля ГЕС — це для держави головне, а будівництво житла, об'єктів соціальної інфраструктури — другорядне⁸. Саме це підтверджує і технік-будівельник промислового відділу Новогеоргіївського РК КПУ Безверхий, який 23 січня 1956 року підписав акт перевірки якості та правильності будівництва житлових будинків для пільгової категорії громадян в селах Велика Андрусівка, Калантаєве та Павлівка. Здійснювали будівництво бригади робітників із «Спецбудтресту № 2».

Вписані до актів недоліки будівництва вражають. Так, відступи від типових проектів, а також ігнорування технічних умов при будівельних роботах виявлені на всіх об'єктах, що споруджувалися, відвіданих техніком-будівельником. Таких недоліків виявилось настільки багато, що інспектор навіть розгубився і не знав, як їх кваліфікувати — звичайним браком чи як відступи від проекту, невідомо ким узгоджені.

Вказуючи на головні порушення при будівництві житлових будинків для інвалідів, немічних та престарілих, тобто, для тих категорій громадян, які вва-

Председатель колхоза имени Сталина т. Авраменко заявила, что серьезным тормозом в деле организации переселения является плохое обеспечение застройщиков лесом, шифером и другими стройматериалами.

Секретарь партбюро УГЭС т. Шматов сообщил пленуму, что коллектив управления в честь открывающегося на днях XXI съезда КПСС взял на себя повышенные обязательства — пустить в этом году не два, а три гидроагрегата.

У той час, коли робітники «Кременчукгесбуду» шаленими темпами зводили будівлю ГЕС, для спорудження жител переселенцям не вистачало елементарних будівельних матеріалів: лісу, шиферу...
Зі статті в газеті «Кременчукбуд», січень 1959 р.

Фонди ДАКО.

⁸ Штурмівщина на будівництві КремГЕС призвела до того, що будівельні недоліки ліквідували впродовж декількох наступних років після офіційного введення ГЕС в експлуатацію.

жалися пільговиками, Безверхий перш за все відзначив, що висота стін зовні сягає лише 260–280 см, а повинно бути — 300 см. Від 10 до 40 см виявилися заниженими і стелі всередині будинків.

Фундаменти в будинках виявилися неглибокими, а цоколі — низькими. Віконні рами значно деформовані, а двері — не зачиняються.

Черепиця на дахах кріпилася дротом, від чого ті дахи протікали, адже були великі щілини.

Зовнішні глиняні стіни потріскалися, глиняна обмазка обсипалася. Внутрішні стіни в будинках мають значну косину, відхилення від осі сягає 15 см і більше. Стелі зі значним прогином, від чого вхідні двері ковзають по стелі. Вхідні двері виходили прямо на вулицю, тамбури, печі та груби взагалі не будувалися.

У деяких будинках, як от в с. Павлівка, вікна були фактично на рівні колін майбутніх мешканців.

Здивували техніка-будівельника новобудови і в с. Калантаєве: глиняні стіни в усіх будинках вилиті вкрай неохайно, тож мають значні викривлення, западини, кривизну, а один будинок по висоті з одного кутка має 250 см, а з іншого — 275 см. Економили будівельники і на балках: в будинках їх клали по 5 замість 9 [7].

Не відомо, як склалася подальша доля кваліфікованого і об'єктивного інспектора, який все побачене виклав на папері. Напевне, він сам вперше на своєму віку бачив таке будівництво, тож був дуже зачудований його якістю, вірніше, її повною відсутністю.

Чи вжили заходів з ліквідації відвертого браку, чи поніс хто покарання за організацію такого будівництва — невідомо. Документи мовчать.

Причини такого стану будівництва очевидні: все робилося поспіхом, кадри будівельників — суціль некваліфіковані (як правило, до будівельних бригад були зараховані вихідці з навколишніх до ГЕС сіл, які жодного дня не працювали на будівництві),

будівельні матеріали — в постійному дефіциті, виробничої бази з відповідними будівельними механізмами в «Спецбудтресті № 2» довгий час не було, як не було майже рік власного автотранспорту. Тож з 118 будинків, що їх зводили будівельники зі «Спецбудтресту № 2» в 1956 році, тільки в 10 стіни були з цегли, решта вилиті з глини чи вугільного шлаку [8]. Все робилося вручну, адже впродовж 1956 року до Новогеоргіївського району не надійшло жодного автонавантажувача, обладнання для пилорами, автомобільних кранів, транспортних ліній тощо [9].

Нині можна лише здогадуватися про перші враження тих «привілейованих» пільговиків, які вперше переступили пороги своїх нових помешкань, залишивши на поталу дніпровській воді свої обжиті, затишні й охайні господи. Чи нині хтось розповість, як «привілейовані» ліквідовували оті недоробки будівельників, хто й коли зводив їм печі й груби, хто добудовував тамбури, вирівнював стелі та стіни, латав дірявий дах? Напевне, що ніхто! Але чи були оті солдатські вдови, інваліди війни та праці, престарілі батьки, які на війні втратили своїх дітей, дійсно привілейованими? Ні, адже в тогочасній країні дійсно привілейованими були номенклатурні працівники, тож для них — для перших осіб Новогеоргіївського РК КПУ та РВК, для керівництва будівництвом ГЕС та експлуатаційників у «Новому місті» зводилися новітні житла, т. зв. котеджі — з цегли, просторі, з якісним оздобленням, з дотриманням усіх будівельних норм, на окремії вулиці, з персональним двором. Вони і зараз є не лише окрасою Світловодська, а й найбільш цінною нерухомістю на вторинному ринку житла.

Незбагненною виявилася арифметика фінансового забезпечення будівництва житла для пільгових категорій громадян. Загалом на будівництво житла для пільгових груп переселенців з Новогеоргіївського району держава запланувала 4,5 млн крб. До початку 1959 року на місці отримали лише 3,5 млн крб. Пільго-

віків на цей час залишилося 385 сімей. Для них встигли збудувати 239 будинків і квартир, затративши фактично понад 5,3 млн крб.

Славний бойовий шлях пройшов у роки Великої Вітчизняної війни Микита Григорович Зубенко — колгоспник із села Чаплища. В одному з боїв, захищаючи Радянську Батьківщину, т. Зубенко був тяжко поранений. У нашій країні інваліди оточені загальною пошаною і піклуванням. Зараз односельчани Микити Григоровича переселяються в нове село Озера. Не забули вони і про сім'ю інваліда. З допомогою колгоспу т. Зубенку на новому місці збудовано хороший будинок. На знімку: інвалід Вітчизняної війни М. Г. Зубенко з дружиною колгоспницею третьої ріллянчої бригади колгоспу ім. Жданова Ганною Степанівною Зубенко біля нового будинку.

Інваліду Великої Вітчизняної війни М.Г. Зубенку з с. Чаплине держава збудувала будинок у «новому селі Озера». Допис в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н). 1958 р.

Фонди ДАКО.

Оскільки до заповнення чаші водосховища зоставалося менше року і потрібно було ще збудувати пільговим категоріям громадян чимало житла, то керівництво Новогеоргіївського району зіткнулося з проблемою, де взяти майже 2 млн крб, щоб добудувати 71 будинок, з яких 34 вирішили переобладнати для поселення двох сімей та ще збудувати 56 нових [10]. Схоже, що проблему якось вирішили.

Кошторисна вартість одного будинку для пільгових категорій переселенців досягла 25,5 тис. крб. За раціонального й

якісного будівництва на такі кошти тоді можна було спорудити невеликий палац, однак будували фактично неякісне примітивне житло, яке переселенцям довго довелося довершувати й удосконалювати.

«Виселити примусово!»

Взявши на себе зобов'язання ввести в дію Кременчуцьку ГЕС набагато раніше визначеного проектом терміну, будівельники працювали заради втілення цієї мети фактично цілодобово. Однак значною перешкодою до позапланового пуску гідроелектростанції були низькі темпи відселення з чаші майбутнього водосховища як громадян, так і промислових та сільськогосподарських підприємств, закладів освіти, охорони здоров'я, культури.

Про здійснену роботу в чаші майбутнього водосховища на території Новогеоргіївського району станом на 1 січня 1959 року до ЦК КПУ та РМ УРСР надійшов звіт Кіровоградського обласного виконавчого комітету та обласного комітету партії. З цього звіту постає, що практично з усіх показників плани не виконувалися: не розбиралися колгоспні, кооперативні та промислові будівлі й приміщення відповідно до завдань; не переселялися в потрібних кількостях мешканці з затоплюваних територій; будівництво житла для пільгових категорій відставало від усіх графіків; бракувало цегли, цементу, шиферу, скла, механізмів, робочих рук; не вистачало коштів; не здійснювалося в достатній кількості будівництво шкіл, будинків культури, лікарень, водопроводів... Ситуацію щодо підготовки чаші водосховища до заповнення водою в межах Кіровоградщини обласна влада охарактеризувала як «надзвичайно загрозливу». Підписали інформацію секретар обкому партії Мартинов та голова облвиконкому Турбай [1]. Очевидно, подібна за змістом інформація надійшла до Києва з Черкас і Полтави.

Відповідною реакцією на викладене у звіті, стала Постанова РМ УРСР від 20 березня 1959 року № 346 «Про хід робіт по підготовці водоймища Кременчуцької ГЕС до затоплення» [2].

Уряд Української РСР вказав на незрозумілу ситуацію, що виникла в процесі очищення чаші водосховища. Так, якщо в 1958 році

на це виділили 273,8 млн крб, і їх освоїли на 90,5%, то з 11 000 дворів в 1958 році переселили лише 6 270, або 61% до плану. Також будівельники все ще не могли закінчити будівництво 9 000 нових будинків для переселенців та 124 колгоспних будівель.

Ситуація дійсно склалася парадоксальна, адже, «освоївши» кошти майже повністю, будівельні організації на весну 1959 року мали величезні об'єми незавершеного чи нерозпочатого будівниц-

Ще стоять тин і ворота, і вікна зашклені, проте будинку залишилося жити декілька днів — його власники вже розібрали дах. м. Новогеоргіївськ, червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

тва. І часу, щоб все встигнути зробити до початку заповнення водосховища водою, залишалось обмаль.

Жорстоку критику РМ УРСР отримали на свою адресу всі три облвиконкоми: Кіровоградський, Полтавський та Черкаський, оскільки вони «не забезпечили перенесення будівель і споруд із зони затоплення». Найбільшої критики зазнав Кіровоградський

ОВК, адже на території саме Кіровоградської області були «приписані» майже всі головні будівельні організації, відповідальні за вчасне очищення чаші майбутньої водойми. Дісталось і Новогеоргіївському РВК. Не задовольняло те, що продовж 1958 року з 3 тис. дворів переселили тільки 1 268. Українцям незадовільно здійснювалось заселення «Нового села», а зволікання з відселенням жителів з м. Новогеоргіївська, де з 1 208 будівель розібрали лише 167 (станом на 1.01.1959 р.), взагалі поставило під загрозу вчасний пуск в дію

Кременчуцької ГЕС. Також підрядні організації не виконали в 1958 році планів з будівництва лікарень і шкіл для переселенців.

Тож з Києва на місця надійшли ультимативні команди.

Зокрема, уряд республіки зобов'язав Кіровоградський облвиконком до кінця літа 1959 року повністю відселити з м. Новогеорґіївська всіх громадян, а також установи та підприємства, а всі без винятку будівлі розібрати, звільнену від них площу «зачистити»⁹.

Надзвичайно гальмувалися роботи з відселення жителів, а також розбирання споруд і будівель у селах Кліщинці, Вереміївка, Жовнине, Тимченки Градизького району Полтавської області. Все ніяк не хотіли виселятися жителі сіл із зони «придамбової водойми» Тясминського масиву Черкаської області. Виконкомам Полтавської та Черкаської обласних рад наказали «ліквідувати відставання» з переселення населення і перенесення будівель у вказаних урядом селах.

Всі три облвиконкоми РМ УРСР зобов'язали в 1959 році — останньому році перед затопленням чаші водойми Кременчуцької ГЕС, виконати великі об'єми робіт, а саме [3]:

Обсяг робіт на 1959 р.	Разом	Кіровоградська обл.	Полтавська обл.	Черкаська обл.
збудувати на нових місцях житлових будинків, відселити і очистити садиби	13 830	2 980	4 000	6 850
в т. ч. по містах	1 418	995	—	423
збудувати на нових місцях колгоспних будівель	263	41	47	175
розібрати колгоспних будівель і очистити	2 430	380	1 000	1 050

З метою повсякденного контролю за очищенням чаші майбутнього водосховища від споруд, лісу, кладовищ, скотомогильників та інших видимих ознак діяльності людини, а також від жите-

⁹ В ці терміни не вклалися, тож призначили нову дату — відселити всіх до 31.12.1959 року. На цей час вода вже два місяці підряд заповнювала водосховище.

лів, РМ УРСР зобов'язала обласні виконавчі комітети активізувати роботу спеціальних органів — обласних відділень з підготовки водосховища. Діяло також управління з підготовки водосховища головного управління водного господарства при РМ УРСР, якому також звелено докласти всіх зусиль аби до 1 серпня 1959 року відселити всіх жителів із зони затоплення і повністю підготувати чашу водосховища. Не барячись, усі ці органи розпочали роботу, створивши спеціальні комісії, які й відіслали до чаші майбутнього водосховища.

У квітні 1959 року комісія, очолювана старшим інженером управління підготовки водосховища головного управління водного господарства при РМ УРСР Максименком, за участю начальника Кіровоградського відділення з підготовки водосховища Кульги дослідила ті села Новогеоргіївського району, що підлягали затопленню Кременчуцьким водосховищем у першу чергу. Побачене виклали на папері та надіслали до Новогеоргіївського РВК для обов'язкового виконання.

Так, у с. Чернече станом на середину квітня 1959 року все ще проживали 6 сімей. Жителька Чернечого Параска Миколаївна Іщенко, хоч і збудувала в с. Павлівці тимчасове житло — невеличку «временку», однак будівельного матеріалу на нову хату не мала, тож продовжувала жити в своїй «старій» хаті. Комісія зобов'язала самотню жінку залишити своє житло в Чернечому до 25 квітня 1959 року.

Все ніяк не міг збудувати нову хату в с. Павлівці житель Чернечого Мефодій Іванович Бондаренко, бо не мав будівельних матеріалів, тож продовжував жити в рідному селі. Його зобов'язали полишити Чернече до 20 квітня.

Сергій Семенович Гончаренко залишався в Чернечому з лежачою хворою матір'ю, якій виповнилося 91 рік, та хворою дружиною. Виїхати з села без сторонньої допомоги родина не могла, але

зобов'язалася це зробити, якщо таку хтось надасть.

Дві самотні старі жінки — жительки Чернечого, Тетяна Трохимівна Швець та Параска Іванівна Коробка не потрапили до списків пільгових категорій громадян, тож нового житла їм ніхто не будував, а сил і здоров'я, щоб збудувати хату власноруч, навіть одну на двох, у них не було,

як не було й бажання, щоб десь винаймати чуже помешкання. Тож залишалися в селі, і не відомо, на що сподівалися.

Схоже, що члени комісії, які навідалися до Чернечого в середині квітня 1959 року, були єдиними представниками влади, що навідалися до старих і немічних людей, долею яких перейнялися, хоч місцева влада по-суті їх залишила напризволяще.

Оскільки наповнювати Кременчуцьке водосховище мали намір восени, сподіваючись на дощові води, то часу для підготовки чаші залишалася обмаль, а об'єми невиконаних робіт виявилися навидовижу величезними. Так, комісія на чолі з інженером Максименком відвідала не тільки с. Чернече, а й дослідила територію навколо нього, відвідала інші села, намагаючись дізнатися чи підготовлена площа для затоплення. Побачене свідчило про протилежне. Зокрема, залишався не вирубаним великий колгоспний сад

м. Новогеоргіївськ, червень 1959 р. Будівельний матеріал з розібраного будинку вивозять до «Нового міста». Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

в урочищі Гнилий вид, також багато старих дерев все ще росли на території села. Між Чернечим і с. Мала Андрусівка zostалися високі пеньки від колишнього лісу, від них швидко відійшли пагони, що сягали у висоту до 2-х метрів. Комісія виявила й інші ознаки неготовності чаші водойми до затоплення.

Так, житель с. Мала Андрусівка Савелій Гнатович Махно залишився фактично останнім у своєму селі, хто хату не розібрав і не переніс на нове місце. Також у цьому селі залишилися покинутими три вівчарні та житловий будинок біля них, все ніяк не могли розібрати на тваринницьку ферму. У с. Тясминка залишилося багато поодиноких дерев, що все ще продовжували рости. Жителька Тясминки Федора Адріанівна Жолдак ділянки на нове будівництво не брала, будинку не купила, сад площею в 0,5 га не вирубала, а дбайливо доглянула кожне дерево, готуючи його до плодоношення в літо 1959 року. Комісію зустріла недоброзичливо і заявила, що переселятися не буде.

«Відселити примусово!» — написали в акті члени комісії.

У с. Змитниця залишилася єдиною жителькою громадянка Неборак. Вона, як і інші залишенці, нового житла не будувала, старого не руйнувала, а членам комісії заявила, що залишати село не буде. Її теж вирішили переселити примусово.

Не готовою до затоплення виявилася і територія с. Кваши-не. Все ще збирався вкотре зацвісти колгоспний сад, посилати до якого з сокирами робітників голова колгоспу імені Жданова Андрейченко все не міг зважитися. Колгоспний ліс, вирубаний у попередні роки, прагнув до життя, тож розрісся з невикорчуваних пеньків. Окремі високі дерева в селі, не зрізані вчасно, теж нагадували про колишніх жителів та їхні садиби. Ліс вздовж болота Харкачеве знову вкрився бруньками, як і багато років до цього, й чекав прилітних птахів. Всі «огріхи», що стосувалися порослі чи дорослих дерев, покинутих тваринницьких приміщень, члени

комісії з підготовки чаші водосховища до затоплення записали до акту й наказали якнайшвидше виправити.

Гірше було з мешканцями села.

Не бажав відселятися житель Квашиного Пилип Павлович Коробка. Сім'я Комашок — чоловік й дружина, теж заявили, що нікуди не виїдуть і «нічого їм не зроблять». Пристаріла Марфа Іванівна Слива доглядала сина — інваліда II групи, і хоч обоє належали до пільгової категорії, відселятися з села не бажали. Домаха Микитівна Таранець — самотня мати з двома малолітніми дітьми купила хату в с. Павлівка, але та виявилася непридатною до життя, а власними силами хвора жінка не могла її відремонтувати, тож не переселялася.

У с. Скубіївка станом на середину квітня 1959 року все ще проживали 11 сімей. О.Д. Сичов хоч і розібрав свою хату і навіть повантажив на санки, щоб вивезти, однак не поспішав цього робити, тож продовжував жити у тимчасовому помешканні. В.А. Бережний мав у селищі Хрущов тільки «временку», а в рідному селі все ще тримав господарство, яке кидати не збирався. Галина Семенівна Ткач, важко хвора, перебувала на догляді в колгоспному будинку. Її хату не було кому розібрати й перевезти.

У с. Качанівка все ще стояли 4 будинки, з димарів яких щодня піднімався дим, нагадуючи цим про те, що в них є жителі. Так, Анастасія Гаркуша мала невелику хату в с. Захарівці, а господарчих будівель біля неї не було, тож перевезти туди своє господарство все ніяк не могла. Ярина Вакуленко власноруч збудувала хату в с. Захарівці, але продовжувала жити у рідній в с. Качанівка, оскільки не могла дістати дефіцитної цегли, щоб збудувати в новій піч [4].

Таким чином, чаша Кременчуцького водосховища в межах Новогеоргіївського району до затоплення водою не була повністю готовою. Причина, звісно, крилася не в кількох колгоспних фермах чи вівчарнях, або порослі дерев, а в небажанні найбільш затятих

жителів придніпровських сіл залишати свої рідні місця. Тож вони чинили опір, як тільки могли. Щодо більшості з них застосували примусове виселення.

26 травня 1959 року в Києві відбулася термінова нарада, яку провів начальник управління з використання водних ресурсів і во-

Цегла була у великому дефіциті, тож цілу відбирали і перевозили до новобудов «Нового міста». Новогеоргіївськ. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

досховищ Голооввод-госпу при РМ УРСР тов. Венедиктов.

На нараду за-просили начальни-ків Полтавського, Кіровоградського та Черкаського об-ласних управлінь з підготовки водосхо-вища Кременчуцької ГЕС — відповідно Бровка, Кульгу та Ро-синського. Учасники наради констатува-ли, що коштів, буді-вельних матеріалів

та техніки на очищення дна майбутнього водосховища держава виділила вдосталь, однак роботи з підготовки чаші відбуваються дуже повільно, а відлік часу вже йде на тижні:

1959 р.	Полтавська обл.	Кіровоград-ська обл.	Черкаська обл.	Всього
відселено за 1 кв.	220 /4,4%	146 /4,9%	480 /7,0%	846 /5,7%
відселено за квітень	265	122	598	985
відселено за 20 днів травня	428	190	687	1 305
залишилися переселити	4 659	2 625	7 451	14 635

Повільні темпи щодо переселення жителів придніпровських сіл, члени комісій зафіксували також в Градизькому районі Полтавської області. У чотирьох селах — Кліщинці, Вереміївка, Тимченки та Жовнині з 2 412 дворів переселилися на 20 травня 1959 року тільки 600, або 24,9% від загальної кількості.

Загрозлива ситуація склалася і в м. Новогеоргіївську: з 350 сімей, які проживали в комунальних квартирах, до селища Хрущов переселилися тільки 50. Для інших житла не було через повільні темпи його будівництва «Спецбудтрестом №2».

У Чигиринському районі Черкаської області з 3 300 дворів, запланованих до переселення, станом на 20 травня 1959 року переселилися тільки 977, або 29,5% до річного плану. У м. Черкаси до травня переселилися з зони затоплення тільки 48 дворів, а мали б — 423 двори. Тож, констатували на нараді, «...на 20.05.1959 р. ні один населений пункт усіх трьох областей не підготовлений до затоплення» [5].

Урядова комісія зобов'язала облвиконкоми у термін до 25 червня 1959 року ліквідувати всі недоліки з підготовки чаші водосховища до затоплення, та наказала членам обласних відділень з підготовки водосховища до 1 червня відвідати всі села і досягти 100% їх готовності до затоплення. На нараді затвердили, вже вкотре, графік прийомки «підготовлених до затоплення сіл».

Так, до 15 червня 1959 року повністю готовими до затоплення мають бути Мала Андрусівка, Тясминка, Квашине, Скубіївка та деякі інші села Новогеоргіївського району Кіровоградської області. До 1 липня всі роботи з очищення сіл повинні виконати жителі Старого Липового, Вітрівки, Воронівки, Крилова, Калабарка та ін. сіл цього району. Цілий місяць — з 10 серпня до 10 вересня дали жителям Подорожнього, Чаплиного, Калантаєва на очищення своїх сіл. Найбільше часу виділили для Золотарівки, Великої Ан-

друсівки та м. Новогеоргіївська. Їх наказали повністю знести до 10 жовтня 1959 року¹⁰.

м. Новогеоргіївськ готується до затоплення — тож зі школи вивозять учнівські парти. Червень 1959 р.
Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

Подібні графіки також розробили і направили до виконавчих комітетів Полтавської та Черкаської обласних рад. Так, села Черкаської області — Кожарки, Мутихи, Бульки, Дахнівка та ін., загалом 8, звільнялися від жител, дерев, колгоспних будівель, кладовищ до 30 липня. Інші села цієї області,

а таких було 18, зносилися до 1 жовтня 1959 року.

Повністю бути готовими до затоплення станом на 15 червня зобов'язали власників дворів, а також сільське та колгоспне керівництво сіл Власівка, Недогарки, Гуслине, Максимівка, Букачівка Градизького району Полтавської області. Інші села області, а таких налічувалося 26, повністю зносилися й очищувалися до 1 вересня [6].

Попри всі наради й суворі накази, високих темпів щодо очищення чаші водойми в областях не могли досягти. На перешкоді стало як звичайне нехлюйство та халатність будівельних організацій зі спорудження будинків і квартир для переселенців, господарських та інших приміщень, так і хронічне невміння органів влади організувати злагоджену роботу з переселення. Значною пере-

¹⁰ Цих термінів не дотрималися.

шкодою для вчасного затоплення території обабіч берегів Дніпра стало небажання жителів, яких залишилося не так вже й багато, покидати обжиті місця і переселятися «в степ».

Влада, розпочавши роботи зі спорудження могутньої ГЕС і водосховища біля неї, не врахувала таку обставину, як прив'язаність і любов до рідного місця, властиві, з поміж іншого, не тільки нижчим істотам — птахам, риbam, звірам, але і людям... Там, у столицях, чомусь у кожному жителю приречених на затоплення сіл вважався не громадянин зі своїми правами, звичками, традиціями, а добре вимуштруваний солдат, ладний за будь-яку ціну виконати навіть злочинний чи безглуздий наказ.

Влада так і не змусила жителів придніпровських сіл все-таки переселитися до вказаної їм дати. Схоже, що навіть тоді, коли розпочалося повільне затоплення чаші водосховища, тривали переселення. Так, станом на 1 липня 1959 року, тобто за 4 місяці до перекриття Дніпра, з дна майбутнього водосховища переселилися тільки 6 114 дворів, або 46,7%, та 916 колгоспних приміщень (37,8% від необхідних). Ситуація по областях була такою [7]:

Область	дворів громадян		колгоспних будівель	
	потрібно	переселено	потрібно	переселено
Черкаська	6 850	3 772 /55%	1 050	334 /33,4%
Кіровоградська	2 980	1 153 /38,8%	380	196 /51,7%
Полтавська	4 000	1 491 /37,4%	1 000	386 /38,6%

Такі невтішні цифри стурбували Київ і 24 липня 1959 року з головного управління водного господарства при РМ УРСР до областей надійшов наказ №118, що вже вкотре зобов'язав облвиконкоми «вжити заходи» до відселення з зони затоплення до 1 жовтня 1959 року. Контролювати хід очистки населених пунктів від будівель та дерев обласні служби мали щодня.

Ситуація з багатьма селами, що потрапляли до зони затоплення, дійсно склалася дуже непростою. Так, напевне, кожен

республіканський та обласний чиновник, а також кожен місцевий міліціонер, знали про такі села Полтавської області, як Вереміївка, Кліщинці, Жовнине та Тимченки, звідки переселилися тільки 251 сім'я, а понад 2 тис. все ще залишалися в рідних домівках. Вперто не переселялися майже половина жителів сіл Тіньки та Топилівка Чигиринського району Черкаської області, де з 390 дворів виселилися тільки 189. Все ще ніяк не звільняли свої садиби, визначені для наміву біля них дамби, жителі Черкас — там з 423 дворів перейшли на нові місця тільки 279. Всіма силами опиралися переселенню на нові місця жителі сіл Леськи, Худяки, Сагунівка Черкаського району — для їхнього переселення хоч і збудували майже 2 000 садиб, однак води нові села не мали, окрім як річкової з Дніпра.

Загалом, з 101 населеного пункту, що підлягали очистці перед затопленням Кременчуцьким водосховищем до відмітки 78 м, ста-

Деякі будівлі в м. Новогеоргіївську все ще стоять, інші майже розібрані. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

ном на липень 1959 року повністю зруйнували та, відповідно, очистили тільки 10 [8].

Тиск влади на жителів приречених на затоплення сіл, які своїм небажанням переселятися ставили під загрозу достроковий пуск Кременчуцької ГЕС, широко розрекламованій не тільки в республіці, а й поза

межами СРСР завдяки іноземним делегаціям, що часто прибували на гігантське будівництво на Дніпрі, неймовірно зріс.

Найвагомішими інструментами влади, що змушували селян все-таки переселятися, стали бульдозери та міліція. Технікою розвалювали людські помешкання, а самих власників силою виряджали із сіл. Так, завдяки вжитим адміністративним та фізичним засобам, на початок серпня 1959 року кількість переселенців, у порівнянні з попереднім місяцем, зросла майже на 20%, однак сягала лише 66,4% до плану відселень. Найбільш помітні успіхи демонструвала Кіровоградщина: 92,8% усіх жителів придніпровських сіл таки залишили обжиті місця. Гіршими виявилися показники Черкаської області, де все ще не переселялися майже 34% жителів приречених на знищення сіл, та Полтавської, де цей показник сягав 54% [9].

Свідченням про об'єми відселення жителів з дна майбутнього Кременчуцького водосховища та неймовірних затрат фізичної сили є дані про вивезення майна й речей як окремих громадян, так і деяких організацій та установ із сіл, що підлягали затопленню. Отож, впродовж 1959 року потрібно було вивезти з Новогеоргіївського району таку кількість речей громадян [11]:

Звідки	к-сть об'єктів	вага/тонни	куди	відстань/км
Крилів	161	8 050	Нікольського	20
Калабарок	157	6 350	В. Скелевої	20
Ревівка	278	13 900	«Нової» Ревівки	5
ЧапLINE	70	3 500	«Нове село»	60
та ін., загалом		163 200		

Також потрібно було перевезти за межі Новогеоргіївського району 886 дворів селян вагою 44 250 тонн на відстань 80 км. Тож окремій сім'ї потрібно було витратити багато зусиль, щоб все майно повантажити, а потім його вивантажити на новому місці. На підмогу прийшла давня українська традиція — робили це гуртом.

Майно 20 шкіл та 2 дитячих будинків Новогеоргіївського району, що підлягали перевезенню, заважило 9 688 тонн. Так, майно 7-річної школи с. Вітрівка вагою у 117 тонн перевозили на відстань 25 км до х. Булаївка. Початкова школа с. Чернече назбирала майна вагою 32 тонни і збиралася його вивезти за 50 км до хутора Олексієвого. У трьох будівлях школи с. Подорожнього наскладалося майна на 510 тонн. Його вивозили до «Нового села» на відстань 25 км.

Будинки сільських рад та відомчі приміщення мали вагу в 47 437 та, відповідно, у 13 310 тонн. Усього з Новогеоргіївського району потрібно було вивезти майна та будматеріалів вагою 483 635 тонн. Майже всю цю кількість вантажили вручну. Вантажниками були не тільки чоловіки. Поряд з ними працювали десятки тисяч жінок та дітей. Усі, як один, здоров'я від такої роботи не набували, а, навпаки, його втрачали.

Як завжди, бракувало автотранспорту. Так, якщо у січні 1959 року на вивезенні майна працювали тільки 224 автомобілі, у березні їх кількість зросла до 278, то в червні їх налічувалося вже 678 [12]. Вони, максимально завантажені й обліплені пасажирами-переселенцями, які вмошувалися на кузовах, напевне що з космосу нагадували всюдисущих мурах, що тільки їм відомими стежками-дорогами снували вздовж і впоперек Дніпра, намагаючись якнайшвидше дістатися визначеного місця. Станом на серпень 1959 року рух автотранспорту з чаші водоймища значно уповільнився, а з деяких сіл перевезення майна взагалі припинилося. Причина доволі банальна — багато автомобілів не мали шин, тож стояли «роззутими». 500 комплектів автомобільної гуми, обіцяної РМ УРСР ще 10 березня 1959 року, до колгоспів Новогеоргіївського району так і не надійшли. Голова Новогеоргіївського РВК Калінін просив Раду Міністрів «прискорити» їх виділення, «оскільки до перекриття ріки залишилися лічені дні» [13].

Дивно, що вище керівництво держави, вимагаючи дочасного пуску Кременчуцької ГЕС в дію, не могло забезпечити будову таким дріб'язком, як 500 комплектів автомобільної гуми! Тільки з цієї причини простоювали сотні технічно справних автомобілів. Тож перевезення чималої кількості майна, як і будівництво житла на новому місці, відбувалося зусиллями самих переселенців, а транспортом слугували впряжені у вози коні та воли.

З початку жовтня 1959 року Кременчуцьке водоймище поволі наповнювалося водою. Дехто стверджує¹¹, що майже дві з половиною сотні громадян навідріз відмовилися покидати свої оселі, тож втопилися у водах Дніпра.

Очевидці розповідають, що вода надходила повільно, на дні водосховища утворювалися чималі за площею острови, розміри яких щодня зменшувалися, аж поки вода їх зовсім поглинала. З нових місць на старі до придніпровських сіл повернулися коти й собаки. Задуми людей вони не могли осягнути, тож втрапивши на острови, звідти вже не вибиралися. Деякі господарі, взявши човни, їх рятували, однак господарські клопоти перевершували гуманні пориви. Тож чимало собак і котів захлинулися у водах «штучного моря».

До нового життя у «Новому місті» перевозять шкільну бібліотеку. Автомобілі прибули із м. Знам'янки.

Червень 1959 р. м. Новогеоргіївськ.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

¹¹ Зокрема, газета «Дзеркало тижня» за 2013 р.

Така доля чекала б й на сотні голів колгоспної худоби. Якби вчасно не схаменулися.

«У рік заповнення водосховища облвиконком вирішив на плавні, що мали бути затоплені, вивезти всю громадську худобу для випасу, — згадував голова Новогеоргіївського РВК Кіровоградської області І.Ф. Калінін. — Райони Олександрійський, Онуфріївський, Знам'янський, Петровський і навіть Кіровоградський після весняної повені вивезли в долину Дніпра тисячі голів великої рогатої худоби й овець. Затоплення запланували на осінь, тож за літо худоба вільно паслася на підготовлених для затоплення місцях. За два тижні до затоплення надійшла команда вивезти худобу. Команду дали і сподівалися, що худобу вчасно заберуть. Однак вирішили перевірити, як виконується ця команда. Для перевірки створили групу з голови РВК, секретаря РК КПУ, начальника міліції та 2–3 міліціонерів. Комісія мала легковий автомобіль-всюдихід, вантажний автомобіль та гусеничний трактор. Їхали в зону затоплення через Чигирин, оскільки проїхати від Новогеоргіївська не було як — затоплення розпочалося від головних споруд ГЕС. Коли прибули в зону, то побачили велику кількість невивезеної худоби й овець. Ситуація склалася критичною — вода прибувала щохвилини і утворилися місця, вже затоплені, від чого худоба опинилася на островах. Складність була ще і в тому, що пастухи покинули значну кількість худоби і втекли. Одну групу пастухів зустріли поблизу Чигирина, їх зупинили і завернули. Довелося їхати за допомогою в Чигирин і піднімати людей на порятунок худоби. Рятувальники часто самі опинялися відрізнаними від суші, втопили вантажний автомобіль, трактор. Знову виручив Чигирин, там взяли автомобілі, трактори, продовольство і рятували й худобу, й людей. Ця робота тривала понад тиждень, але худобу і людей рятували. Цілий тиждень не було зв'язку з райцентром, тож там вирішили шукати вертоліт, щоб нас врятувати» [14].

Як не поспішали, однак не всі будівлі встигали зруйнувати та не всі дерева викорчувати до початку заповнення чаші водосховища. Так, станом на 1 вересня 1959 року, фактично за місяць до початку заповнення водоймища, все ще залишалися в селах Новогеорґіївського району, що підлягали затопленню, будівлі й споруди в такій кількості [15]:

Населений пункт	кількість споруд
Скубіївка	1 хата
Чернече	1 хата
Старе Липове	1 хата
Вітрівка	2 хати
Крилів	18 хат
Нове Липове	2 хати
Пеньківка	9 хат
Самусівка	1 будинок, 3 споруди
Клочкове	4 будинки, 5 споруд
Калабарок	6 будинків

Чому колишні власники не розібрали своїх будинків й де поділися, нині не відомо.

Усі ці споруди влада вирішила зруйнувати власними силами. Про це свідчить розпорядження №20 виконавчого комітету Новогеорґіївської районної ради депутатів трудящих, датоване 3 вересня 1959 року.

Документ охарактеризував ситуацію з очищенням чаші водосховища як «напружену». Щоб її врятувати, особливо в Новогеорґіївську та біля Крилова, зобов'язали керівника міжколгоспної будівельної організації направити туди 2 бульдозери терміном на 15 днів [16].

Зрозуміло, що не дороги вони там грейдерували, а руйнували будинки й споруди, засипали колодязі й скотомогильники, корчували дерева й кущі.

Якщо бульдозери зруйнували покинуті житла, то на території чаші водосховища в межах Новогеорґіївського району на початок жовтня 1959 року все ще залишався 601 будинок зі своїми мешкан-

цями. Будинки були розкидані по всьому району невеликими групами у декілька хат і являли собою звичайнісінькі хутори, відірвані від основних сіл. Зосередивши всю увагу на переселенні великих сіл й докладаючи для цього чималих зусиль, влада вписала хутори (деякі з них навіть не мали назви!) до другої черги відселення. На початок жовтня такі висілки не мали шкіл, медичних закладів, магазинів, туди не надходила пошта, а лінії дротового радіо давно зруйнували. Їх жителі, інколи люди похилого віку, доживали вік фактично у самотині, живучи з власного городу.

Офіційно такі хутори нібито й не існували, а фактично мозолили своєю присутністю очі районних урядовців. «Залишати ці хутори... недоцільно...» — написали в листі до РМ УРСР секретар Новогеоргіївського РК КПУ Річка та голова РВК Калінін й просили дозволу їх знести, попередньо переселивши жителів [17].

Наприкінці 1959 року Кременчуцька ГЕС дала перший промисловий струм. Наступного року запрацювали всі 12 гідроагрегатів, що свідчило — електростанцію збудували остаточно. Десятки тисяч переселенців обживали нові місця, згадуючи свої рідні потоплені села. Однак водосховище розросталося, і, мов ракова пухлина, відвойовувало собі нові землі. Тож вода не тільки виробляла електричний струм, про що заявили на увесь світ як про перемогу «комунізму» на берегах Дніпра, але й руйнувала береги одного з найбільших штучних водосховищ.

Про це воліли не поширюватися.

Уже 1961 року постала необхідність знову відселяти 11 господарств жителів с. Ревівка, 33 дворів с. Калантаєве, 174 — Великої Андрусівки, 102 — Золотарівки, 24 — Нікольського та деяких інших сіл колишнього Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Загалом, до списку внесли 671 садибу, що потребувала відселення в першу чергу. 283 дворів вписали до другої черги відселення [18].

У 1962 році переселення продовжилося. На відселення громадян витратили 63 тис. крб.¹² Цього року в зоні берегоруйнування і підтоплення опинилися 29 дворів в селах Калантаєве, Ревівка, Золотарівка, Нікольське та ін. Загалом, 308 господарств, 49 з них впродовж 1962 року переселили [19].

Сотні дворів чекали своєї черги бути переселеними в наступні роки. Так, у 1963 році запланували відселити з зони підтоплення 271 двір. До 1 червня 1963 року перенесли тільки п'ять будинків. Загалом зупинити берегоруйнування й підтоплення для людини виявилось справою нездійсненною. Тривають ці процеси й донині.

Цікаво, що майже одночасно з відселенням жителів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей через побудову Кременчуцької ГЕС, відселялися і жителі деяких сіл Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської обл., а це 420 дворів, що спочатку не потрапили до відселення через спорудження Каховського водосховища. Це водосховище, всупереч розрахункам проєктантів,

СПРАВКА			
о ходе освоения средств по подготовке водохранилища Кременчугской ГЭС			
на 1-е октября 1962 года			
	/тис.руб./		
	: П л а н	: Выполнено	
	: Всего	: в том числе:	: Всего
	: :строй.	: :строй.	: :ст
	: :монтаж	: :монтаж	: :мо
Перенос строений индивидуального сектора	63		58,8
Перенос строений колхозов	3		0,6
Вынос сел в натуру	1,5		0,8
Перенос строений госсектора	3,2		3,2
Содержание оценочной комиссии	3,9		2,3
Содержание отдела по подготовке водохранилища Кременчугской ГЭС	1,5		1,1
Приобретение трансформатора для районной котельни	1,0		1,0
Стоимость проектных работ по водоснабжению	2,9		2,9
Водоснабжение сел Андрусовка и Калантаево	20		0,7

Довідка про відселення жителів, перенесення їхніх жител та господарських споруд колгоспів після введення Кременчуцької ГЕС в експлуатацію. Жовтень 1962 р.

Фонди ДАКО.

¹² У 1961 році в країні відбулася грошова реформа. Порівняно з попередніми роками 1 карбованець знецінили в 10 разів. Тож 63 тис. 1961 року відповідало 630 тис. крб дореформеного періоду.

також значно «розрослося» впродовж тільки двох років експлуатації Каховської ГЕС, тож загрожувало знищити майже півтисячі будинків селян. Для уникнення цього РМ УРСР 17.03.1958 р. ухвалила постанову №783 про відселення, вже вкотре, житлових будинків з території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей [20]. Та чи на цьому зупинилося відселення?

«Нове місто»

Розробляючи проект могутньої гідроелектростанції на Середній Наддніпрянщині, проектувальники передбачили також побудову селища біля ГЕС. Спочатку в ньому планували розселити сім'ї будівельників, а після побудови головного об'єкту — електростанції там мали поселитися експлуатаційники ГЕС. Рішення загалом вірне, однак до його втілення підійшли суто за радянськими нормами й стандартами.

Оскільки у середині 50-х років XX ст. у світі налічувалося вже чимало електростанцій і міст біля них, то розробникам проекту Кременчуцької ГЕС можна було взяти за зразок якесь зарубіжне місто і втілити досвід його планування й спорудження на берегах Дніпра. Однак закритість країни, відсутність вільного обміну спеціалістами та ідеями спричинили створення проекту загалом типового радянського, або, за тогочасним лексиконом — «соціалістичного зразкового» міста з усіма його вадами й недоліками, типовими для всієї країни, що виявилися не тільки під час забудови перших кварталів, але і після його здачі державній комісії.

Новітні, за світовими мірками, архітектурні проекти майже не розроблялися, тож і не втілювалися. Спроби зробити життя містян комфортним чинилися, наприклад, шляхом озеленення міста чи широкими вулицями, однак радянська дійсність брала своє. Можливість збудувати місто дійсно зразковим, оригінальним і таким, щоб архітектурні задумки випередили час, була змарнована

помилками проектантів, недоробками будівельників, непослідовністю забудови, постійною економією коштів та будівельних матеріалів, а то й нестачею їх, а також самими мешканцями міста, багато з яких ставилися до нього не як господарі, а швидше як квартиранти з низькою культурою побуту та співжиття. Не дивно, що всі вади спорудженого біля Каховської ГЕС міста Нова Каховка автоматично перенеслися на «Нове місто» біля Кременчуцької ГЕС.

Як відомо, 25 березня 1954 року спочатку Рада Міністрів СРСР, а через декілька місяців — 1 червня 1954 року, вже Рада міністрів УРСР ухвалили постанови «Про розгортання робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС». Постановами затвердили, зокрема, проект вилучення 342,68 га землі колгоспу імені Фрунзе і 182,44 га землі держземфонду для будівництва ГЕС у Новогеоргіївському районі Кіровоградської області.

27 вересня 1954 року виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих затвердив проект переносу дворів і переселення населення з зони водосховища Кременчуцької ГЕС і гідроелектростанції в межах с. Табурище. Цю територію села згодом проголосили «Но-

Додаток
до розпорядження Ради Міністрів
УРСР від 1 червня 1955 року № 646-р

СПИСОК
землекористувачів Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області, із земель яких відводяться земельні ділянки дирекції Кременчуцької гідроелектростанції Міністерства електростанцій під будівництво житлового селища

№ пп	Назва землекористувачів	Розмір земельної площі, що відводиться /га/	В тому числі за рахунок присадибних ділянок
1.	Колгосп ім.Фрунзе	149,2	40,2
2.	Ново-Георгіївське лісництво, Ново-Георгіївського лісгоспу /квартал № 33/	100,9	-
3.	Робітники і службовці /присадибні ділянки/	14,8	14,8
4.	Члени рибколгоспу ім.Петровського /присадибні ділянки/..	1,6	1,6
5.	Табурищенська сільрада /ділянки держземфонду, що знаходяться в користуванні різних установ і організацій/..	8,0	-
Разом		274,5	56,6

1 червня 1955 року в РМ УРСР визначили, які землі і хто саме повинен віддати під забудову «Нового міста» поблизу Кременчуцької ГЕС.

Фонди ДАКО.

вим містом». Крім того, на будівництво «Нового міста» виділили 274,5 га земель інших організацій і колективних господарств Новогеоргіївського району і 56,7 га земель присадибних ділянок колгоспників і робітників. Так, з земель колгоспу імені Фрунзе відбиралися 149,2 га, Новогеоргіївське лісництво жертвувало 100,9 га лісу в кварталі № 33, Табурищанська сільська рада віддавала 8,0 га, решту земель давав рибколгосп імені Петровського [1].

Здійснюючи підготовчі роботи на спорудженні електростанції, керівництво «Кременчукгесбуду» розпочало будівництво не тимчасових, а капітальних будинків для будівельників ГЕС, що стратегічно виявилось вірним рішенням. Перші з них заклали 27 травня 1954 року [2]. Вони й поклали початок забудови «Нового міста». Це були двоповерхові споруди на 8 квартир з пічним опаленням, з підведеною водою та каналізацією. Щоправда, як згодом виявилось, каналізацію не було куди вивести, тож мешканці ходили до вуличних вбиралень, поки під самісінькими будинками не викопали вигрібні ями. Біля будинків одночасно споруджували сараї для зберігання палива. Дахи вкривали шифером. Порівняно з хатами с. Табурище, вкритими соломою чи очеретом, двоповерхові цегляні будинки з шиферним дахом та мінімальними зручностями дійсно справляли враження. Перші їхні мешканці, які раніше проживали в перенаселених селянських хатах, отримували просторе, на перший погляд, житло. Однак милування ним швидко минало: тіснота приміщень, незручності з опаленням, нетримання тепла зовнішніми цегляними стінами (цегла була погано випаленою, трималася на розчині до якого так і не потрапила хоч крапля цементу; їх згодом покрили штукатуркою) та внутрішніми перестінками й стелями із т. зв. «сухої штукатурки», неякісна столярка, сусідські сварки робили свою негативну справу, невидиму з навколишніх сіл. Чого варте рішення замовників і проектантів здійснювати опалення квартир не централізовано, а індивідуаль-

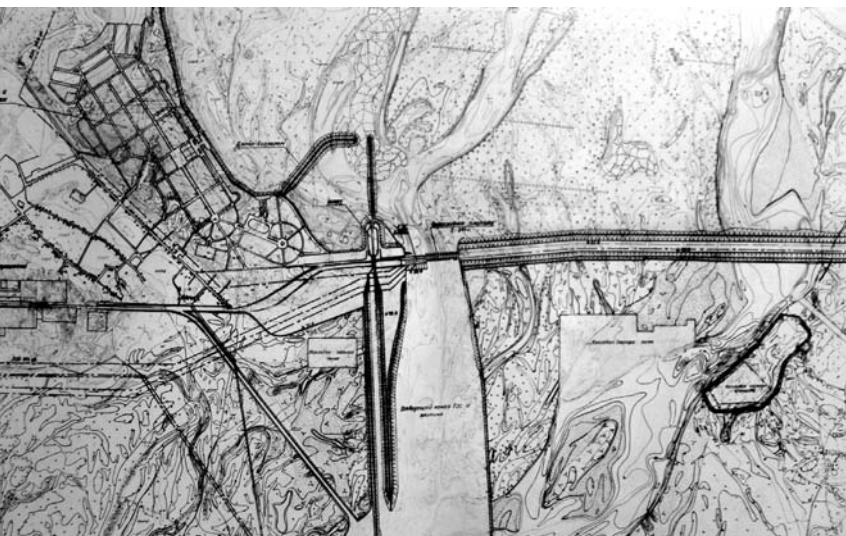
но — дровами й вугіллям у грубах! І як уявити таку картину «зразкового соціалістичного міста», коли його житель піднімається на другий чи третій поверх у інших вже будинках з білої (силікатної) цегли, які постали дещо пізніше, до свого помешкання з оберемком дров та відром вугілля? Не дивно, що здоровий глузд переміг, тож кошти на побудову міських котелень все-таки знайшли, однак десятки квартир так і залишилися з «індивідуальним» опаленням.

Поряд зі зведенням житла будувалися об'єкти соцкультпобуту: лікарня, школа, магазини тощо. Тоді, в 1954 році, цілісного проекту «Нового міста» ще не було.

Проект міста поблизу Кременчуцької ГЕС розробили у Харківському філіалі ДІПРОМІСТА на початку 1955 року. 20 липня 1955 року його розглянули в Раді Міністрів УРСР, внесли певні зауваження та зобов'язали Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справі будівництва і архітектури його переробити. До кінця року проект змінили і знову подали на затвердження до Ради Міністрів УРСР. Будувати «зразкове місто» зобов'язали «Кременчукгесбуд». Таку вказівку оформили 20 липня 1955 року постановою РМ УРСР і ЦК КПУ «Про зразкове будівництво міста при Кременчуцькій ГЕС». Постанова також зобов'язувала проектну організацію до 1 жовтня 1955 року підготувати «проект детального планування I-ї черги забудови міста при КремГЕС (робітничє селище)» [3].

25 січня 1956 року на засіданні уряду план схвалили чомусь таємною постановою «Про затвердження проекту планування і забудови міста, що утвориться в зв'язку з будівництвом КремГЕС» [4]. Затвердили, однак, будівництво тільки першої черги міста, що віднині отримало офіційну назву «робітничє селище Хрущов». Цією назвою лицемірною партійною й державною бюрократією значно потураючи честолюбним очікуванням і сподіванням тогочасного керівника держави М.С. Хрущова, культ особи якого поволи почав утвер-

джуватися в країні. Назва селища «приживалася» дуже довго, тож у численних документах його ще довго називали «Новим містом».

Схематичний план «Нового міста» та Кременчуцької ГЕС, розроблений «Укргідепом» (м. Харків). 1954 р.

Фонди ДАКО.

Селище будували як вище від с. Табурище, на території, що підносилася над ним на 85 м, так і на території безпосередньо села. Для будівельників ГЕС планували спорудити 92–93 тис. м² впорядкованого житла з розрахунку 9 м² на одну особу.

Генеральний план передбачав здійснити роботи з озеленення, прокладання доріжок, сходів до Дніпра, майданчика для відпочинку. Мали також уздовж узбережжя організувати пляжі й водні спортивні споруди, закласти парк культури і відпочинку на базі природного рельєфу с. Табурище, а дерева й кущі, що підлягали видаленню, не знищувати, а використати для озеленення вулиць і кварталів міста.

Таємний додаток до постанови Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1956 року значно деталізував проект забудови селища Хрущов [5]. Через 20–25 років після початку будівництва в селищі передбачали проживання 20–35 тис. мешканців. Якщо раніше «Нове місто» планували збудувати на відстані 7 км від греблі ГЕС, біля с. Ревівка, то нині вже остаточно погодилися його будувати навпроти самої

ГЕС, тобто на околицях с. Табурище — на т. зв. Табурищанській височині. Будинки вирішили зводити невисокими — від 2-х до 4-х поверхів. 4-поверхові будинки займали 30% усієї забудови, 3-поверхові — 50%, двоповерхові — 19,2%, одноповерхові — 0,8%. В житлових кварталах передбачили спорудження дитячих садків та ясел, ошадні каси, спортивні майданчики, їдальні та бібліотеки. Передовим на той час рішенням було виділення місць для майбутніх гаражів для легкових автомобілів, виробництво і продаж яких для населення передбачалося вже незабаром. Розриви між житловими кварталами планували забудувати магазинами та кіосками, довідковими бюро, будинками побутового обслуговування, автобусними зупинками тощо.

Для переселенців з с. Табурище, чий садиби потрапили під будівельний майданчик ГЕС, передбачили окремі квартали під індивідуальну забудову.

З розгортанням робіт на будівництві ГЕС жителі м. Новогеорґіївська деякий час навіть не здогадувалися, що їхнє місто піде на дно водосховища. Бо як пояснити той факт, що виконком Новогеорґіївської міської ради ще й у вересні 1955 року надавав дозволи на будівництво індивідуального житла в межах «старого» міста?! Так, 19 вересня 1955 року — майже через півтора року з часу розгортання підготовчих робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС, Софія Василівна Моложенко — робітниця Новогеорґіївської електростанції, отримала землю

НЕЛЬЗЯ НЕ ЛЮБИТЬ ПРИРОДУ

Случалось ли вам бывать в ро-
ще возле автотранспортного управ-
ления строительства? Если нет —
обязательно побывайте, посмотрите
на плоды бездушного отношения к
природе.

Некогда роща была великолеп-
ной. Красавцы дубы, гордо взмет-
нув кудри-кроны, слушали смеш-
ливых и трепетных осинок, а
внизу — густой, шумящий подлес-
ок... Отряд сосенок наполнял воз-
дух здоровым запахом.

Но вот около той рощи посели-
лись автотранспортники, которые
не заметили всей красоты этого
уголка природы. В роще появились
мазутные заправочные, кучи му-
сора, множество автомобильных
дорог. Нужно, положим, поста-
вить два столба электролиний —
прорубается просека.

Но дело не только в роще. Прой-
дитесь по поселку и вы увидите,
сколько попорчено газонов, сло-
мано деревьев шоферами-лихача-
ми.

Опомнитесь, товарищи из АТУ.
Мы не поденщики у советского
народа, чтобы сегодня строить, а
завтра ломать созданное.

Н. ЧАПЛЫГИН,
механик арматурного двора.

Допис в газеті «Кременчукбуд»
про хижацьке винищення лісових
насаджень у «Новому місті». 1959 р.
Фонди ДАКО.

площею 0,06 га на вулиці Грабовського, 12, для зведення власного будинку. Восени 1955 року, діставши дозволи, розпочали будувати хати жителі Новогеоргіївська П.Ф. Ключко, К.В. Левандовська, П.Т. Поліщук [6].

19 січня 1956 року відбулося чергове засідання міськвиконкому, де знову виділили землю в межах міста на спорудження житла. Дозволи отримали Г.В. Попов, В.К. Панченко, Ф.Д. Зелінський та інші. Нові хати запланували збудувати в Новогеоргіївську на вулицях 1 Травня, Чапаєва, Петровського, Ватутіна та ін. [7].

У середині 50-х рр. XX ст. Новогеоргіївськ досить умовно можна було назвати містом: деякі вулиці весною, восени та під час дощів вкривалися калюжами, всі будинки центральної частини міста, зайняті органами влади, чи закладами охорони здоров'я, культури, освіти, інших державних установ, мали поважний вік, оскільки

м. Новогеоргіївськ. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

їх збудували наприкінці XIX або на початку XX ст., але не за роки радянської влади. Тільки окремі будівлі, зокрема, Воскресінської церкви, колишнього Нікольського училища, Червоної школи, чоловічого училища, жіночої прогімназії дійсно

були окрасою невеликого і майже всуціль одноповерхового міста.

Весною 1956 року в Новогеоргіївську навіть організували «декадник лісу» — мешканці висадили на вулицях міста, у скверах

та кладовищах 5 тис. дерев. Навіщо вони це робили? Мабуть тому, що про долю свого міста, визначену ще 20 липня 1955 року, коли з'явилася постанова РМ УРСР і ЦК КПУ про об'єднання селища будівельників Кременчуцької ГЕС з «переносимим містом Новогеоргіївськом з метою створення єдиного зразкового міста», навіть не здогадувалися — ні жителі, ні керівництво міста.

16 квітня 1956 року відбулося чергове, але визначальне за своєю суттю й значенням, засідання Новогеоргіївського міськвиконкому. Його рішення оформили протоколом № 5. Члени Новогеоргіївського міськвиконкому ухвалили виділити під Кременчуцьке водосховище із земель міста 422 га, де на садиби громадян припало 185 га [8]. Цим рішенням доля міста Новогеоргіївська прояснилася остаточно й безповоротно — воно підлягало затопленню.

Якщо керівництво м. Новогеоргіївська та Новогеоргіївського району тривалий час — з травня 1954 року і до квітня 1956 року, не повністю уявляли собі масштаби змін, спричинені будівництвом Кременчуцької ГЕС, тож не розуміли всіх випробовувань, що буквально посипалися на невелике місто біля Дніпра, то що тоді говорити про настрої й очікування рядових мешканців міста або сіл?!

Подібна ситуація повної необізнаності щодо майбутньої долі рідного села чітко проявилася і серед жителів та представників ор-

Околиці м. Новогеоргіївська. Червень 1959 р.
Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

ганів влади с. Табурище. Так, 19 серпня 1955 року виконком Табурищанської сільської ради розглянув заяву Миколи Соколова про наділення його землею під будівництво хати. Ганна Недавна на власній садибі продовжувала будувати нове помешкання. Дістала дозвіл, записаний до протоколу № 22 засідання виконкому Табурищанської сільської ради від 19 листопада 1955 р., збудувати власне житло на садибі свого батька Надія Алфьорова. Взявся будувати нову хату і Григорій Єременко [9].

м. Новогеоґіївськ. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

Коли остаточно постала загроза за-топлення Новогеоґіївська, то його керівники та мешканці сподівалися, що для них збудують окреме місто. Дійсно «нове місто Новогеоґіївськ» спочатку запланували збудувати на пустці неподалік селища Хрущов, на

відстані 500–700 м від нього, у західній частині урочища «Акація». Архітектор Валентина Андріївна Пернач з Харківського філіалу Українського державного інституту проектування міст розробила проект «нового Новогеоґіївська». Назва «новий Новогеоґіївськ» неодноразово постає в документах того часу, аж поки на засіданні бюро Новогеоґіївського РК КПУ та виконкому Новогеоґіївської районної ради для нього навіть придумали та озвучили назву — «Придніпровськ», що залишилася незатребуваною. У серпні 1956 року на новому місці для жителів Новогеоґіївська почали наділяти садиби в кварталі 104. У вересні та в жовтні 1956 року під

індивідуальні садиби мешканців міста, яке мало залишитися на дні водосховища, виділили квартали 102–104, 124, 125, 128, 131 та 139.

У 1957 році на забудову перших 7 житлових багатоквартирних будинків «нового міста Новогеоргіївськ» навіть виділили кошти, однак не передбачили жодного карбованця на водопровід, каналізацію та лінії електропередач [10].

Розпочинати будівництво житла без комунікацій не було сенсу.

Зрештою, сподівання жителів міста та керівництва району щодо переселення до «свого нового міста» виявилися марними. Населення м. Новогеоргіївська, а також чимало установ та організацій відселялися на південно-західну частину селища Хрущов.

12 грудня 1957 року Рада Міністрів УРСР затвердила постанову №1405 «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеоргіївська, Кіровоградська обл., у селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», що остаточно вирішила долю райцентру. Рішення обґрунтували метою «...утворення єдиного адміністративного центру та врахування наявності у селищі Хрущов інженерних споруд і комунікацій, що значно скорочує витрати при будівництві м. Новогеоргіївська на новому місці» [11].

Вивезення шкільного майна. м. Новогеоргіївськ.
Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного

У березні 1957 року жителям Новогеоргіївська продовжили наділяти садиби в «Новому місті». У кварталі 128 садиби потрапили на 20-річні лісові насадження, у кварталі 139 деякі садиби опинилися на місці силосної траншеї глибиною до 3 м, у кварталі 125 садиби «вилізли» на крутий схил.

Місто Новогеоргіївськ не тільки зникало під водами Дніпра, а й назавжди втрачало свою історичну назву. Однак на будівництві «Нового міста» використали чимало будівельного матеріалу зі «старого міста». Так, бутовий камінь з покриття вулиць Новогеоргіївська виймали, перевозили до «Нового міста», де ним заощували дороги. У такий спосіб, розібравши тверде покриття вулиці Робітничого селища м. Новогергіївська (від бази «Заготтютюнсировина» до артілі «Вирішальний»), замостили вулицю в кварталі № 104 нагірної частини «Нового міста». Так само перенесли майже все тверде покриття більшості замощених вулиць Новогеоргіївська на нове місце.

На спорудженні «Нового міста» чимало використали будівельного матеріалу з розібраних будівель Новогеоргіївська. Розбирання доручили спеціальній бригаді. Роботу свою вони виконували не завжди ретельно, тож чимало цінного будівельного матеріалу, зокрема цегли, випаленої наприкінці XIX — початку XX ст., виявилося непридатним для повторного використання. Все ж розібрали цегляні будівлю «Судоверфі» об'ємом 3 770 м³, приміщень, що належали залізниці (780 м³), будівлі хлібопекарні (1 706 м³) виробничі та торгівельно-складські споруди артілі імені XX з'їзду КПРС (14 830 м³), Воскресінську церкву та ін. [12]. Чимало будівельного матеріалу потрапило на новобудови, тож, формально втративши свою історичну назву Новогеоргіївськ, місто все-таки збереглося в тисячах цеглин, вкладених у новобудови та у безлічі каміння, що ним вимощувалися вулиці «Нового міста».

Для забудови селища Хрущов вже у новому форматі, з врахуванням «підселення» м. Новогеоргіївська, додатково виділялося з республіканського бюджету 11 млн крб. Ще 30 млн виділили на «забезпечення переселення з м. Новогеоргіївська в селище Хрущов 1 000 окремих дворів».

Керівництво Новогеоргіївського

району, перш за все секретар районного комітету партії Річка, ще деякий час відстоювали право жителів старовинного міста, що, свого часу, увібрало в себе славу й літописного Крилова, компактно переселитися на нове місце зі збереженням усієї структури районного центру, тож відправляли листи в Москву і Київ з проханнями дозволити будувати «новий Новогеоргіївськ». Їм у цьому відмовляли. Остаточно надії були поховані 8 жовтня 1957 року листом заступника голови Ради міністрів УРСР Маркова до Міністра будівництва електростанцій СРСР Павленка, в якому говорилося про недоцільність будувати нове місто, оскільки «нове місце забудови м. Новогеоргіївська і територія селища будівельників КремГЕС примикають одне до одного і становлять єдине місто» [13].

До кінця 1957 року керівництво Новогеоргіївського району цілковито «капітулювало» щодо своїх бажань жити у «своєму» но-

Останні дні школи м. Новогеоргіївська — інвентар перевезуть, а будівлю розберуть. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного

вому місті. 26 грудня 1957 р. виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих ухвалив остаточне рішення «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеоргіївська в селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС» [14].

Об'єднання двох поселень в одне ціле аргументувалося наявністю вже готових «інженерних споруд і комунікацій, що значно скорочує витрати при будівлі м. Новогеоргіївська...» Також передбачалося перенесення до селища Хрущов меблевої фабрики, цегляно-черепичного заводу, житлових будинків, а також будівництво

З добротного будинку — купа цегли. м. Новогеоргіївськ.
Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

чайної, заготівельного пункту, заводу безалкогольних напоїв, млина й олійниці, цеху ковбасних виробів, дитячого садка та ясел, шкіл, дитячого будинку, магазинів, адміністративних будівель тощо.

Для підприємств і складських приміщень виділи місце під забудову

в південно-східній частині колишнього с. Табурище «вздовж залізниці». Головною вулицею селища Хрущов вважалася набережна та паралельна їй вулиця. Головна магістраль мала ширину 35 м, у зоні багатоповерхової забудови вулиці мали ширину в 25–30 м, а в зоні індивідуального сектору — 15–20 м.

Перші багатоквартирні будинки в Новогеоргіївську почали розбирати весною 1958 року. До 10 березня 1958 року розібрали чотириквартирний будинок на вулиці 8 Березня. Майже через тиждень на купу непотребу перетворився п'ятиквартирний будинок, що стояв на майдані Петровського. До 25 березня зруйнували двоквартирний будинок на вулиці Рози Люксембург. Всі вони належали до комунальної власності. Їхні мешканці — працівники органів влади та інших державних установ, тимчасово переселялися не до «Нового міста», а до «вільної житлової площі» Новогеоргіївська [15].

Розбирання будівель т. зв. комунальної власності у м. Новогеоргіївську відбувалося надзвичайно повільно. У серпні 1958 року, коли до затоплення залишалося трохи більше року, відбулося засідання міського виконавчого комітету, на якому детально розглянули питання про хід розбирання й перенесення будівель до «Нового міста».

Члени виконкому констатували досить таки критичну ситуацію, що виникла у зв'язку з цим. Тому роботу визнали незадовільною та такою, що ставить під загрозу перенесення Новогеоргіївська.

Робітників, які розбирали будівлі, катастрофічно не вистачало,

Бригада робітників здирає металевий дах з шкільної будівлі.
м. Новогеоргіївськ. Червень 1959 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

не було й будь-яких механізмів, навіть крану. Розібраний будівельний матеріал розкрадався, його охорону не організували.

Зрозуміло, що за таких темпів розбирання й перенесення будівель з Новогеоргіївська заповнювати чашу водосховища з осені 1959 року було неможливим.

Керівництво держави вимагало від забудовників утворювати цілісні архітектурні ансамблі з інтенсивним озелененням та попереднім інженерним облаштуванням територій забудови. У місті планували створити парки і сквери на площі 64 га, в т. ч. парк культури і відпочинку площею 53 га, використавши для цього лісовий масив, що вже існував. Площу зелених насаджень передбачили з розрахунку 19,5 м² на одного жителя. Для озеленення селища використали саджанці білої акації, абрикосу, бересту, вишні, груші, білої та чорної тополі, сосни звичайної, липи, яблуні та ін.

70% вулиць селища були заощені чи заасфальтовані до 1961 року.

Інженери «Кременчукгесбуду» внесли суттєві зміни до оформлення фасадів будинків селища. Так, замість невиразних фарб по штукатурці, багато будинків отримали різноманітні візерунки, викладені з цегли червоного кольору.

Поблизу міста запланували збудувати турбази, будинки відпочинку, літні дитячі табори. Основним видом перевезень міських пасажирів передбачався автобус. Також у плані були залізничний вокзал та пасажирська пристань. Планували прокласти тролейбусні лінії. Головним постачальником прісної води мали бути підземні джерела. Каналізація прогнозовано виходила до Дніпра. Цим затверджений проект селища Хрущов, звичайно, не обмежувався.

До проекту забудови селища Хрущов постійно вносилися зміни. Причини їх в тому, що детальний проект планування західної частини селища з центральним парком культури та відпочинку,

і району індивідуального будівництва нижньої частини, розробили в Харківському філіалі ДІПРОМІСТА. А детальний проект місця компактного проживання будівельників ГЕС, тобто східну частину селища — його фактичний центр, розробили в УКРГІДЕПі. Цей проект з'явився значно раніше генерального плану всього міста, тож під час забудови увесь проект постійно коректувався і уточнювався. Окрім того, забудову селища здійснювали дві різні будівельні організації — БМУ «Кременчукгксбуду» та «Спецбудтрест № 2» Міністерства міського і сільського будівництва УРСР.

Дві будівельні організації демонстрували загалом різні рівні якості виконаних робіт — у «Спецбудтресті №2» вони завжди були гіршими. Окрім того, робітники БМУ «Кременчукгесбуду» за ви-

Під натиском «Нового міста» с. Табурище зникло повністю. 1958 р.

Фонди ДАКО.

Від старовинного козацького села Табурище нічого не залишилося. 1958 р.

Фонди ДАКО.

конані ті ж самі об'єми робіт, що й робітниками «Спецбудтресту», отримували заробітну плату набагато вищу.

У січні та лютому 1958 року виявилися перші надзвичайно значні вади в плануванні та забудові селища Хрущов. У нижній частині селища зафіксували значне підвищення ґрунтових вод. Їхня кількість могла значно збільшитися вже в недалекому майбутньому через заповнення чаші водосховища водою і закономірного підтоплення нижніх кварталів міста. Причина крилася в тому, що ця територія селища була позбавлена нормального стоку талої та дощової води до Дніпра, оскільки знаходилася в замкненому просторі, що утворювався Табурищанським мисом і насипом залізниці. За два роки від початку забудови виникла чимала за площею заболочена місцина. Під час дощів та танення снігу нові вулиці перетворювалися на непрохідні, людські городи затоплювалися, вода потрапляла до підвальних приміщень чи до вигрібних ям [16]. Цю проблему не розгледіли ні в Харкові, коли проектували нове місто, ні в столиці, коли затверджували проект.

Згодом спробували знайти вихід — вздовж вулиць, які постійно підтоплялися, було вирито арики, побудовано декілька насосних підстанцій. За останні тридцять років ці насосні підстанції не модернізовувалися, перестали працювати. Тож мешканці окремих вулиць Хмельницького мікрорайону (у народі називається Табурищем) сучасного Світловодська і зараз з острахом зустрічають весну чи очікують літні зливи.

У період з вересня 1957 року по березень 1958 року державна комісія підписала акти про введення в дію 19 житлових та громадських будинків у селищі Хрущов. З них тільки щодо одного будинку комісія змогла виставити оцінку «добре», решта отримала — «незадовільно». Так, у деяких будівлях лікарняного містечка залізобетонні плити використали вкорочені, від чого вони спиралися на стіни не по 12 см, а лише по 3–9 см. У будинках першого кварталу

перекладини над вікнами вклали теж значно коротшими за норму. Це явище виявили і після дослідження способу закладання міжповерхових східців — вони теж не повністю сідали в гнізда. В будинках №1 і №2 II кварталу лутки та одвірки «не мали правильної форми». Будівельники

Панорама нижньої частини «Нового міста». 1959 р.
Фонди ДАКО.

на власний розсуд змінювали окремі конструктивні елементи, що не передбачалося проектами. Вкладання вкорочених залізобетонних панелей фіксувалися майже у всіх будинках, зведених в 1957 році. Щоб стелі не завалилися, будівельники підпирали їх металевими двотавровими балками. Також майже в усіх будинках, що їх комісія все-таки взяла в експлуатацію, навіть з оцінкою «незадовільно», столярні вироби виявилися вологими, викривленими, а деякі гнилими. Їх все одно фарбували [17].

Недоліки і прорахунки у будівництві селища Хрущов помічали не тільки прискіпливі члени приймальних комісій, а й кожен, хто на той час перебував на будівництві житлових кварталів.

Будь-яка інша тогочасна розвинута країна світу не могла допустити такі хиби в принципі. А для радянської країни та її будівельної галузі це перетворилося ледь не на норму. Так от: коли забудова селища Хрущов житловими будинками та іншими об'єктами йшла швидкими темпами, то підземних комунікацій (водо-

провід, каналізація, теплотраса, телефонний і радіозв'язок) перед початком будівництва в деяких кварталах часто чомусь не робили. А якщо і робили, то нерідко вже після того, як вулиці намощувалися бутовим камінням чи асфальтувалися [18].

Такими явищами обурювалися не тільки рядові будівельники, а й керівництво Новогеоргіївського району, тож писали чимало скарг до ЦК КПУ, до Ради Міністрів УРСР.

Центральна частина селища Хрущов. 1960 р.

Фонди ДАКО.

Чи могло нове місто за такого будівництва бути зразковим?!

До проекту будівництва багатоквартирних житлових будинків внесли ще й таку зміну: внутрішню висоту приміщень знизили на 30 см (замість 3,00 м — 2,70 м),

східцеві коридори у будинках не штукатурили, а залишали цегляними з розшивкою, дахи робили «полегшеними». Потім стелю знову понизили — до 2,50 м. Одноповерхові будинки часто робили саманними, стіни у них, а також у багатоповерхових нерідко робили з комишиту¹³, адже очерету по берегах Дніпра росло чимало. З цим комишитом постійно експериментували, тож замість дорожчої цегли чи бетонних плит, його використовували для побудови зовнішніх і внутрішніх стін, стелі, тинів тощо. Виготовляли навіть комишитово-бетонні панелі, комишитові в'язані мати, комишитово-алебастрові стіни та панелі. Чимало будинків у «зразковому»

¹³ Тобто, очеретяні.

місті збудовані глинобитними, а цегла використовувалася тільки на зовнішнє облицювання стін.

Чим ближче було до пуску в дію ГЕС, тим темпи будівництва прискорювалися, а «технології» удосконалювалися, перейшовши на т. зв. «індустріальні рейки». Це означало, що дерев'яна покрівля замінювалася на плоску з використанням залізобетону, східці вже робили не з цегли, а використовували бетонні суцільні марші. Міжкімнатні стіни обшивали гіпсовими плитами, тож їх не штукатурили. Все це здешевлювало будівництво. Але не робило його якісним.

Спроба збудувати дійсно зразкове місто не вдалася!..

Згодом далася взнаки загальна вада водосховища — вода в ньому майже кожен рік вкривається синьо-зеленими водоростями, що отруюють життя не тільки в Дніпрі, а й жителям колись «зразкового соціалістичного міста», що за свою коротку історію встиг отримати три назви — Хрущов — Кремгес — Світловодськ.

19 серпня 1957 року на засіданні виконкому Новоградівської міської ради офіційно затвердили назви вулиць «зразкового міста». Відомо всім, що місто збудували майже в центрі української землі й на берегах річки, що нерозривно пов'язана з історією перш за все України. Будівельниками Кременчуцької

Замощування бруківки біля будинку № 4 у IV кварталі «Нового міста». 1958 р.

Фонди ДАКО.

ГЕС були теж переважно українці з прилеглих до новобудови сіл і міст Кіровоградщини, Полтавщини та Черкащини. Однак з 48 вулиць, що їм дали назви наприкінці літа 1957 року, виявилось лише п'ять, пов'язаних з іменами діячів української культури та історії: це вулиці І. Франка, І. Богуна, М. Коцюбинського, М. Глінки, Лесі Українки. Зате не забули про діячів російської культури, таких як Лермонтов, Пушкін, Чехов, Маяковський, Толстой та ін. Увічніли російських полководців Кутузова, Нахімова, Ушакова. Найбільше у назвах вулиць закарбували пам'ять про більшовицьких функціонерів: Фрунзе, Куйбишева, Дзержинського, Орджонікідзе, Калініна, Щорса, Леніна, Урицького, Крупської та ін. Не забули й про діячів марксизму-ленізму світового масштабу, революційні події та пролетарські свята, тож з'явилися вулиці Енгельса, Маркса, Розі Люксембург, Димитрова, Паризької Комуні, 9 січня, 1 Травня та ін. Тож і в назвах вулиць місто постало як типове радянське. Єдиний виняток — на деяких будинках, споруджених з білої цегли, викладали орнамент червоною цеглою, що нагадував про

Вулиця Гагаріна в селищі Хрущов. 1960 р.

Фонди ДАКО.

українськість міста лише по формі, але не за суттю. Тодішні керівник держави М.С. Хрущов теж любляв носити вишиванки, в одній з них він навіть прибув на відкриття Кременчуцької ГЕС, але для нього то був лише зручний одяг.

Довгий час не могли визначитися з адміністративним підпорядкуванням селища Хрущов. Так, Державна Планова Комісія при Раді Міністрів УРСР 1 квітня 1961 року доручила обґрунтувати віднесення селища Хрущов до Полтавської області, мотивуючи це «тісним промисловим та життєвим зв'язком селища» з м. Кременчуком [19].

Обґрунтування вчасно не зробили, тож селище залишилося в межах Кіровоградської області. Там м. Світловодськ перебуває й нині.

1963 роком датований «Висновок секції житлово-комунального і соціально-культурного будівництва Державної комісії по прийому в промислову експлуатацію Кременчуцької ГЕС на Дніпрі і житлового комплексу ГЕС». Документ, своєрідний акт прийомки споруд на Дніпрі, підписали голова Кіровоградського облвиконкому Турбай і голова обласної планової комісії Артющенко. В частині, що стосуються власне селища енергетиків і будівельників ГЕС, вказано, зокрема, про те, що воно є частиною гідровузла та одночасно є основою для об'єднання з переселенням Новогеоргіївськом. Відстань від ГЕС до селища всього 500 м.

Всупереч пропагандистським запевненням з трибун, на шпальтах газет, під час демонстрації декількох документальних фільмів, присвячених селищу енергетиків і будівельників Кременчуцької ГЕС, керівництво області добре розуміло, що воно не є «зразковим соціалістичним містом» з багатьох причин. Найголовніші з них — недоробки будівельників та прорахунки проєктантів. Так, станом на 1963 рік бовваніли декілька незакінчених споруд, зокрема поблизу школи № 3 та школи-інтернату. Не закінчили благоустрій та озеленення декількох кварталів. Така ситуація склалася і на набережній.

На 9-му році існування селища (успішно перейменованого після вимушеної віставки М.С. Хрущова) дроти електропередач

Кільця є, а колодязів нема

В нижній частині селища Хрущов є вулиця Будівельна. Тут важко відшукати колодязь для громадського користування. 26 мешканців, які недавно заселились у власні будинки в західній частині вулиці, терплять від нестачі води.

Щоб відчепитись від надокучливих відвідувачів, голова сільради т. Дем'ян заявив, що райпромкомбінат не виробляє цементованих кілець для колодязів.

Насправді це не так. Кільця виробляються в райпромкомбінаті і вільно продаються. Саме з них на інших вулицях і споруджено вдосталь колодязів. Так на Садовій, наприклад, їх є аж три.

Ми вкрай обурені поведінкою т. Дем'яна, який нечуйно ставить ся до побутових потреб трудящих.

М. СОКОЛОВ,
житель вул. Будівельної.

Тогочасна проблема, що зустрічалася практично в усіх переселених селах — недостатня кількість прісної води. Про це свідчить і допис в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський район) про забезпечення водою відселених з с. Табурище жителів. 1958 р.

Фонди ДАКО.

все ще висіли на похилених дерев'яних опорах, які вважалися тимчасовими, однак змінювати їх ніхто не збирався.

Хоч будівництво доріг та тротуарів припинилося, однак у селищі так і не спромоглися довершити до кінця водовідвідну каналізацію. Відсутність її спричиняла забруднення і руйнування вулиць, підтоплення декількох кварталів. Східна частина селища Кремгес створювала враження дійсно завершеного і обжитого, однак стіни деяких будинків, споруджених з білої цегли, промокали і продувалися в період сезонної негоди. У деяких будинках столярні вироби розсохлися і покоробилися. І в 1964 році м. Кремгес забезпечувався водою з тимчасової водойми. Це джерело води не призналося для постачання всього міста і тому жителі постійно стикалися з нестачею води, особливо влітку. Проблему намагалися вирішити шляхом її підвезення двома автомобільними цистернами [20].

Проводячи водопровідну мережу, будівельники часто порушували технічні й проектні вимоги. Тож деякі колодязі опинилися на проїжджій частині вулиць, їх вкривали бетонними плитами, не розрахованими на великі навантаження від постійного автомобільного руху, тому люки колодязів часто руйнувалися.

Деякі водопровідні труби, довжиною у сотні метрів, вклали вище глибини промерзання, тож рано чи пізно вони виходили з ладу. Обладнання деяких насосних станцій не відповідали проекту і не забезпечували необхідного тиску у водопровідній мережі східної частини міста. У місті збудували самотічну каналізацію, спорудження очисних споруд не закінчили, тож всі брудні води скидалися в Дніпро неподалік міста. Каналізаційні трубопроводи в деяких місцях виявилися зруйнованими вже через нетривалий час від початку їх експлуатації.

Труби теплопостачання від котелень часто вкладалися як тимчасові, неякісно і без належного утеплення. Для утеплення в багатьох місцях використовувався шлак без гідроізоляції трубопроводів, а також ганчірки та толь, через що спостерігалися великі втрати тепла. Теплотраси у багатьох місцях вимагали заміни, довжина таких теплотрас сягала понад 6 км [21].

Попри всі негаразди, РМ УРСР зобов'язала Кіровоградський обласний виконавчий комітет взяти від дирекції ГЕС на баланс об'єкти і споруди міста.

У місті будівельників і експлуатаційників Кременчуцької ГЕС, що нині носить назву Світловодськ, промайнула юність тисяч його жителів, а тисячі народилися вже тоді, коли ГЕС справно виконувала свою місію — виробляла електричний струм. Тож місто для них є рідним, попри всі минулі й нинішні негаразди.

«Нове село»

Чимало уваги приділили побудові в Новогеоргіївському районі зразкового «Нового села», яке повинне було стати втіленням переваг «соціалізму» над «капіталізмом» та свідчити про «щасливе життя радянських колгоспників». Так декларували своє бачення «нового українського села» керівники району.

На екскурсію до селища Хрущов приїхали члени колгоспу «Іскра» Олександрівського району Кіровоградської обл. 60-ті рр. XX ст.

З архіву Т. Катеринчук (сел. Олександрівка).

Якими були по-воєнні українські села вздовж Дніпра в той час, коли проект Кременчуцької ГЕС вже був розроблений, свідчить протокол від 1 квітня 1953 року засідання виконкому Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району Кіровоградської області.

На той час селом

вже ходили розмови про побудову неподалік Кременчуцької ГЕС, однак у цю затію влади мало хто вірив. Тож на виконкомі взялися за поліпшення санітарного стану села Табурище, покращення умов життя його мешканців. З доповіддю виступив голова сільської ради Дем'ян, який, за тогочасним усталеним звичаєм, спочатку підкреслив «грандіозні досягнення, здобуті за роки післявоєнних сталінських п'ятирічок під керівництвом Сталіна¹⁴ та, зокрема, по відбудові с. Табурище». В дійсності говорити про будь-які «грандіозні досягнення» не було підстав, адже фактично село на той час не мало свого клубу, лікарні, бані та мосту через річку Цибульник.

З виступу голови сільської ради дізнаємося також, що установи та організації, а з ними і все село, мали «непривабливий вигляд», двори не очищені від бруду, табори для тварин у колгоспі в незадовільному стані, ремонт будівель не закінчений, більшість

¹⁴ На той час, коли відбулося засідання виконкому Табурищанської сільської ради, Й. Сталін вже місяць як помер.

колодязів громадського користування в антисанітарному стані. В селі хоч і є середня школа, але вона «розкидана» по декількох «примітивним хатах»¹⁵, де «дуже важко як учням, так і вчителям» — зробив висновок голова сільради.

Фільми в селі хоч і демонструють, але роблять це старими картинами по 3–4 рази. Також в багатьох колгоспників

не відремонтовані хати, покрівлі течуть, але правління колгоспу соломи не дає, хоча багато соломи на полях пропадає. У весняний період шляхи дуже зруйновані, тож «зараз не те, що проїхати, а й пройти неможливо».

У селі немає електричного освітлення, тож потрібно просити артіль «Граніт», де є електростанція, щоб «добитися» електрифікації.

Братерська могила не повністю доглянута¹⁶, хоча вона й закріплена за школою. Таким непривабливим постало село Табурище на початку 50-х рр. XX ст. [1]. Згодом воно увійде в історію будівництва Кременчуцької ГЕС тим, що на його території збудують місто.

Напевне, що на той час практично всі придніпровські села мало чим відрізнялися від с. Табурище. Добре те, що поруч з селом протікала найбільша річка України, а багата літня пора прикривала всі непривабливі картини сільського побуту строкатою зеленню

Це житло, в якому виросло не одне покоління родини Кучугурних з с. Подорожного Новогеоргіївського району, зруйнували перед затопленням Кременчуцьким водосховищем. 50-ті рр. XX ст.

З архіву В. Присяжнюка (сел. Олександрівка).

¹⁵ Ці «примітивні хати» свого часу, напевне, відібрали у т. зв. куркулів, яких запроторили до Сибіру.

¹⁶ З часу поховань у ній воїнів радянської армії минуло вже 9 років!

трав, кущів та дерев, зате взимку все вкривалося товстою сніговою пеленою. Не так успішно, як це хотілося б керівникам різного рівня, працювали табурищани в «рідному» колгоспі імені Фрунзе. Так, впродовж 1955 року з кожної колгоспної корови надоїли в середньому по 1 076 літрів молока, що дорівнювало річному надою від кози, яка утримувалася в селянському дворі. З 142 ц м'яса, що його селяни повинні здати сумарно «з кожного подвір'я», здали тільки 12 ц. По закінченню всіх сільськогосподарських робіт (станом на 13.12.1955 р.) кукурудзу з поля площею 180 га не зібрали, а соломі на площі 400 га не заскирдували [2]. Воно й не дивно, адже колгоспне селянство України перетворили фактично на кріпаків, позбавлених будь-яких стимулів до продуктивної праці. Так, без сумніву, працювали в усіх тогочасних колгоспах, оскільки трудодень, як мірило праці колгоспника, не слугував засобом покращення економічного стану в сільському господарстві.

З побудовою Кременчуцької ГЕС з'явилася можливість збуду-

У стіни нового будинку для переселенців робітники
вкладають в'язки очерету. 1958 р. Новогеоргіївський район
Фонди ДАКО.

вати «сразкове соціалістичне село» з величезним колгоспом, яке б слугувало маяком для інших сіл і господарств, практично з нуля.

Розпочати будівництво т. зв. «казового села», воно ж «Нове», вирішили в 1955 році.

6 травня 1955 року виконком Кіровоградської обласної

ради депутатів трудящих та виконком Новогеоргіївської районної ради в листі до РМ УРСР запропонували створити «новий показовий населений пункт у Кіровоградській області» з метою вивчення найбільш ефективних і економічних засобів будівництва силами колгоспів за допомогою держави житлових, культурно-побутових, тваринницьких та інших приміщень [3].

Намітили збудувати «Нове село» поблизу урочища Бакаєве, куди планували переселити до 1 200 господарств з сіл Подорожнє, Клочкове, Самусівка, Пеньківка, колгоспників м. Новогеоргіївська — з колгоспів імені Чапаєва з Новогеоргіївської міської ради, імені Хрущова Подорожанської сільської ради, імені 15-річчя ВЛКСМ Пеньківської сільської ради, об'єднавши, таким чином, їх усіх до одного «укрупненого» колгоспу, що теж планувався бути «зразковим».

Розбивку плану «Нового села» на місцевості здійснили 13 травня 1955 року. Через місяць, 17 червня, Кіровоградська обласна рада депутатів трудящих затвердила рішення № 669 «Про побудову показового села в Новогеоргіївському районі» [4].

Об'єднанню передували загальні збори членів названих колгоспів, де всі як один зголосилися переселитися до «зразкового» села.

Зрозуміло, що збори відбувалися в досить напруженій атмосфері нерозуміння, розгубленості та страху, але селяни були звичай тільки статистами, оскільки їхні долі вирішувалися не на зборах, а в чиновницьких кабінетах: столичних, обласних, районних...

Проект «зразкового» села попросили розробити вчених з Академії архітектури УРСР. Відповідальність за побудову «Нового села» поклали на заступника голови виконкому Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Бродського. Майже відразу після затвердження рішення «Про побудову показового села в Но-

вогеоргіївському районі» до Ради міністрів УРСР надійшов лист за підписом голови Кіровоградського обласного виконавчого комітету Турбая, в якому викладене бачення обласної влади цього «Нового села». Площа орних земель майбутнього «укрупненого» колгоспу імені Хрущова в 6 318 га майже вдвічі, а подекуди і втричі, перевищувала сусідні господарства. Село планували збудувати на лівому березі долини річки Цибульник. Під забудову села виділили 650 га. Будинки в селі повинні були мати обов'язково кам'яні фундаменти. Дах вкривався глиняною черепицею.

Схоже, що на цьому «новизна» і закінчувалася, адже всі стіни нових будинків колгоспників проектувалися глинобитними, сте́ля — з широким використанням очерету. Саме на такому типі «нових» будинків зупинилося керівництво «Кременчукгесбуду», яке 17 серпня 1955 року організувало нараду за участю керівників Новогеоргіївського району та представників Академії архітектури УРСР. Начальник будівництва Новиков, головний інженер Строков, заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський уважно розглянули проект «однокімнатного глинобитного будинку Б-107», запропонованого Академією архітектури та схвалили його. Також попросили архітекторів розробити проекти «комишитового» будинку та саманного й надіслати його замовникам до 25 серпня 1955 року [5].

Для колгоспних ферм запланували фундаменти кам'яні, стіни цегляні, дах — шиферний. Будувати «Нове село» колгоспники повинні самі, створивши будівельну бригаду у 300 осіб, а допомагати їм в цьому зобов'язали «Кременчукгесбуд».

Колгоспи для нового будівництва зобов'язувалися виділяти додатково людей без відриву їх від польових робіт.

На будівельну бригаду покладался обов'язок збудувати всі житлові, господарські й тваринницькі споруди, а також власноруч виготовити необхідну кількість цегли, черепиці, плетених з лози

тинів, та ще й здійснити пиляння лісу.

«Кременчукгесбуд» зводив об'єкти соцкультпобуту, за потреби постачав для села залізобетонні конструкції, а також такі будівельні матеріали, як бутовий камінь, глину та пісок.

Збудувати село планували за 3,5 років, до середини 1958 року його мали заселити.

Вартість будівництва «Нового села» оцінили в 12,6 млн крб, з яких 5 млн крб — це власні кошти колгоспників, які підлягали переселенню.

У «Новому селі» запроектували збудувати «клуб з будинком сільськогосподарської культури», дві школи-десятирічки, лазню на 20 місць, чайну на 20 місць, власну хлібопекарню на 1 тонну випічки щодоби, лікарню, дитячі ясла, готель на 6–8 місць, пристань тощо. Не забули і про централізоване водопостачання, радіо- та електрифікацію.

Обласному керівництву хотілося дійсно збудувати зразкове село, тож для цього навіть виділили кошти на поїздку делегації від колгоспів, «Кременчукгесбуду» і Академії архітектури УРСР для вивчення досвіду забудови сіл в «країнах демократії» з метою його використання під час побудови вітчизняного «зразкового» села [6].

Керівництво області та району, напевне, щиро вірило в те, що «Нове село», в якому будинки для колгоспників планувалися гли-

Ці загалом невибагливі будинки чомусь назвали «котеджами». Їх будували для окремих категорій переселенців, а також для керівників «Кременчукгесбуду» та Новогеоргіївського р-ну. 1958 р.

Фонди ДАКО.

200 будинків для колгоспників

У ЗВ'ЯЗКУ із створенням водоймища Кременчуцької гідроелектростанції велика кількість сімей колгоспників укрупненої сільгоспартілі імені Леніна (с. В. Андрусівка) буде переселена на нове місце.

Зараз тут широким фронтом розгорнулися роботи по будівництву жител. Один за одним здаються в експлуатацію нові впорядковані будинки для колгоспників. Там, де ще недавно було голе місце, виросла вулиця красивого колгоспного села. Новосілля цього року справлять

перші 200 сімей колгоспників.

Спорудження жилих будинків у новому селі провадиться силами колгоспу і колективу прорабства т. Черкасова з Ново-Георгіївського спецбудтресту № 2. Серед колгоспних будівельників особливо відзначаються теслярі Федот Мазур, Іван Таранушко, Андрій Караката, Іван Губа та інші.

До зими для колгоспників сільгоспартілі імені Леніна в новому селі буде споруджено ще 30 жилих будинків.

Г. ОНИЩЕНКО.

Допис в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський р-н) про будівництво житла в «Новому селі». 1957 р.

Фонди ДАКО.

Нове селище рибаків колгоспу ім. Петровського Новогеоргіївського р-ну. Липень 1961 р.

Фонди ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

няними, дійсно стане зразковим. Тож районом у села, що їх планували переселити до укрупненого колгоспу, роз'їхалися палкі агітатори, які на зборах колгоспників у своїх виступах яскраво змальовували переваги проживання на новому місці, про зручності, що будуть створені для кожного переселенця як вдома, так і на роботі. Таким агітатором до с. Подорожнє, де на збори з'явилися 972 громадян, прибув 31 травня 1955 року заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський [7].

Окрім твердження про давно вже відомий факт, що їхнє село опиниться на дні водосховища, представник району повідомив селянам про те «щастя», яке випало саме їм — жити в «Новому селі». Запал промовця дещо пригас від запитань учасників зборів про наявність на новому місці питної води, адже жителі «старо-

го» Подорожнього добре знали, що вода на новому місці залягає дуже глибоко і дістати її звідти важко, а то й неможливо взагалі. Оскільки іншого вибору в мешканців з затоплюваних сіл не було, а представник району запевнив, що воду вже «знайшли», то всі одноголосно дали згоду переселитися до «Нового села». Насамкінець голова колгоспу М.П. Мишаков від імені правління і всіх колгоспників висловив «глибоку подяку партії і уряду за проявлене піклування про наш колгосп».

Вода у визначених для переселень місцях для жителів із сіл, що потрапляли до зони затоплення, виявилася тим каменем спотикання, об який добряче спіткнулася як районна влада, так і керівництво «Кременчукгкспбуду».

Воду шукали в 1956 році. Тоді води в «доприсяємих» селах Талова Балка, Миронівка, Золотарівка, Павлівка, Велика Андрусівка, Калантаєве не знайшли. «Ситуація винятково погана», — констатували на нараді в Новогеоргіївському РК КПУ [8].

Воду вперто шукали, тож планами переселень передбачалося закінчити до 1 квітня 1957 року спорудження колодязів тимчасового водопостачання, але одночасно здійснювати будівництво артезіанських свердловин та мережі постійного водопроводу. Так, у с. Павлівка запланували відкрити 5 тимчасових колодязів, у с. Талова Балка — 10, у Нікольському — 8 тощо. Одночасно з цим у «Новому селі» до 1 квітня 1957 року запланували пробурити 6 артезіанських свердловин, збудувати водонапірну башту та 5 водонасосних станцій [9].

Мільйони карбованців будівельники дійсно «освоювали» на будівництві водопроводів, спорудженні водонапірних башт та «шахтних» колодязів. Однак води у свердловинах і колодязях часто не було зовсім, або її кількість не забезпечувала найнеобхідніших потреб переселенців.

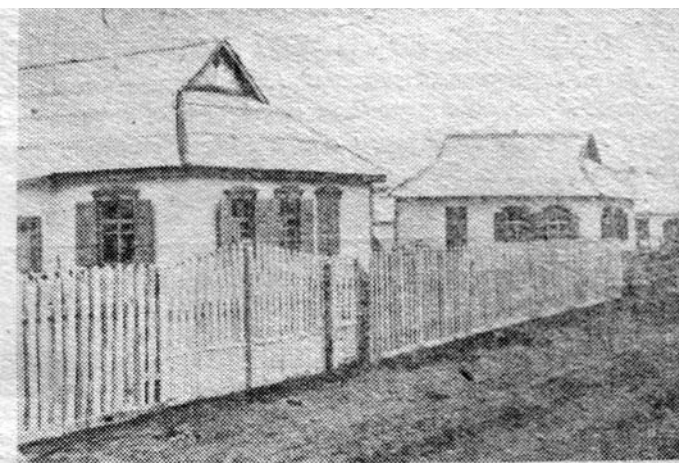
Загалом, щодоби для тисяч зірваних з обжитих місць жителів Новогеоргіївського району та значної кількості голів худоби, а також на нове будівництво, як це підраховали в Новогеоргіївському

РВК, потрібно 900 м³ води щодоби. З 18 нових артезіанських свердловин очікували її отримати 808 м³ на добу. Тільки для потреб жителів «Нового села» щодня потрібно було дати 210 м³, а із запроектованих свердловин теоретично очікували надходження тільки 152 м³.

Не вистачало води і для с. Нікольське, її дефіцит сягав 85 м³ щодоби. У с. Велика Андрусівка потребу води обрахували в 98 м³ на добу, а очікували лише 38 м³.

Однак, теоретичні розрахунки значно різнилися від практики — ситуація виявилася набагато гіршою.

Так, у «Новому селі», за потреби в 210 м³ води щодоби, всі артезіанські свердловини виявилися «малопродуктивними» на воду, тож навіть не могли забезпечити децицію від запроектованої мінімальної кількості. Зокрема, у свердловині №1, що її пробурили у «Новому селі», з'явилося 4,5 м³, у свердловині № 2 води виявилось ще менше — набігало ледь 3 м³. Стільки ж її було і в свердловині № 5. У свердловині № 4, замість очікуваного об'єму води в 10 м³, її могли взяти тільки 2,13 м³. Зовсім безводними виявилися свердловини № 5 «біс», № 7 та № 8 [10].

У нашому районі широким фронтом ідуть роботи по підготовці котловану майбутнього Кременчуцького моря—водоймища будують

Вулиця в «Новому селі». Фото в газеті «Прапор комунізму» (Новогеоргіївський район), 1957 р.
Фонди ДАКО.

Подібна ситуація щодо відсутності води постерігалася й в інших селах району.

Критичну ситуацію з відсутністю води зафіксували також в селах Велика Андрусівка, Калантаєве, Талова Балка та ін.

Питної води не мали в достатній кількості не тільки переселенці, а й худоба укрупнених колгоспів. Якість робіт з прокладання водопровідної мережі, що їх здійснювали робітники «Меліоводбуд», не витримували критики і, за висновком голови Новогеоргіївського РВК, була «незадовільною й поганою».

Окрім нестачі чи повної відсутності води, всі споруджені водонапірні башти, шахтні колодязі мали неякісну цегляну кладку. У с. Велика Андрусівка металеву водонапірну башту встановили взагалі посеред сільської дороги, тож коли її переміщали, то вона впала й розбилася. В організації «Меліоводбуд» не вистачало кваліфікованих робітників, тож довелося залучати робочу силу з колгоспів. Ці сільські робітники часто не виходили на виробничі об'єкти, тож повністю зривалися терміни початку їхньої експлуатації. Таким був зміст доповідної записки, що надійшла з Новогеоргіївська на ім'я заступника голови Кіровоградського облвиконкому 30 листопада 1957 року [11].

Окрім того, на будівництві мережі водопостачання зовсім не було будівельної техніки. Так, у «Новому селі» передбачили прокладання в 1957 році 650 м водопроводу. Копання траншей відбувалося, через відсутність екскаватора, вручну силами тільки 12 робітників. Не дивно, що графіки будівництва об'єктів водоживлення й водопостачання майже повсюдно у 1957 році не виконувалися. Про це керівництво Новогеоргіївського району доповіло в Кіровоград.

Влітку 1958 року спеціальна комісія перевірила стан водозабезпечення сіл Новогеоргіївського району. Відвідали вони і с. Талова Балка. На день перевірки, а це було 15 червня, воду для

Будується нове село

Мине небагато часу, і невеличкий колись хутір Озера стане одним з найкрасивіших сіл нашого району.

У новому колгоспному селі в розпалі зараз будівельні роботи. Тут уже споруджено понад 200 жилих будинків для колгоспників. Вулиці села прикрашаються алеями дерев.

Швидко будуються культурно-побутові заклади. Незабаром будуть здані в експлуатацію сільська лікарня, школа, магазин.

Колектив Спецбудтресту № 2 спорудив водонапірну башту. В селі буде діяти водопровід.

Заплановано всі будинки колгоспників електрифікувати і радіофікувати.

В. КОВАЛЕНКО.

Чергова стаття в газеті «Прапор комунізму» про будівництво «Нового села»: «...Мине небагато часу, і невеличкий колись хутір Озера стане одним з найкрасивіших сіл нашого району». 1958 р.

Фонди ДАКО.

села постачала лише одна свердловина № 2. Наявність у ній води сягала лише 30 м³ щодоби. Інші свердловини з різних причин не працювали взагалі. Так, свердловина № 1 виявилася несправною, у № 3, № 5 — поламані нафтодвигуни, і їх два місяці ніхто не лагодив, свердловину № 4 відімкнули через прорив у водопровідній мережі, № 6 потребує ремонту насосів.

Хоча в Таловій Балці проклали майже 8,3 км водопроводів, однак працювала тільки ділянка № 1. Інші магістралі мали прориви труб, не відремонтовані колодязі тощо.

Персонал, який обслуговував сільську водопровідну мережу, був «малокваліфікованим», через що здійснювати ремонти не міг [12].

Подібна картина спостерігалася практично в кожному селі, до яких переселялися мешканці з територій, що потрапили до зони затоплення.

Керівництво Новогеоргіївського району навіть звинуватило «Кременчукгесбуд» та «Спецбудтрест №2» у безвідповідальному ставленні до виконання будівельних робіт в чаші водосховища, їх всіякого затягування, зокрема й щодо водопостачання сіл, що значно сповільнювало темпи відселення людей.

Станом на 1 грудня 1958 року, тобто фактично за рік до пуску перших енергоблоків на Кременчуцькій ГЕС й за 10 місяців до повного перекриття Дніпра, ситуація з будівництвом об'єктів во-

допостачання в «доприсяємих» селах Новогеоргіївського району виявилася такою [13]:

Село	% виконання на 1.11.1958 р.	% виконання на 1.12.1958 р
Талова Балка	100	100
Миронівка	57,0	60,0
Павлівка	100	100
Калантаєве	81,0	83,0
В. Андрусівка	81,0	83,0
Нове село 1 черга	100	100
Нікольське	78,0	81,0
Нове село 2 черга	53,0	93,0
Захарівка	69,0	73,0
Ревівка	49,0	72,0
та ін.		

Нині добре відомо, що крилося за тими 100% виконаних робіт з водопостачання, про які звітував до Києва та обласних органів влади начальник Кіровоградського обласного управління водного господарства Вінницький: відсутність необхідної кількості води у працюючих свердловинах, поломки на інших й повна їх зупинка, прориви мережі, забруднення води від окислення металевих труб, малий тиск у системі тощо.

«Нове село», яке нарекли «сразковим»¹⁷ не вийшло таким, як задумувалося. Так його назвала Академія архітектури і будівництва УРСР, так його називали і ми, — згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. — Не вийшло ось чому. Для переселення сіл Подорожнє, Самусівка, Клочкове, Коропівка, колгоспників м. Новогеоргіївська, с. Пеньківка намагалися підібрати таку ділянку, де можна було створити дуже велике, добре облаштоване село. Спочатку ділянку підібрали в районі нинішнього аеродрому — дещо на південь від нього в бік водосховища. Майданчик був дуже гарним — на березі майбутнього моря, Цибульниківської затоки, з невеликим нахилом на південь. Академія накреслила схематич-

¹⁷ Нині це село носить офіційну назву Подорожнє. Нинішні мешканці уточнюють: «Нове Подорожнє», на відміну від «старого», що пішло на дно Кременчуцького водосховища.

ний план цього села на 1 200 дворів і розпочала його узгоджувати з усіма інстанціями. Але втрутився Державний гірничий нагляд і майданчик не узгодили. Розпочалися нові пошуки, але знайти придатну ділянку на березі Дніпра, надзвичайно порізаного ярами, виявилось справою не такою вже й легкою. Зрештою, ділянку знайшли поблизу нинішнього с. Подорожнє. Була створена проектно-розрахункова документація в повному об'ємі, узгоджена з усіма. На майданчик вивозилася велика кількість людей і зрештою місце будівництва «Нового села» узгодили.

Великою проблемою усіх сіл, що переселялися на нові місця, була вода. Пошуками води в «Новому селі» опікувався Український проектний інститут водного господарства. Вирішено було бурити свердловини, будувати водопроводи. Інженери проектного інституту запевнили, що воду в достатній кількості знайдуть і питання з водою буде закрито. Окрім того, забезпеченням села водою опікувалася держава, тож, не чекаючи води, в Новому селі закипіла робота: проектанти виносили проект села в натуру, проводили розбивку ділянок під селянські двори, для ферм, школи і т.п. «Облводбуд» розпочав бурити свердловини, прокладати мережу водопроводу. Райком партії, РВК розпочали велику роботу з об'єднання колгоспів сіл Подорожнього, Самусівки, Ключкове і м. Новогеоргіївська в один колгосп, який діятиме на новому місці як одне велике господарство. Здійснювалася колосальна робота серед населення з роз'яснення необхідності переселення, переконували людей як можна швидше перебиратися. Багато вже почали будуватися, а води все не було, усі свердловини давали мізерну кількість води — від 1,5 м³ до 2,5 м³. Людей це надзвичайно стривожило, адже всі вони жили на березі Дніпра, тож вода у них була завжди і в необмеженій кількості, а тут на новому місці її ніде не можна було роздобути. Проектанти доводили, що вода ось-ось буде, що варто пробурити ще одну свердловину і вона дасть воду.

Але минали місяці, а води все не було, окрім того мізеру. Люди почали кидати ділянки і переїжджати в інші місця, багато переїхали до с. Захарівки, а багато взагалі виїхали за межі району і навіть області. Для переїзду на інші місця люди групувалися за існуючими до того селами і виїжджали цілими селами. У «Новому селі» залишилися незабудовані ділянки в хаотичному розташуванні. І тільки в 1973 році проблему води вирішили, коли підключили село до водогону Дніпро — Кіровоград. Подібна картина відбулася і в с. Озера. Туди теж багато не переїхали через відсутність води і виділені під забудову ділянки виявилися порожніми» [14].

Доля меморативних місць та санітарна очистка території

Правий берег Дніпра, як і острови серед ріки, — місця запеклих боїв у роки радянсько-німецької війни, зокрема восени 1943 року. Розміри втрат серед радянських бійців фантастичні. Більшість їхніх рештків поглинули води Дніпра, коли відбувалося форсування цієї великої річки за допомогою «підручних засобів». Ті воїни, які переправилися на правий берег, теж масово гинули при звільненні придніпровських сіл і містечок або помирали від ран. Місцеве населення, а це переважно жінки, ховали загиблих у поодиноких чи в братських могилах. Оскільки багато з них потрапляли в зону затоплення водами майбутнього водосховища через будівництво Кременчуцької ГЕС, то в Новогеоргіївському районі здійснили облік всіх наявних військових поховань та пам'ятників на них, їх було 26. Подібну роботу виконали і в селах, також приречених на затоплення, сусідніх з Кіровоградщиною районів Черкаської та Полтавської областей.

Усі рештки загиблих воїнів запланували перенесли до незатопленої зони. Розпочали це робити в 1956 році, а визначили

закінчити в 1957 році. Таке розпорядження підписали секретар Новогеоргіївського РК КПУ Річка та голова РВК Калінін [1].

С М Е Т А № 1						
На перенос памятника и братской могилы "жертвы гражданской войны"						
Подсчет объемов работ произведен по чертежам инв. карт. № 1						
Сметная стоимость 9362 р.						
Составлена в ценах и нормах 1956г. с 1.УП.						
Основание: Наименование		Един.	к-во	Стоимость монтажа		
прин. единицы работ или		измер	един.	в рублях		
сметн. стоим				Единицы		
или № БР		затрат	измер	Общая		
2	:	3	4	5	6	7
1. Разборка и перевозка памятника :						
СУСН р.в		Разборка кладки				
44-6 К-0,94		из буттового камня на				
		сложном растворе				
		1250х1.6х0.94х0.01=				
		=18.80	м3	45.24	18.8	851
Ценник		Стоимость перевозки				
№ 3		годных материалов от				
		разборки материалов				
		с учетом погрузо-раз-				
		грузочных работ на				
		расстоянии 20 км	т	86	17.65	1518
		12.15+5.6= 17.65				
		12.15+5.6= 17.65				
		12.15+5.6= 17.65				

Кошторис на перенесення братської могили і пам'ятника «Жертви громадянської війни» з м. Новогеоргіївська до селища Хрущов.

Фонди ДАКО.

Якихось урочисто-стей під час цих дійств не планували, тож їх і не проводили. Впродовж 1956 року за рахунок місцевих бюджетів закупили бетонні пам'ятники, які планували встановити на деяких могилах. Того року в Новогеоргіївському районі придбали загалом 7 скульптур. Їх мали намір встановити в селах: Іванівка, Захарівка, Талова Балка та ін.

У деяких селах — Миронівка, Федірки, Арсенівка перенесені рештки загиблих воїнів

відразу опинилися в невідповідних могилах: землю насипали або як, до осені на них вигналися високі й густі бур'яни, бадилля від яких не знищили навіть і в грудні 1956 року.

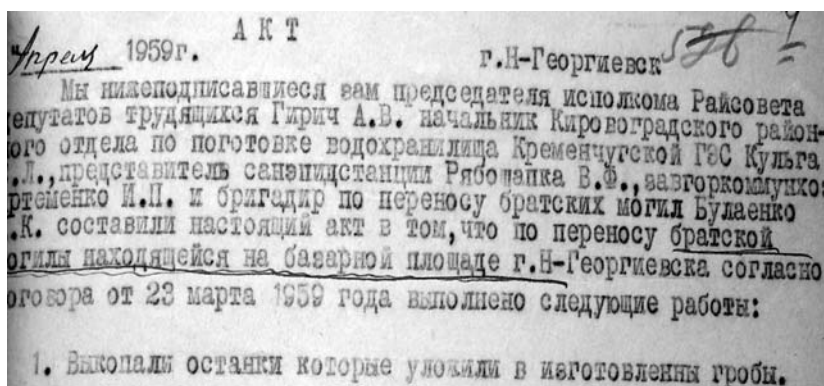
Також тут не спромоглися закласти фундаменти під пам'ятники.

У селах Захарівка, Глинськ, Талова Балка голови сільських рад Скоринець, Лантух, Ільченко хоч і організували роботи зі спорудження фундаментів під пам'ятники, але самих скульптур не встановили, тож вони припадали пилом в колгоспних коморах, чекаючи наступного року. Ті пам'ятники, що їх встановили влітку

1956 року, не мали огорож, навколо них не висадили дерев, не розбили і квітників.

Постановою бюро Новогеоргіївського РК КПУ 7 грудня 1956 року «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад — Глинської, Захарівської, Федірівської, Арсенівської, — «попередили» [2].

Чимало запланували зробити і наступного, 1957 року. Спеціальними заходами, затвердженими бюро Новогеоргіївського РК КПУ, впродовж весняних місяців, але не пізніше як до 1 травня 1957 року, навколо пам'ятників та братерських могил повинні були з'явитися фундаментальні огорожі та висаджені дерева. Для полеглих воїнів за звільнення м. Новогеоргіївська та с. Арсенівка влада запланувала замовити нові пам'ятники. Прах бійців з могил сіл Мовча-

Акт, що засвідчив перенесення братської могили з базарної площі м. Новогеоргіївська до селища Хрущов. Квітень 1959 р.
Фонди ДАКО.

нівка та Скелева визначили перепоховати в с. Миронівка, з Картамишево — в с. Арсенівка.

Підлягали перенесенню з дна майбутнього водосховища поховання в Новогеоргіївську — до «Нового міста»; з братських могил сіл Пеньківка та Подорожнє — до «Зразкового села»; з Калантаєво — до Нового Калантаєвого; з Чернечого — до Павлівки; з Вітрівки — в Микільське; зі Старого Липового — в Миронівку; з Нового Липового та Калабарок — до Талової Балки. Нові пам'ятники вирішили встановити на могилах полеглих воїнів в «Новому

місті», «Зразковому селі», на Озерах, в Новому Калантаєві, в Ревівці та ще в 6 селах Новогеоргіївського району [3].

Перенесення праху 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеоргіївську на базарній площі, здійснили тільки у квітні 1959 року. Для цього рештки загиблих воїнів поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, відразу встановили на місці нового поховання пам'ятник, затративши на всі роботи майже 10 тис. крб.

Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеоргіївська, теж перенесли весною 1959 року.

Якщо під час першого поховання ще періоду війни могила мала розміри 14×2×2 м, загалом 56 м², то на новому місці залишки воїнів вклали в 3 труни і помістили в яму розміром 3×2×2 м. Під час перенесення рештків цих воїнів одночасно розібрали і перевезли пам'ятник «Свободи» [4].

Перенесення праху інших воїнів, які загинули за звільнення м. Новогеоргіївська, завершили лише в серпні 1959 року — за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища.

Окрім братських, в м. Новогеоргіївську були ще й «одиначні» могили загиблих воїнів.

Так, на подвір'ї школи № 5 в могилі лежали три бійці, у Великому сквері знаходилася поодинокі могила, на площі Петровського — дві могили, на кладовищі старообрядців — 24 військові поховання, одиначне поховання було і на вулиці Свободній. Всіма роботами з перепоховання керував Н.К. Булаєнко — бригадир спеціальної бригади з перенесення братських могил, створеної у Новогеоргіївському міському комунгоспі. Одночасно з перенесенням праху радянських воїнів перенесли з Новогеоргіївська до «Нового міста» і пам'ятник з погруддям Леніна.

До зони затоплення також потрапляли поодинокі військові поховання у селах Чернече, Вітрівка, Велегурівка, Чаплине, Подорожнє, Ревівка, Макариха, Ключкове Новогеоргіївського району. Схоже, що вбитих радянських воїнів ховали там, де їх застала смерть. Так, в с. Чернече було поховано, загалом, троє бійців, їхні могили були в трьох людських дворах. У Велегурівці, Новому Липовому, Чаплине могили були або в центрі сіл, або біля шкіл. Деякі воїни свій останній прихисток знайшли «біля колгоспу», «біля сільради», «біля клубу», «на схід 2 км від сільської ради», «за 0,5 км на захід від сільської ради», «в центрі села» тощо.

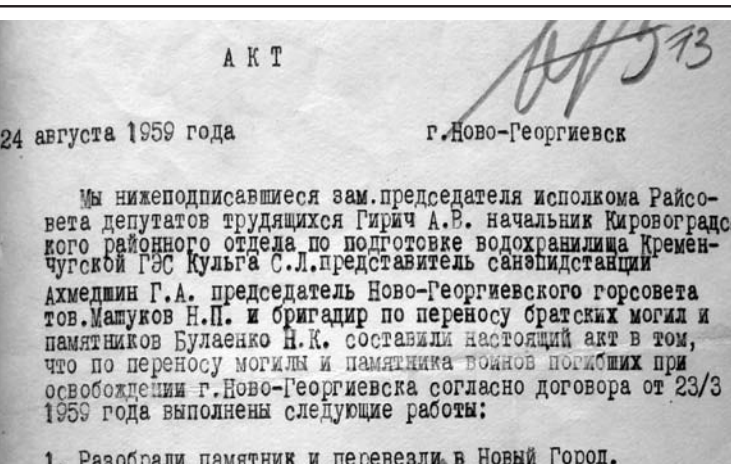
У таких селах, як Змитниця, Старе Липове, Калабарок братерські могили налічували десятки поховань. Так, у Змитниці у двох могилах були поховані загалом 47 радянських воїнів, а місце для їх поховання вибрали біля «садиби Є.Ю. Герасименка». У с. Калабарок 16 полеглих бійців поховали біля школи. Загалом в тих селах Новогеоргіївського району, що потрапляли до зони затоплення, знаходилося 26 військових поховань [5]. У них покоїлися 2 876 полеглих бійців [6].

Прах воїнів перенесли.

Через поспіх та великі об'єми робіт перепоховання здійснювали не урочисто, а ніби крадькома.

Доводиться лише вірити тогочасним офіційним документам, що жоден загиблий воїн не опинився на дні штучного водосховища. Про це нас запевняють тогочасний заступник голови Новогеоргіївського РВК Гирич, начальник Кіровоградського райвідділу з підготовки водосховища КремГЕС до затоплення Кульга, представник Новогеоргіївської районної санітарно-епідеміологічної станції Артеменко. Саме їхні підписи стоять в актах ексгумацій та перепоховань радянських бійців.

Для фінансування всіх робіт з перенесення праху радянських воїнів та встановлення на їхніх могилах пам'ятників спочатку за-

Фрагмент акта, що засвідчив перенесення до селища Хрущов праху воїнів радянської армії, які загинули за звільнення м. Новогеоргіївська. Серпень 1959 р.
Фонди ДАКО.

планували на 1959 рік 75 тис. крб, однак рішенням № 1 046 виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих цю суму зменшили до 40 тис. крб [7].

Сьогодні усі згадані воїнські поховання разом зі скромними пам'ятниками біля них занесені до переліку пам'яток історії місцевого значення.

Нічого не відомо з архівних документів про долю німецьких військових поховань. Можемо зробити припущення, що їх ніхто й не збирався переносити із зони затоплення...

А тим часом бурхливі хвилі штучного моря щороку вимивають із Змитниці, Московської Гори й Пивихи людські кістки разом із залишками стрілецької зброї та амуніції як радянського, так і німецького зразка.

До зони затоплення Кременчуцького водосховища також потрапили цивільні кладовища. Їх лише у Новогеоргіївському районі налічувалося загалом 56, з яких діючими вважалися 48. У селах цвинтарі були загалом православними, а у м. Новогеоргіївську окремо існували, окрім православного, ще і старообрядницьке, єврейське та німецьке (протестантське). Кладовища, як і братські могили загиблих воїнів, підлягали безумовному перенесенню із зони затоплення на незатоплювані місцевості. Цього якнайсуворіше вимагав Головний державний санітарний інспектор СРСР Жданов, який 19 травня 1956 року затвердив «Санітарні правила

по підготовці водоймища до затоплення та його санітарної охорони» [8].

Один із пунктів правил передбачав «...закриття всіх кладовищ та їх перенесення». Перенесення означало ексгумацію праху, вкладання його у спеціальний ящик, не обов'язково труну, та перепоховання на новому місці. У Москві, напевне, добре знали, наскільки така робота є затратною в часі та специфічною за методами. Тож один з пунктів цих «Санітарних правил...» дозволяв спалювати трухляву труну на місці. Чи робили це спеціальні бригади, яких в народі називали «гробокопачі», і з вмістом трун, нині вже неможливо сказати.

Проте, одному з авторів цих рядків (народився в м. Кремгес) ще в дитинстві доводилося чути спогади старожилів, які піддавали сумнівам і спалення могильної трухлявини, і ексгумацію більш давніх чи довоєнних могил, долею яких не опікувалися живі родичі, що, зрештою, підтверджують офіційні документи, відомості з яких наведено далі.

Не важко здогадатися про долю могил жителів Наддніпрянського краю, замордованих голодною смертю в 1932–1933 роках.

Про величезний об'єм робіт з перенесення кладовищ свідчить той факт, що спеціальна комісія облікувала загалом тільки на затоплюваній та підтоплюваній території Новогеорґіївського району Кіровоградської області 60 764 видимі могили, на яких станом на середину ХХ ст. збереглися 3 736 надмогильних хрестів чи інших надгробних знаків.

Цвинтарі знаходилися в 30 населених пунктах.

Характерно, що в селах, занесених до списку «затоплюваних», налічувалося по кілька кладовищ. Так, у с. Подорожнє їх було 6: це Савківське з 897 видимими похованнями, Шамківське (2 145 могил), «під лісом» (1 102 поховання), Конюшенове (3 279 могил), Таранцівське (2 707 могил) та Близнюківське (1 104 поховань).

Шість кладовищ було і в с. Чаплине. В селах Калабарок, Нове Липове ховали покійників на трьох цвинтарях. На трьох кладовищах с. Калантаєве знаходилося відповідно 331, 436 та 156 тільки видимих могил [9].

Наявність такої кількості цвинтарів та поховань на них незаперечно свідчило про велику густоту населення в цьому краї, про тривалий час проживання обабіч Дніпра цивілізації хліборобів.

Відповідно до інструкцій з санітарної очистки дна майбутнього водосховища одні кладовища повністю затоплювалися, деякі потрапляли до зони підтоплення, інші — до зони «переробки» ґрунтів, тобто знаходилися на крутих берегах, які з часом під дією хвиль могли зруйнуватися. 20 цвинтарів повністю опинялися на дні штучного моря: в селах Мала Андрусівка, Крилів, Пеньківка, Макарівка, Калабарок, Подорожнє, Самусівка, Качанівка, Чаплине, Старе Липове, Вітрівка, Ключкове та ін.

Кладовище в с. Табурище, «гору», виділили під будівельний майданчик для майбутнього «селища Кремгесбуду». Це зробили 19 серпня 1954 року, коли на засіданні виконкому Табурищанської сільської ради ухвалили закрити кладовище «без його переносу», а захоронення припинити взагалі [10]. У таких селах, як Нікольське, Перекрестівка, Золотарівка, Велика Андрусівка та в м. Новогеорґіївську кладовища затоплялися тільки частково, але з часом потрапляли або до зони підтоплення, або до зони руйнування берегів.

Станом на 1 вересня 1956 року на нові місця перенесли 7 кладовищ. Влада звітувала, що до цього числа потрапило і кладовище площею в 5 га в с. Табурище з 6 тис. поховань, а місце під ним відвели під стадіон селища Хрущов. За усними свідченнями багатьох очевидців, у середовищі яких зростав один з авторів цих рядків, на цьому кладовищі стояла старовинна, мурована з каменю й червоної цегли, «козацька» церква, можливо, як говорили, ще з

Богданових часів, біля якої — могили з кам'яними меморативними хрестами й надгробними плитами — матеріальні пам'ятки історії та культури українського народу. Церкву було зруйновано, каміння з неї, як і хрести, вивезено в невідомому напрямку. Хтось ніби бачив, як величаві гранітні козацькі хрести гордо зповзали із самоскидів, лягаючи у швидку воду під час упокорення Дніпра.

Неперенесене кладовище с. Мозоліївка (Полтавщина) руйнується під натиском Кременчуцького водосховища.
Фото з інтернетресурсу.

«Інші кладовища, розташовані в зоні затоплення, ще не визначені — чи будуть вони переноситися, чи втрамбовуватися» — розмірковували в Новогеоргіївському РВК восени 1956 року [11].

Вже з 1 травня 1957 року в Новогеоргіївському районі заборонили здійснювати поховання на «старих» кладовищах [12]. Оскільки санітарна очистка передбачала здійснення й інших невідкладних робіт, то на перенесення цивільних поховань припала сміхотворна сума, що обраховувалася копійками на кожну існуючу могилу.

Чи можна було за такі кошти здійснити якісне очищення всього дна гігантського водосховища в межах тільки Кіровоградської області та ще й перенести понад кілька десятків тисяч могил? Відповідь очевидна: «Ні!» Тож під товщами води та на крутих берегах залишилися багато нікому не потрібних поховань.

Заступник голови Новогеоргіївського РВК Онищенко, звітуючи до Києва про здійснення санітарної підготовки чаші водосховища, повідомив, що до кінця 1957 року встигли перенести на нові місця 27 кладовищ та ще на 16 кладовищах позносили надгробні знаки [13].

Про долю поховань, що знаходилися під надгробними знаками, районний керівник промовчав.

Окрім того, 24 червня 1959 року з'явилося «роз'яснення» про те, щоб поховання, яким виповнилося три і більше років «не переносити за давністю» [14].

Станом на 24 червня 1959 року залишалися все ще не перенесеними кладовища в с. Калабарок з 923 могилами, в с. Нове Липове — 1 377 видимих могил, в с. Старе Липове — 1 169 могили, с. Чаплине — 4 866 могил, с. Подорожнє — 11 234 могили, в м. Новогеоргіївську — 5 300, та в деяких інших селах Новогеоргіївського району. На всі роботи з санітарної очистки дна майбутнього водосховища на 1959 рік спочатку запланували виділити 140 тис. крб, але фактично цю суму зменшили майже втричі — до 50 тис. крб [15].

Оскільки до 1 липня 1959 року — дати закінчення очистки зони водосховища залишилося тільки тиждень, а об'єми робіт ще залишалися величезними, то кладовища вирішили переносити «у другу чергу», спрямувавши всі зусилля на «першу чергу робіт», тобто на знесення будівель.

4 жовтня 1959 року розпочали повністю перекривати Дніпро. Вода поступово наповнювала водосховище. З впевненістю можна говорити про блязнірство влади, що черговий раз проявилось в знищенні під товщами води десятків кладовищ і праху багатьох тисяч тих, хто не застав плундрування своїх рідних місць цинічною і безжалісною владою, що завжди публічно декларувала свій неіснуючий гуманізм та турботливу увагу до кожного свого підданого, але робила все навпаки.

Деякі переселенці самотужки переносили прах своїх рідних на нові місця, але всі не зуміли цього зробити, тож залишилися в товщах мулу чи на крутих обривистих берегах тисячі чийхось родичів. Їхні рештки розмивали високі хвилі антропогенного моря. Людськими кістками, викинутими на берег, гралися діти. Струхлявілі домовини часто звисали над прямовисними і стрімкими берегами моря, а потім, з часом, падали на піщаний берег, де ставали здобиччю хвиль чи людей, які полювали на «дукачі».

Бригади «гробокочачів» зі своїм завданням щодо переносу цивільних поховань не справлялися з багатьох причин, найголовніша з яких — досить прохолодне ставлення влади до цього процесу, адже пріоритети були зовсім іншими. З багатьох переселенців за перенос поховань їхніх рідних, копачі вимагали не тільки ситого обіду з обов'язковим спиртним, а й кошти. Розмір «плати» залежав від кількості викопаних «голів». Саме так вівся облік перепохованих. Розбещені щедрими пригощеннями і своїм фактично монопольним становищем такі робітники не перетрудувалися, тож насправді намагалися, виконуючи чиєсь замовлення, дістати з труни не увесь прах, а тільки череп покійника. Тому ніякого цивілізованого і систематизованого перенесення кладовищ у зоні майбутнього дна штучного моря не відбулося. Це, загалом, типовий почерк більшовицької влади.

Вже після того, як води Дніпра заповнили чашу водосховища, з'ясувалося, що ще 99 кладовищ на території трьох областей — Кіровоградської, Полтавської та Черкаської, перебувають у зоні підтоплення і впродовж нетривалого часу будуть зруйновані. Про це головний санітарний інспектор УРСР Лещенко поінформував заступника голови виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих Єгорова та керівників інших обласних виконавчих комітетів, запропонувавши їм здійснити перенесення цих 99 кладовищ впродовж 1960–1961 рр. [16]. Проте наскільки

ретельно були виконані вказівки головного санітарного інспектора УРСР достеменно сказати не можна.

Знищувати своїх громадян — улюблене заняття більшовицького тоталітарного режиму, що утвердився на землях Середньої Наддніпрянщини в ХХ ст. Така доля чекала і на кладовища. З цинічним розмахом руйнувалася, передусім, історична пам'ять, а з-під живих вибивався її фундамент — своєрідні докази постійної, впродовж тисячоліть, осілості високоморальних традицій, тісних родинних зв'язків, безперервності й непереваності життя рідного народу саме на берегах Дніпра. Всі ці руйнування мимоволі повинні були утвердити прищеплювану думку, що «справжнє» життя тут розпочнеться тільки з появою рукотворного моря та гігантської ГЕС, а про все інше, що було до нього, то потрібно забути як про непотріб.

Тварини теж мали свої місця поховань, їх називали скотомогильниками. М'ясо фізично здорових тварин, як відомо, людина споживає, такий закон життя. Туші хворих тварин, люди намагаються заховати якомога глибше й надійніше, адже вони можуть стати розсадниками смертельно небезпечних інфекційних хвороб, здатних винищити тисячі людей. Для цього й створюють т. зв. скотомогильники. В с. Подорожньому Новогеоргіївського району місць для поховань тварин відвели двоє, загальною площею в 0,4 га. В с. Чаплине скотомогильників заклали троє [17].

Тобто, практично кожне село, що потрапляло до зони затоплення, мало біля себе небезпечне вогнище різних хвороб або навіть декілька. Санітарні вимоги щодо очистки дна водойми вимагали скотомогильники перенести на незатоплювані місця. Однак із впевненістю можна говорити, що цього не зробили, бо не встигали. Тож місця поховань тварин засипали, в найкращому випадку хлорним вапном або, в гіршому, просто загорнули землею.

Таким чином можна стверджувати, що лише перепоховання бійців Червоної Армії було здійснене більш-менш належним чином, адже Перемога у Другій світовій війні була для радянського керівництва своєрідним фетишем, символом стійкості радянської системи, тому цим похованням було приділено особливу увагу. Решта ж кладовищ просто була забута і затоплена не лише через те, що будівельники квапилися закінчити будівництво, а робота з перепоховання десятків тисяч трупів — справа некваплива і нешвидка, а з метою позбавити місцеве населення зримих символів свого родоvodu. Комуś, одиницям, поталанило встигнути перенести залишки рідних на нові місця, хтось назавжди втратив місце останнього спочинку предків — їхні священні могили.

Чи збережена пам'ять про затоплене?

Кременчуцьке водосховище часто не без патетики називали (і називають) «рукотворним морем». Це дійсно так, адже вода до кінця 1960 року остаточно заповнила чашу водосховища, затопивши величезну територію на сотні кілометрів вздовж колишнього русла Дніпра і на десятки кілометрів уперек. Вода назавжди поховала під своїми товщами величезну кількість історичних та природних пам'яток, що свідчили про існування тривалої в часі людської цивілізації на лівому і правому березі Дніпра в районі його середньої течії, починаючи з незапам'ятних часів, та унікальну природу, що давала можливість існувати тут людям.

Досвід спорудження першої великої ГЕС на Дніпрі біля м. Запоріжжя в 30-х рр. ХХ ст. наочно показав, як безслідно зникають під водою цілі розділи історії народу, який обживав береги великої ріки. Тоді, завдяки ентузіазму та наполегливій праці історика і дослідника українських старожитностей Дмитра Яворницького, вдалося зафіксувати на фотоплівки чимало пам'яток історії і природи Нижньої Наддніпряни. Нині, вони дбайливо збережені

в архівах і музеях, є величезним духовним скарбом України. До розряду таких пам'яток також належить незавершений О. Довженком художній фільм «Поема про море», який, загалом, відповідав тогочасним ідеологічним критеріям, однак багато зафіксував своїми кадрами, знятими на берегах Каховського водосховища та в прилеглих до нього селах, неповторного й уже втраченого на-завжди.

При спорудженні Кременчуцької ГЕС та водосховища «свого» ентузіаста, подібного до Яворницького, або Довженка, який зберіг би світлини про кожне зникле під водою село та про побут їхніх мешканців вже не знайшлося. І це тоді, коли в Україні ще з 30-х років діяла студія хронікально-документальних фільмів зі штатом професійних кінооператорів та режисерів, з відповідною технікою та належним фінансуванням. Хронікери-документалісти, звичайно були, але об'єктиви їхньої апаратури націлювалися на будівлю власне Кременчуцької ГЕС, чи знімали приїзди на будівництво урядових делегацій на чолі з вищим керівництвом держави та іноземними гостями, які знайомилися з ходом будівництва, чи прибули на перекриття русла Дніпра або для пуску ГЕС у дію. В широкий прокат надходили загалом тенденційні документальні фільми, від початку й до кінця наповнені ідеологічною демагогією. Один з них тривав ледь не 10 хв., називався «Свято на Дніпрі» і присвячувався приїзду М.С. Хрущова на відкриття Кременчуцької ГЕС. Зате тільки 2–3 хвилини витратили на показ у іншій документальній стрічці підготовку чаші майбутнього водосховища — кінодокументалісти відзняли розбирання будівель у Новогеоргіївську — місті, що підлягало затопленню. Оці 2–3 хвилини документального кіно — є яскравим, але завуальованим свідченням нищення цілого міста, принесеного в жертву електричній енергії.

Свою потужню фотомайстерню мав також «Кременчукгесбуд». Завдяки роботі його фотографів, ми маємо на сьогодні сотні

світлин, що фіксували основні етапи при спорудженні ГЕС — від первісного вигляду Табурищанської протоки в 1954 році і включно до пуску електростанції в дію, а також велику кількість задіяної на будівництві техніки. Якісних фотографій, зроблених у приречених на затоплення селах, ми не маємо жодної. Завдання фіксувати їх на плівку, керівництво «Кременчукгесбуду» своїм професійним фотографам не давало.

Зате збереглися любительські світлини м. Новогеоргіївська та кількох інших затоплених сіл. Фотографій декілька десятків. Деякі з них виконані на початку ХХ ст., останні — в 1959 році. На тих, зроблених за декілька місяців до затоплення Новогеоргіївська, постає загалом типове невелике місто-районний центр, з величною культурною спорудою, занедбаними адміністративними будинками, що їх свого часу радянська влада конфіскувала у власників, головною та побічними не мощеними бруківкою вулицями¹⁸, деякими підприємствами, школами та пам'ятниками. Фотолітописець завершального періоду існування міста Новогеоргіївська — Василь Перепечай поспішав, тож на цих, останніх світлинах районного центру, зафіксована тільки одна пора року — схоже, що пізня осінь 1958, або рання весна 1959 року.

На відміну від Новогеоргіївська, уявлення про який ми все-таки маємо, тільки деякі зниклі села ми можемо побачити на фото-

Василь Перепечай — фотолітописець останніх місяців існування м. Новогеоргіївська.
Фото з інтернет-видання «Світловодськ».

¹⁸ Кам'яну бруківку, напевне, що на весну 1959 року вже розібрали.

Це теж пам'ять — сцена з весілля у м. Новогеоргіївську. 50-ті рр. XX ст. З колекції О. Тихенка (м. Київ).

графіях, яких загалом небагато, зроблених аматорами¹⁹. Тож сотні зниклих сіл зі своїм унікальним побутом та краєвидами втрачені назавжди не тільки через затоплення, а й через відсутність будь-яких фотодокументів.

Єдине, на що розщедрилася держава, так це на виявлення та дослідження, в більшості випадків поверхове й покvapливе, археологічних пам'яток у чаші, зокрема, Кременчуцького водосховища, та в зоні будівництва однойменної ГЕС. Тож, починаючи з 1956 року, на правобережній частині Дніпра розпочала роботу археологічна експедиція на чолі з відомим вже на той час українським археологом О. Тереножкіним. Експедиція складалася з декількох загонів, що їх очолили Д. Бе-

резовець, В. Даниленко, Є. Покровська, Є. Максимов. Археологи М. Брайчевський та В. Гончарова очолили експедиції, що досліджували береги Дніпра біля Черкас та деякі лівобережні ділянки. Більшу лівобережну частину вивчали науковці під керівництвом Д. Телегіна. Площа археологічних розвідок виявилася надзвичайно великою, адже до неї входили також долини інших річок-приток Дніпра, зокрема Тясмину, Сули.

Ділянки для будівництва нових сіл для переселенців захоплювали видимі об'єкти історичної пам'яті українського народу — кургани, а також, теоретично, прадавні поселення. Тож на обстеження площ майбутніх сіл теж відправилися археологи. Археологічні за-

¹⁹ Деякі з цих унікальних фотографій зберігаються в НІКЗ «Чигирин». Їх цифрові копії науковці заповідника Н. Чигирин та Л. Шмиголь передали авторам книги для використання в цій книзі.

гони працювали до 1963 року. За цей час вдалося відшукати чимало археологічних пам'яток, деякі з них навіть дослідили. Але ще більше назавжди зникли під водою Кременчуцького водосховища, адже часу для скрупульозного вивчення всього знайденого для археологів не вистачало, хоч і досліджували чашу Кременчуцького водосховища впродовж шести археологічних сезонів.

Середня Наддніпрянщина містила унікальні цивілізаційні пам'ятки загальносвітового масштабу. Це й не дивно, адже природне середовище, що його облюбували не тільки первісні люди, а й практично представники всіх історичних епох, починаючи з давньої кам'яної доби (палеоліту) і до середини XX ст., а це період протяжністю в десятки тисяч років постійного проживання, виявилось надзвичайно сприятливим для людини. Береги Дніпра вкривали листяні та хвойні ліси, багаті звіриною, поля, помережані височинами, давали щедрі врожаї, долини рік та плавні, розкішні на рибу та пашу, доповнювали природні багатства краю.

Тож практично увесь правий та лівий берег Дніпра встелений археологічними пам'ятками — від стійбищ первісної людини до міст доби Київської Русі та періоду козаччини. Прикро, що частину безцінних знахідок знайшли не вчені, а землерийні маши-

Весільне фото. с. Жовніне до переселення. Черкащина.
50-ті рр. XX ст.

З колекції О. Тихенка (м. Київ).

ни. У такий спосіб біля с. Дахнівка землечерпалка викинула з дна річки крем'яні знаряддя праці, що датуються 7–5 тис. до Р.Х. Нині ця стоянка первісної людини опинилася на дні водосховища. Інші знахідки археологів засвідчили про появу більшої кількості людей на берегах Дніпра, які проживали тут в 7–4 тис. до Р.Х. Ці стоянки виявлені біля правобережних сіл Адамівка, Коробівка, Рацeve, Тясминка тощо. На стоянках виявлені великі майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці. На території багатьох затоплених сіл знайдені поселення епохи міді та бронзи (2–1 тис. до Р.Х.). Залишки поселень цієї доби знайдені також біля м. Новогеорґіївська. А всіх їх 20, з них 2 — на лівому березі. Поселення знаходилися біля сіл Рацeve, Стецівка, Калантаїв, Велика Андрусівка, Пенківка та в гирлі Тясмину [1].

Середня Наддніпрянина щедро всіяна курганами. Особливо багато їх було між селами Топилівка і Тіньки, навкруги Новогеорґіївська та Крилова. Їх археологи майже не розкопували, хіба

Весільне фото. с. Жовніне (Черкащина). 50-ті рр. XX ст.
З колекції О. Тихенка (м. Київ).

що дослідили декілька — біля Адамівки, Вітового, Шабельників, Великої Андрусівки. Нині більшість з них розорані і практично невидимі, деякі знаходяться в зоні берегорушення.

Про освоєння берегів Середнього Дніпра свідчать інші знахідки археологів. Так, пізніше с. Адамівка, на мисі корінного берега Дніпра в 1956–1957 ро-

ках здійснювалися розкопки укріпленого поселення, збудованого в 9–8 ст. до Р.Х. Нині це поселення розмивають води Кременчуцького водосховища. На лівому березі Дніпра, біля сіл Чапаївка та Чехівка, знайдені унікальні сліди постійного перебування людини в 11–7 ст. до Р.Х. Подібне поселення було і біля затопленого с. Самовиця. Всі вони нині недоступні дослідникам.

Перед затопленням чаші Кременчуцького водосховища археологи встигли дослідити низовинну частину Тясмину — від с. Стецівка до м. Новогеоргіївська. Тут містилися унікальні археологічні пам'ятки різних епох і культур. Найцікавіші з них датуються 4–8 ст. н.е. Знахідки археологів біля нині затопленого водами Кременчуцького водосховища села Пеньківка дали назву великій землеробській культурі, відомій в археології як «пеньківська» (7–8 ст. н.е.). Носії цієї культури належали до ранніх слов'ян, ходили з сусідніми племенами військовими походами на Візантію. Село Пеньківка, що знаходилося на берегах Тясмину неподалік від місця його впадіння в Дніпро, нині хоч і не існує, адже затоплене, а його жителів переселили до нового села Подорожнє, зате добре відоме в середовищі істориків багатьох країн. Причина цього — знахідки археолога Д. Березовця чотирьох ранньослов'янських селищ та їхні розкопки в 1956–1959 рр. Ранні слов'яни поблизу с. Пеньківка проживали у невеликих селищах розміром від 1,5 га до 3 га і тяглися смугою в 7 км завдовжки від с. Пеньківка до с. Велика Андрусівка. Деякі дослідники носіїв пеньківської культури називають «русами».

Біля сіл Калантаїв і Велика Андрусівка, також біля с. Тясминка в 1956–1957 рр. знайдені й досліджені декілька поселень скіфського й сарматського часу.

На лівому березі Дніпра, при впадінні в нього р. Сули, знаходилася надзвичайно цінна археологічна пам'ятка, що потрапляла до зони затоплення водами Кременчуцького водосховища — дав-

ньоруське місто-фортеця Воїнь 11–12 ст., засноване князем Володимиром Святославовичем. Ця фортеця вперше згадується в літописі за 1055 рік. Розкопки здійснили в 1956–1959 рр. У них брали участь археологи В. Довженок, В. Гончаров, Р. Юра. Чи могли науковці за короткий час розкопати й дослідити площу в 28 га, що її охоплювало місто? Затоплення чаші водосховища в 1959 році примусило згорнути розкопки міста Воїнь, тож обмежилися тільки дослідженнями 8 тис. м² [2]. Нині древнє місто покоїться на дні рукотворного моря.

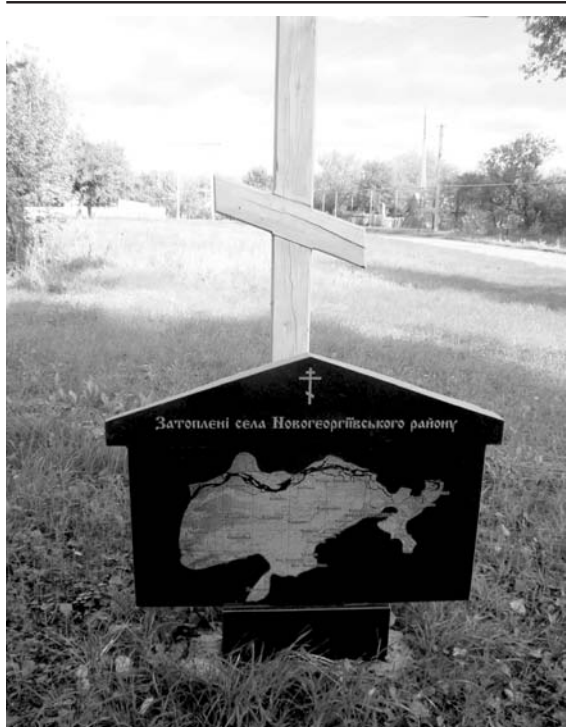
Подібна трагічна доля і в іншого літописного міста в пониззі Сули — Жовнина, вперше згаданого в літописі 1116 року під назвою Желді. Фортецю зруйнували орди Батия, однак у 17 столітті воно вже знову постає як місто, заселене князем К. Вишневецьким. Стародавнє місто, поруч з яким виявлено інші археологічні пам'ятки, затопили води Кременчуцького водосховища в 1959 році, жителів виселили не тільки до нового села за 6 км від старого, а й розселили в Херсонській та Кримській областях. У цьому затопленому селі-літописному місті провів дитячі роки композитор М.В. Лисенко, деякий час тут жив письменник і драматург М.П. Старицький.

На лівому березі Дніпра, в чаші майбутнього водосховища, археологічна експедиція на чолі з Д.Я. Телегіним у 1956–1958 рр. виявила поселення скіфського часу біля сіл Морозівка, Мойсенці і Мутихів.

«Досліджуючи історію Середньої Наддніпрянщини, я був вражений масивом археологічних пам'яток на цих землях, — зауважив доктор історичних наук, професор Анатолій Чабан. — Це і знахідки часів пізнього палеоліту (села Більки, Бузьки, Мутихи, Пищики, Домантове, Коробівка), і доби міді і бронзи (Домантове, Липівське), які підтверджують, що саме нині затоплені землі здавна широко заселялися нашими предками».

Однак при спорудженні Кременчуцької ГЕС на це не зважали. В останній археологічний сезон, що передував затопленню чаші водосховища, для археологів виділили понад 2 млн 280 тис. крб. Щоб переконатися, яка це мізерна сума, варто її порівняти на затрати з перенесення в 1959 році нафтобази м. Черкаси. Так от, на її перебазування запланували виділити майже стільки, скільки й на археологічні дослідження чаші водосховища — 2 млн 622 тис. крб [3].

Слід зазначити, що попри все — археологічні експедиції виконали своє завдання. У той же час територія зони затоплення була майже не дослідженою палеонтологами. Можна лише уявити скільки відомостей про флору і фауну Середньої Наддніпряни з доісторичних часів залишилося поза увагою вчених. За спогадами будівельників ГЕС, які працювали на земснарядах і землекопних механізмах, велетенські могильники з кістяків гігантських доісторичних тварин та залишки скам'янілих дерев були перемішані з ґрунтом екскаваторами й бульдозерами та переміщені самоскидами й грейдерами у невідомому напрямку. Швидше за все вони навіки сховані у тілі греблі чи дамб. Чому до таких знахідок не залучалися вчені? Аби не гальмувати «ударні темпи» комуністичної будови!..

Обеліск в с. Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл., встановлений нащадками переселенців із затоплених сіл Новогеоргіївщини на пам'ять про трагедію їхніх батьків.

Фото В. Кобзаря (м. Київ). 2013 р.

Рукотворні екологічні катаклізми

Всі циклопічні споруди й земляні насипи Кременчуцького гідровузла, разом з гігантським водосховищем, понижили унікальну природу Середньої Наддніпрянщини, спотворили клімат у прибережній частині ріки, змінили прадавні шляхи сполучення не тільки людей, а й річкових порід риб, диких птахів, а також місця їхніх нерестилищ та гніздувань. Раніше, до побудови ГЕС, все це робило той край унікальним, а життя людей доволі комфортним, навіть всупереч чималим політичним і суспільним катаклізмам першої половини ХХ ст. Однак прийшли будівельники, тож сплюндрували не тільки Дніпро в його середній течії, а й землі на відстані десятків кілометрів від нього.

Так, перекидання води в Кременчуцьке водосховище з приток виявилось справою енергозатратною, тож дорогою. Підтримання систем водовідведення з правих та лівих приток Дніпра, таких як Тясмину, Сули, Кропивни, Сухозгарі, Золотоношки у робочому стані і на сьогодні є великою проблемою, пов'язаною з частою заміною відпрацьованих механізмів, засміченням значних ділянок поверхні води побутовим сміттям, що не розкладається у воді, цвітінням води через її застій, підтопленням значних масивів сільськогосподарських угідь та їх заболоченням. Ці наслідки втручання людини у природний цикл як слід не враховувалися під час будівництва Кременчуцької ГЕС, а деякі навіть не прогнозувалися. Тож, за висновком відомого українського вченого Аркадія Шапара «Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве»²⁰.

Земляні дамби споруджувалися зазвичай шляхом гідромеханізації. Земснарядами намили 10,4 млн м³ землі, а 0,9 млн м³ нагорнули бульдозерами, екскаваторами та грейдерами. Намивали дамби цілорічно і тільки при зниженні температури до 15 градусів морозу роботи припиняли. Землю для намиву брали поряд з дамба-

²⁰ Таку назву має його стаття в газ. «Дзеркало тижня», №24, липень 2011 р.

ми. Якщо кількість намитого ґрунту дорівнює кількості вийнятого з поверхні, то стають зрозумілими розміри неймовірного нищення природного рельєфу з усім рослинним покривом, утворення величезної кількості вирв, ям, проваль, каналів та кар'єрів. Всі вони видозмінили назавжди природу Середньої Наддніпрянщини. Так, потужними механізмами за увесь період будівництва гідровузла вийняли 17 млн 534 тис. м³. різноманітних ґрунтів, а насипали в районі будівництва ГЕС 37 392,3 млн м³. Крім того на будівництві водозахисних дамб далеко за межами гідровузла вийняли 2 млн 34 тис. м³ ґрунтів, та намили 8 млн м³. Тож за всі роки будівельних робіт на Кременчуцькій ГЕС та по всій довжині водосховища будівельні організації, підпорядковані «Кременчукгесбуду», перемістили майже 65 млн м³ м'яких порід: піску та глини [1].

Але і це неповні дані, адже земляні дамби насипали й інші організації, а не тільки підконтрольні «Кременчукгесбуду». Такою, зокрема, є дамба, що з'єднала м. Черкаси з лівобережним селом Чапаївка, прокладена впоперек Дніпра. Довжина цієї земляної гаті з мостом майже 16 км. Інша організація — Укрводбуд Головодгоспу при РМ УРСР, — будувала Оболонську дамбу. Тож фактичні об'єми вийнятого й насипаного ґрунту в зоні Кременчуцького водосховища набагато різняться від тих, що потрапили до звіту «Кременчукгесбуду».

Стан берегів водосховища та захисних дамб надзвичайно хвилював відомства та установи, відповідальних за спорудження гідровузлів на Дніпрі. Вода робила свою руйнівну справу такими темпами, що їх проєктанти ГЕС передбачити не могли. Так, Каховське водосховище вже в перший рік його експлуатації значно розрослося, тобто зруйнувало власні береги, перевищивши всі допустимі норми й розрахунки спеціалістів науково-дослідницьких та проєктних організацій. Кременчуцьке водосховище, більше за площею, але дещо менше за об'ємами води, ніж Каховське, теж за-

грозувало великими й непередбачуваними руйнуваннями як берегової лінії, так і захисних дамб.

Їх вирішили зміцнювати й укріплювати, але не тільки бетоном та камінням, а й деревними насадженнями, серед яких запанувала верба міндальна (ракита). Сотні тисяч патичків верби висаджували весною на берегах Кременчуцького водосховища. Всі наявні кущі й дерева, що росли вздовж найближчих до Дніпра річок, взяли, мов якусь державну цінність, під охорону. Учні старших й середніх класів шкіл, колгоспники та робітники включилися в справу насадження верболозу по всьому периметру водосховища та на дамбах, а це понад 1 000 км суцільної території. Випасання на них худоби та поблизу водосховища, пересування транспортом заборонили. Звичайно, кущі, дерева та дерен певним чином рятували берегову лінію, однак вода перемогла всі людські старання, тож Кременчуцьке водосховище щороку розростається, однак міліє. Згідно сучасних досліджень, площа мілководь на Кременчуцькому водосховищі зменшилася з 41,5 тис. га до 30,6 тис. га. Різнця площі в 10 тис. га нині заросла й повністю замулилася [2].

Активне підтоплення берегів Кременчуцького водосховища завершилося впродовж перших 10–20 років його експлуатації, однак воно все-таки триває і у віддалених територіях вода щороку піднімається до поверхні землі на 1–3 см. Щовесни зона підтоплення збільшується, влітку — значно осушується. Спостереження за підтопленням, що його здійснив науковець С.С. Дубняк, викладені в таблиці²¹:

Кременчуцьке водосховище						
Рік	1981	1983	1985	1995	1997	1999
Затоплено, тис. га	17,5	7,5	9,8	2,10	2,5	7,89

За період з 1981 по 1994 рік, тобто впродовж 13 років, водами Кременчуцького водосховища підтоплялися, робить висновок

²¹ Тут тільки частина фактів, адже вчений С.С. Дубняк робив дослідження щороку — з 1981 по 2004 рр.

С.С. Дубняк, в середньому 5,4 тис. га земель. В наступні 10 років, включно з 2004 роком, підтоплялися щороку 3,4 тис. га. У зоні підтоплення тепер перебувають: Оболонський масив площею 10 тис. га, м. Черкаси — 100 га, м. Кременчук — 1 тис. га.

Нині відбувається активне забруднення Кременчуцького водосховища. Тільки по м. Черкаси скидаються каналізаційні води з 17 випусків без очистки в очисник спорудах, і лише з одного випуску вода очищується. Значний вплив на забруднення Кременчуцького водосховища здійснювали підприємства хімічної промисловості, що їх тільки в м. Черкаси збудували троє [3].

Дослідження А.С. Нагурної (м. Кременчук) щодо забруднення Кременчуцького водосховища показують, що з більшості позицій рівень шкідливих речовин збільшується, а об'єми розчинного кисню, навпаки, зменшуються::

Кременчуцьке водосховище		
Назва речовини	1971 рік	2011 рік
фосфати	0,068	0,880
хлориди	18,2	26,2
залізо	0,023	0,123
нітрати	2,69	6,49
завислі речовини	4,6	14,71
розчинений кисень та ін.	11,6	10,23

Оскільки Кременчуцьке водосховище є джерелом прісної води для жителів багатьох сіл і міст, то десятки водозабірних станцій щосекунди черпають її величезні об'єми. Мільйони мешканців цю забруднену воду змушені споживати.

Штучне море — Кременчуцьке водосховище, тільки на перших порах забезпечувало великі об'єми вилову прісноводних риб. Потім, через знищення мальків риби в гідроагрегатах, від забруднення стічними водами й знищення традиційних шляхів нересту, вилов риби різко впав. Багато суто річкових видів риб у водосховищі зникли зовсім, або перебувають на межі зникнення. Майже

постійними є загибелі дорослої риби та мільйонів мальків через задуху в зимовий час, або від раптового скидання води через водовідвідну греблю під час весняної повені.

Оскільки з роботами по спорудженню гідроелектростанції поспішали, то ставлення будівельників усіх організацій до навколишнього середовища було загалом типовим як для соціалістичної системи господарювання: надзвичайно агресивним і безжалісним, а подекуди і злочинним. Однак нищення природи нібито компенсувалося дешевою вартістю і великою кількістю електроенергії, що очікувалася вже незабаром, і яка, буцімто, наближала побудову комунізму, тож на такі злочини влада належним чином не реагувала.

Збігли роки. Чималі за кількістю й розмірами виразки на тілі землі, завдані будівельниками «Кременчукгесбуду», вкрилися травами, самосійними кущами та деревами, а також заповнилися водою, тож дещо приховували наслідки такого втручання людини в природу краю. Всі наступні покоління, які народжувалися вже після побудови Кременчуцької ГЕС та створення могутнього водосховища, сприймали такий ландшафт як звичайний. А кількість тих, хто виріс на незайманих землях і міг порівняти все, що було до побудови і після неї, постійно скорочувалася, тож зменшувалися також душевні рани та травми, завдані примусовим переселенням та жахливим перетворенням природи.

На сьогодні чітко постали й інші проблеми водосховища. Так, через велику площу дзеркала водосховища у 2 тис. 252 км² постійне випаровування води сягає від 0,7 млн до 1,26 млн м³ щороку. На зрошення й водопостачання відбирається ще понад 100 млн м³ води [4].

Щороку Кременчуцьке водосховище міліє. Так, загальна вага твердих часток, що їх наносить Дніпро у водосховище впродовж року сягає 2 млн 235 тис. тонн, або 3 млн 502 тис. м³. Крім того, надходять тверді матеріали від руйнування берегів самого водосховища. Розрахунки проєктантів Кременчуцької ГЕС показували,

що тільки за 25 років від розмиву берегової полоси водосховища до нього надійде 314 млн м³ мулу [5].

З часом з'явилася й інша зовсім непередбачувана проблема — на поверхні водосховища з'явилися синьо-зелені водорості. В окремі роки, особливо в літні місяці, вони вкривають до 70% площі водосховища шаром від кількох міліметрів до 15 сантиметрів завтовшки. Надзвичайно агресивні й стійкі, водорості отруюють воду в буквальному розумінні цього слова: від них гинуть риби, хворіють тварини та люди.

У 60–70 рр. XX ст. центром дослідження причин масового розмноження синьо-зелених водоростей в Кременчуцькому «морі» стала Черкаська область²². Адже саме тут найбільш гостро поставила ця проблема. В обласній газеті «Зоря комунізму» за 1973 рік зазначається: «...Весною і на початку літа водосховище вкриває синьо-зелена водорість. Її масове скупчення з часом створює острови довжиною 1–2 км і шириною півкілометра, по яких вільно можна кататися на лижах...»

У 1966 р. Чигиринський райвиконком ухвалив рішення передати у постійне користування Інституту гідробіології Академії Наук УРСР земельну ділянку площею 101 га під експериментальну науково-дослідну базу. Це землі правого берега Кременчуцького водосховища, між його основним дзеркалом і долиною р. Тясмин (поблизу с. Стецівка). Вчені мали знайти методи регулювання біологічного забруднення (цвітіння) води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей. До складу експедиції ввійшли представники декількох інститутів Академії наук УРСР: гідробіології, гідромеханіки, мікробіології, вірусології та інших, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки, Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни,

²² Тут і далі цитується наукова праця «З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР» дослідниці Н.В. Чигирик з НІКЗ «Чигирин», яку вона надала авторам для публікації в цій книзі.

Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту та інших наукових закладів. Очолив експедицію Олександр Йосипович Сакевич. Активну участь в дослідженнях брала доктор біологічних наук Лідія Якимівна Сіренко.

Наприкінці 70-х років XX ст. Інститут гідробіології Академії Наук УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його «Тясминська» база стала базою всесоюзного значення. До результатів дослідження великий інтерес проявляли і закордонні вчені з США, ФРН, Англії, Чехословаччини. Всі вони відзначали успіх у роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде зупинено. Московські кінодокументалісти навіть відзняли науково-популярний фільм «Сині атакують планету», де розповіли про масове (епідемічне) розповсюдження синьо-зелених на озерах і річках земної кулі і про спроби радянських вчених знайти ефективні методи боротьби з ними. Багато місця у фільмі призначалося й роботі Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології АН УРСР, що розміщувалася на Черкащині, в Чигиринському районі, в с. Стецівка.

Але проблема полягала в тому, що синьо-зелені водорості — чи не найвитриваліші організми на землі. Під дією найсильніших хімічних засобів вони гинуть останніми, а відновлюються першими. Це наскільки дивні організми, що в одних умовах вони живляться як рослини, а в інших як тварини, їхня здатність пристосовуватися незрівнянна.

У невеликій кількості вони не шкідливі. Але інтенсивне накопичення, відмирання і розкладання значних кількостей синьо-зелених водоростей у водоймах негативно впливає на санітарно-екологічний стан і якість води. Вони забивають фільтри водозаборів, створюють неприємний запах. Під дією розкладу водоростей у воді зменшується відсоток кисню і збільшується кількість аміаку і вуглекислоти. Риба може переміститися із зони пониженої концентрації

кисню, але не встигає залишати місця згону синьо-зелених водоростей. Продукти розкладу діють на рибу як нервово-паралітична отрута, що призводить до нерухомості риби і масової її загибелі.

Під час досліджень вчені Тясминської експериментальної бази дійшли висновку, що від багатьох методів боротьби з синьо-зеленими водоростями слід відмовитися, оскільки вони ефективні лише певний час і є економічно необґрунтованими. Краще шукати шляхи їх переробки і використання.

Своєрідною науково-експериментальною базою вчених був тепловий «Академік Вернадський». А працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР В.К. Карасиком і В.М. Кондаковим був сконструйований перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Планувалося, що близько ста таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тисяч тонн біомаси. «СЗВ-1» — це невеликий корабель досить незвичної форми. В його передній частині борт не сходилися до купи, а ніби розбігалися в різні сторони, утворюючи щось на зразок пащі кита. За допомогою «СЗВ-1» водорості виловлювали і на сепараторах переробляли у напіврідку суспензію, потім перекачували в невеликий танкер, що йшов слідом за збирачем й доставляли в переробний цех. Зібрану масу пробували використовувати в різних галузях переробної промисловості. Відправляли її і на заводи медичних препаратів. Згодом синьо-зеленими водоростями пробували удобрювати ґрунт та виявилося, що в них багато білка. Неможливо було додавати їх у свіжому вигляді і в корм птиці чи худобі, оскільки вони містять токсичні речовини. Навіть травоядні риби поїдають синьо-зелені водорості в останню чергу.

За допомогою різних методів вчені все ж таки винайшли спосіб отримання з водоростей поживної речовини — вітамінна добавки. Планувалося спочатку виробляти — 50 тонн вітамінної добавки на рік, а потім потужності збільшити. З кожної тонни перероблених на пасту водоростей можна було виготовити близько

300 кг поживної речовини. На 70-ті рр. ХХ ст. собівартість тонни сировини одержаної з синьо-зелених водоростей близько 15 крб, а одна тонна вітамінної добавки — 500 крб.

Академік Романенко і група вчених Інституту гідробіології АН УРСР зуміли переконати тодішню владу у можливості корисного використання синьо-зелених водоростей. Державою були виділені великі кошти на будівництво на Чигиринщині Дослідно-експериментального заводу. Серед місцевих жителів відома ще одна назва заводу — «Систон», так вчені називали суміш водоростей, що плавала у воді. Завод почали будувати неподалік порту Адамівка, а біля берега Дніпра — насосну станцію і трубу, для перекачування водоростей. Але коли будівництво Дослідно-експериментального заводу було вже на завершальній стадії з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. Його передали Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР. Ініціював передачу заводу О. Чуйко (завідуючий одного із відділів Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР), який домогся виділення коштів на переобладнання «Систону» на свої дослідницькі потреби. Згодом, відділення О. Чуйка було перетворено в окремий інститут. Яковлева В.В., що працювала на заводі інженером-технологом згадує: «...Завод по переробці водоростей був «умовно» зданий в експлуатацію, виробництво так і не розпочали. Півроку Дослідно-експериментальний завод перебував на балансі Хімічного заводу м. Калущ, Івано-Франківської області, а потім дали окремий штатний розпис».

На Дослідно-експериментальному заводі Інституту хімії поверхні АН УРСР стали впроваджувати здобутки нанотехнологій: для потреб сільського господарства, медицини, авіації та інше. На думку П.Г. Личка, керівника Дослідно-експериментального заводу Інституту хімії поверхні АН УРСР, ідея переробки синьо-зелених водоростей відпала як науково неспроможна. Якби вона була придатна, то Інститут гідробіології АН УРСР не поли-

шив цей задум. Очевидно, ця ідея була дорогою і економічно недоцільною, а розповсюдження синьо-зелених так і не подолали.

Про загострення екологічних проблем в 70 рр. XX ст. свідчить і те, що на XXV з'їзді КПРС особлива увага була приділена охороні навколишнього середовища і перш за все водних ресурсів. В поточній п'ятирічці передбачалося на ці потреби виділити більше 11 мільярдів крб. капіталовкладень та втілити в життя науково-дослідну програму «Дніпро», що мала вирішити проблеми охорони вод басейну р. Дніпро. Ініціатором і розробником програми виступила Академія Наук УРСР.

Таким чином, будівництво Кременчуцького «моря» призвело до масового розповсюдження синьо-зелених водоростей. На Чигиринщині, на Тясминській експериментальній базі Інституту гідробіології проводилися унікальні дослідження для подолання цієї проблеми, вчені досягли значних успіхів, але багато задумів так і не було втілено в життя. Вже в кінці 70-х років XX ст. експедиція «Тясмин» і теплохід «Академік Вернадський» залишили Тясминську затоку і перебазувалися в Канівське «море». Пошуки тривали... А Дослідно-експериментальний завод по переробці водоростей так і не був пущений в експлуатацію [6].

Будівництво усіх ГЕС на Дніпрі, а не тільки Кременчуцької, нібито дозволило отримати дешеву електроенергію, однак, за висновком А.Г. Шапара — член-кореспондента НАН України, доктора технічних наук, професора, директора Інституту проблем природокористування та екології НАН України, утримання гідроелектростанцій та водосховища коштує країні в 6–30 разів дорожче, ніж вартість виробленої електроенергії²³. До затрат потрібно ще додати величезні втрати природні, кліматичні, екологічні. Настане час, коли їх доведеться спішними методами й величезними зусиллями вирішувати.

²³ Цитується з статті вченого А.Г. Шапара, вміщеній в газ. «Дзеркало тижня», №24, липень 2011р., під назвою «Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве».

Спогади переселенців

Книга про будівництво Кременчуцького гідровузла була б неповною, якби в ній читач не знайшов спогадів тих, кого силоміць виселили, змусивши залишити свої обжиті впродовж багатьох поколінь місця й переселитися на нові — у степ, або на гору, які раніше чомусь не обживалися. Переселення означало важку фізичну, часто каторжну працю щодо зведення нових будинків, господарських споруд, пошуку транспорту для підвезення будівельних матеріалів та води, безкінечні толоки тощо. При цьому від роботи в колгоспі ніхто переселенців не звільняв, тож обов'язкові норми трудоднів потрібно було виконати за будь-яку ціну. Часто вони виконувалися руками дітей, які роботу на прополюванні чи на збиранні врожаю, працю на фермі чи току записували на своїх батьків, які на той час будували житло. Якщо в сім'ях були малолітні діти, то будувати нові помешкання доводилося вночі та у свята, а на світанку йти до колгоспу на роботу.

Серед переселенців домінували ті сім'ї, які до спорудження Кременчуцької ГЕС та величезного водосховища біля неї ставилися несхвально чи категорично осудливо. Однак великих можливостей публічно заявити про свою позицію вони не мали — країна залишалася тоталітарною. Тож все те, що намітила і втілювала більшовицька партія, було, нібито, в ім'я народу. І якщо у радянсько-німецькій війні села Наддніпрянщини якимось дивом уціліли, то їх вирішила знищити радянська влада, не знаючи іншого способу здобути якомога більше й швидше електричного струму на рівнинній річці, що являлося взагалі безглуздом, адже в інших країнах не додумалися принести в жертву таку кількість невідомої унікальної поверхні, неоціненного природного скарбу, як це зробили на берегах Дніпра²⁴.

²⁴ Асуанську ГЕС теж збудували на рівнинній річці Ніл за проектом та завдяки фінансовій та матеріальній допомозі СРСР. Екологічні проблеми, викликані спорудженням цих ГЕС, що в Єгипті, що в Україні подібні: відселення десятків тисяч жителів, зниження рибопродуктивності, затоплення пам'яток археології, підтоплення й руйнування берегової лінії тощо.

Тож величезну територію затопили, а людей зігнали з їхніх родинних гнізд. Спочатку це робили вмовляннями, агітацією, потім перейшли на погрози, а закінчили міліцією, прокуратурою та бульдозерами. Навіть загроза бути підірваними вибухівкою разом з оселею не змушувала, особливо поважних віком селян, залишати рідні стіни й вибиратися геть. Тож їм заламували руки, й силою виводили з будинків, а бульдозери тієї ж миті руйнували помешкання.

Що робилося в душах громадян, коли на їхніх очах назавжди зникали родинні житла, а з ними такі звичні пейзажі, обриси вулиць і сіл? І де той художник, композитор, письменник, режисер чи сценарист, який зміг би трагедію, що повторилася в сотнях сіл і десятках тисяч душ, відтворити?

Малою втіхою для переселенців виявилися й компенсації за залишене житло. Вони певним чином підсолоджували гірке відчуття несправедливості зселення й затоплення рідних з дитинства місць, однак розподілялися несправедливо. Так, за стару столітню хату його власники отримували коштів більше, ніж, скажімо, за нову, збудовану відразу після війни. Як таке могло статися? А ось так: нову хату потрібно було розібрати і перевезти на нове місце, там її скласти знову, тож її вартість вираховувалася з компенсації за переселення. Стару хату, через непридатну старезність, не можна було розібрати, тож будівельних матеріалів її господар не мав, а жити десь мусив. Тому йому виплачували більше коштів на побудову нового житла. Не дивно, що багато переселенців впродовж короткого часу, особливо у повоєнний час, споруджували фактично два будинки — спочатку у рідному селі, а потім — у новому, визначеному для відселення, що було великим випробовуванням для них та надзвичайно затратним, як у коштах, так і стосовно фізичних сил. І це в тій країні, де через колгоспну систему й загалом політику сталінської, а потім хрущовської влади люди жили надзвичайно бідно, у великих нестатках і надзвичайному страху бути

заарештованими, виселеними у Сибір чи деінде за будь-яку критику чи спротив владі або необережно мовлене слово²⁵.

Надзвичайно прикро, що записів спогадів громадян про виселення їх з території Новогеоргіївського району, автори цих рядків майже не виявили. Однак знайшлися небайдужі науковці з Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Наталя Чигирик та Любов Шмиголь. Вони впродовж тривалого часу здійснювали польові дослідження у виселені села. Там спромоглися записати десятки спогадів переселенців, що нині є неоціненними з погляду невблаганності часу й відходу носіїв пам'яті в кращі світи. Цими спогадами молоді й доброзичливі науковці поділилися з авторами книги.

Спогади²⁶ Ратушного Гната Максимовича, 1921 р.н.,
який проживав у селі Боровиця Чигиринського району,
записані 23 лютого 2008 року.

«Знали про переселення з 1955 року. Виселялись на степ у порядку черги (тягли жеребки, хто в якому році виходитиме на степ). Страховка за хати була невелика. Матеріали купували самі, а будували хати толокою по вихідних. Я заливав фундамент на хату у 1956 і 1957 роках».

Спогади Дерев'янка Ганни Степанівни, 1923 р.н.,
яка проживала у с. Боровиця Чигиринського району,
записані 30 листопада 2008 року.

«Виходили на степ не всі зразу. Ми повинні були вийти у 1956 році, але переселились пізніше. На якій вулиці будуватись визначили за жеребками. Страховка за будівлі була мала. Тоді ще була підписка на позику. Я працювала вже на пошті, то позику вираховували із зарплати. Десь по 10% зарплати у примусовому порядку.

²⁵ Документи Державного архіву Кіровоградської області містять дані про те, що після війни у селах Новогеоргіївського району налічувалося майже півтори сотні таємних інформаторів МДБ.

²⁶ Ці перші п'ять спогадів зібрані під час польових досліджень у с. Боровиця Чигиринського району Черкаської області молодшим науковим співробітником відділу «Музей Богдана Хмельницького» НІКЗ «Чигирин» Любов'ю Олексіївною Шмиголь.

Суми позики були великі. Щоб виплатити їх продавали рядна і по-
лотно, часник».

Спогади **Фесенко Ольги Петрівни**, 1912 р.н.,
яка проживала в с. Боровиця Чигиринського району,
записані у липні 1997 року та 8 січня 2006 року.

«Не всі хотіли виходить на степ. Вусики Єлисей і Надежда зоставались довго у старому селі. Вже прийшов трактор валять хату, бо воду пускали. Надежда казала Єлисеєві: «Ти бери гармонію грай, а я танцюватиму». Не танцювала. Все-таки вибралися на степ у маленьку хатку. Потім взяли гроші за хату і виїхали у Чигирин.

Дід Химич Микита і його жінка Ярина були богомольні. Не хотіли переселятись. Жили у ярку, у викопаній земляниці. Вже перед затопленням села їх забрали до себе родичі. Жили у хатині у Пузи-ренка Івана Кузьмовича. За хату грошей не хотіли брать, бо то не боже діло.

Мосів ярк, в якому жили ті люди, які не хотіли переселятися на степ і йти у колгосп, ще називали Індуським. Частина жителів села жаліла цих людей та носила їм продукти».

Спогади **Токовенко Марії Сергіївни**, 1920 р.н.,
яка проживала у с. Боровиця Чигиринського району,
записані у липні 1997 року.

«Ми (я, чоловік Андрій Дмитрович, діти Ваня і Валя, тітка Марина) у старому селі жили в 1/3 частині хати. 2/3 частин займав Шмиголь Семен Васильович з сім'єю. Ми займали 2 кімнати. Компенсація за них була набагато меншою, ніж за сарай. Вийти на степ хотіли, щоб збудувати просторішу хату. Тітка Марина не хотіла зриватися з насидженого місця. Коли хату розбирали, то тітка і Валя ночували підпиччям. Почали будівництво 1956 році. В новій хаті живемо з осені 1959 року. Компенсації було мало для нового будівництва. Ми позичали грошей у матері і сестри Ганни

із Матвіївки. У 1957 і 1958 роках продавали цибулю. У 1957 я виграла у лотерею велосипед, але взяла гроші — 506 карбованців. Треба було будуватися. Потім я з кожної зарплати купувала 1–2 лотерейні білети, але виграші більш не випадали. Глину возили машини із автороти, дерево — машини автороти і рибколгоспу. Частину матеріалів із старого села перевезли колгоспними кіньми і волами. Хату мазали двічі, гладили, сірували і мазали білою глиною».

Витяг із домашнього архіву (сторінки без нумерації)

Неживенка Андрія Карповича, 1918 р.н., який проживав у с. Боровиця. Записано у січні 2003 року. Опис мальовничої природи старого села Боровиці — водного шляху у Ковалевий куток, що славився рибними запасами.

«З братом переїхали Гречанку. Дубок на веслах пройшли і виїхали на тихе плесо Дніпра. Проїхали половину річки, і течія понесла нас до острова Близнина. Кручі тут були круті і високі. Над самою кручею стіною стояли товстелезні осоки, тополі, верби, тонкі гілля яких довгими мотузками додолу або на воду звисали. Кручі густо усяні пеньками. Підмиті водою, вони висіли на корінні і здавалися величезними крабами. На пенях сиділо по дюжині дорідних жаб.

Вїхали у Вулички. Вода, човен і час зупинилися. Зелений коридор потроху став розширятися, річечка роздвоїлася — один рукав з'єднався з Дніпром, утворивши невеликий острів, другий — відділив Близнину від великого острова Жовта і з'єднався з Стариком, який називався тут Поліваркою. Острів Жовта — найбільш віддалений від людей куток, повен див. Пливли за течією до Старика. А течія була тут непостійна. Вода текла із Дніпра в Старик або із Старика у Дніпро. Поліварка (Старик) — річка невелика, і ми швидко її переїхали під Горіхове і вїхали у Ковалевий куток. Ковалевий куток мав глибокий вхід від Горіхової кручі, через те був

рибним. Тягнувся він довжиною більше одного кілометра і ділився на два рукави. А через його прихвістя-косу текла невелика річечка, яка згодом засохла. Береги в кутку були зарослі рогозом, лепехою».

Спогади²⁷ **Таценко Варвари Афанасівни**, 1921 р. н.,
жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської
області. Записані у грудні 2007 р.

«Я народилася в с. Шабельники. В нас було дуже гарне село. Під горою було болото і ріс очерет, риби було дуже багато. Криниці були не глибокі, можна було воду відром черпати, а взимку вода не замерзала. Джерел було багато. Навпроти кожного двору копали копанки і там прали одяг. Землі були переважно піщані, а до Дніпра ще більше піску. Великі сінокоси для худоби. Фруктове дерево в ціні було, тому що росло не скрізь. Місяцями траплялася жорства. У мого дядька дуже гарний садок був, тільки два роки як родив, то просив як почалася пересилка, щоб не корчували, щоб достигло. Десять років як закінчилася війна, люди обжилися, розбагатіли колгоспи і все довелось руйнувати.

Хати будували на підвищеннях, щоб весною не топило. Вулиць в селі не було. На кожний двір державою накладався податок. Потрібно було здавати молоко, м'ясо, яйця, сметану, смалець, шкіру із свині (смалити забороняли, потрібно було зрізати) та інше. По ліву сторону Дніпра нижче, то вони садили в червні городи. Як ми йдемо у город по картоплю, так вони ходили по рибу.

В пересилку в кого старі хати були, то валяли і на дрова, людям платили більше компенсації. Переселятися дозволяли куди хто хотів, багатіші люди купували собі хати і не будувалися. Одиноким і вдовам хати купувала держава. Але більшість будували з нуля. У кого велика сім'я була тому легше, викопали криницю на новому

²⁷ Цей та наступні спогади зібрані під час польових досліджень у Чигиринському районі Черкаської області екскурсоводом «Музей Богдана Хмельницького» НІКЗ «Чигирин» Наталією Іванівною Чигирик.

місці і є глина, є чим мазати хату. Перевозили майно і хати вдень і вночі. Ще й в колгоспі працювали. Що не перевезли, то палили. Багато допомагав колгосп. Заставляли хати будувати із фундаментом, бо дерев'яні стовпи згниють. Ми купили забір з каменя, розібрали і виклали фундамент під хату. Об'єднувалися у великі компанії і ходили один до одного хату будувати. Городини з весни посадили, а вже восени вода стала підступати.

На низу корчували і вирубували дерева. Кладовища переносили, але не всі, багато могил залишилося, а ще були скотомогильники. Гробокопачі наймалися копати, їм платили гроші. Всі вони були приїжджі. Ми розкопували самі. Відкрили домовину тітки, подивилися і поховали в іншому місці. Тому коли зразу затопили, вода була не хороша і запах неприємний.

Не всі села були у воді коли затопили. Ми весною, коли води було ще не багато, ходили дивитися на старі села. Все розвалено, розкидано, страшно, як після війни. Острови на Дніпрі були великі, також туди плавали. А зараз все розмито водою. Води у водосховищі зразу було набагато більше, вона доходила до середини кручі, а зараз і круч тих не має, все обвалилося.

У Шабельниках був один чоловік, що не вірив, що затоплять, не переселявся. Він в колгоспі не робив, жив окремо на горі, але все одно як пішла вода, то затопило все. А собаки, хоча на низу вже нікого не було, верталися на старі місця. Мабуть тонули, бо нашій не повернувся. Хоч не хоч, а переселялися всі. Заставляла сама обстановка.

На краю Чигирини оселилися переселенці з с. Тіньок — це Гончаренки, Чубенки, Романенки, Прудкі, Кулиничі та інші. З Полтавської області сюди переселилися Симоненки, Педюри, Стеблівські та інші. Погано зробили, зараз вода цвіте, смердить».

Спогади **Панченко Ольги Макарівни**, 1937 р. н., жителька с. Боровиця Чигиринського району Черкаської області.

Записані у листопаді 2007 р.

«Село наше було велике і колгосп був багатий. Всі там працювали, 10 ланок по 15–20 чоловік. Сипи і корзини з їжею в руки — і полотни. Грошей не вистачало, їхали заробляти на радгоспи, йшли у найми пасти корів. У колгоспі потрібно було відробити трудовні, в рік 180–220 днів. За це давали пшеницю, жито, а потім стали платити по 30–40 копійок в день. Клуб був, з с. Красносілля до нас приходили на танці. Кіно коштувало 2 крб.

Брава природа була, сосни, болота, очерет, луки. До млина на човнах возили зерно молоти, бувало і по два дні в черзі сиділи. На горі був ще й вітряк. Гора висока, зараз там хвилі моря підмивають. Там колись було кладовище, то як тільки затопили, кістки вимивало. Зразу не вірили, що буде переселення, бо хат багато, колгоспи, ліси, землі. А потім дуже швидко все почалося. Номерки тягли, де чия хата буде стояти. На степу вже були забиті пакільці, поділені садиби. Дерева корчували, вивозили, кожна родина своє вирубувала. Хто жив сам, то колгосп рубав.

Перевозили вoзaми, машинами. Будувалися в неділю. В нас хата була нова, ми її розібрали, перевезли і побудували знову. Завезли 15 машин глини, бочку з водою і кликали людей. Хату робили з фундаментом.

Деякі старі люди сиділи і не переселялися, поки нікого не залишилося. Їх забирали примусово. Хто не хотів переселятися, тим присилали попередження. У 1955–1957 рр. було будівництво на степу, а в 1960 р. вже вийшли на степ. Стали по селу проводити світло, тепер було видно і вночі, гарно так. Потім почали купувати телевізори. Діти дуже раділи, а старіші плакали. Намагалися селитися разом з родичами чи як жили на степу. Кладовища переноси-

ли, хто самі, а були ще гробокопачі. Зачіпали крюком, бо платили за голову.

Вже пізніше було так, що вода спала і по піску ходили туди, де колись була наша хата».

Спогади Кириченко Віри Григорівни, 1944 р. н., жительки с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області.

Записані в січні 2008 р.

«Я жила в с. Адамівка, а переселяли нас на степ разом з селами Рацеве, Кожарки, Гушівка, Калантаїв. Село Адамівка складалося з кутків. Місцевість була болотиста і піщана, були великі сіножаті, огорожина дуже гарно росла. Садили буряк, тютюн, коноплі, а на степу вже сіяли зернові. Хати будували на кучугурах, а спереду робили тік, щоб молотити зерно.

Нове село назвали Рацеве, тому що голова сільради Софія Артемівна Турик була родом із Рацеве і запропонувала залишити цю назву, то так і проголосували. Зараз назви вулиць так і збереглися: Адамівська, Калантаївська, Кожарська, Рацівська. Ми, 37 сімей, добровільно вирішили переселитися в Кіровоградську область. Виходу не було, батько хворий, розбирати і будувати не було кому. Все спродали і виїхали. Там, біля станції Цибулеве, є хутір Ясеновий, нам виділили землі прямо на пшеничному полі, пшеницю викосили тільки під майбутні хати. І так ми почали будувати глиняну хату, грошей із компенсації не вистачило. Батько був хворий, а в колгоспі потрібно було працювати. Тому будувалися по неділях. Але довго там не жили. Назад повернулися в Чигиринський район».

Спогади Чигирика Петра Васильовича, 1944 р. н., жителя с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області.

Записані в січні 2008 р.

«Я народився і виріс в с. Адамівка. Зараз в нас у селі вулиця Адамівська тільки залишилася. Пересилка почалася в 1957 р. Пере-

возили на степ хто чим міг — волами, кіньми, машинами. Вказували місця де селитися. Хату перенесли і поки будували нову, жили у другій. Знизу ходили будуватися на степ. Під час літніх канікул діти пасли корів, можна було заробити 50 крб за місяць. Мазати ходили один до одного взамін.

Як пустили воду, то в Адамівці було зіткнення двох потоків. Вода пішла по старому руслу і попід кручею. Тоді затопило ферму. Корови стояли два дні по черево у воді, поки у колгоспі не зробили човни. Але як відкрили огорожу, то всі корови ринули на стару дорогу, а все ж у воді, багато потонуло. Частину човнами перевезли.

В Адамівці «на низу» залишилося чотири душі, не захотіли переселятися. Приїхали машинами і їх насильно вивезли».

Спогади Дмитренко Ольги Кузьмівни, 1931 р. н., жительки с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області.

Записані в березні 2008 р.

«В 1954 р. в Адамівці почали говорити про переселення і почали рубати ліс, а ліс великий був. В 1954 р. пропонували переселятися до Черкаської і Кіровоградської областей. Люди хто куди хотів, туди й переселялися. В 1947–1948 рр. із Кіровоградської, Херсонської та Миколаївської областей гнали в Адамівку в ліс пасти худобу. Тому що посуха тоді страшенна була і трави всі вигоріли, то корови діставали і їли листки в лісі.

У 1956 р. на степу вже були зроблені хати, а в 1957 р. почали селитися. В 1959 р. на степ вже виїхали всі. А в 1960 р. весною вже почала надходити вода і стало топити Адамівку.

На низу, в Адамівці, були великі болота, сінокоси, острови, природа була гарна, зараз такого не побачиш. Між болотами острови, а вода в колодязях чиста і смачна і взимку не замерзала, бо були такі сильні джерела. Воду вибирають і вибирають, а вона підходить і підходить. Дуже шкода всього.

За низові хати платили гроші. Де старіші хати, то виплачували більше грошей. Спеціальні люди ходили обміряли хати і питали скільки років хаті. Ліс пиляли чужі люди і вивозили. На степу хати стали робити вже на фундаменті. Спочатку в селі електрики не було, а через 2–3 роки після пересилки була електрика. А до цього світили каганцями. Стало видно, браво».

Спогади Кириченка Василя Григоровича, 1931 р. н., жителя м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записані в березні 2008 р.

«Народився і виріс в старому селі Адамівка. В 1957 р. почалася висилка. Ліс почали рубати в 1956 р., починаючи від Самусівки. Перевозили все майно, хто чим міг. Хату в новому с. Рацеве будували вночі і у неділю, тому що потрібно було ходити в колгосп відробляти трудовні. Працювали із ентузіазмом, дітей народжували, зараз так не працюють. У 1959 р. вже жили в новій хаті. За хату, садок, що були на старому подвір'ї, держава виплачувала гроші. У нас садок був великий, тому отримали гарні гроші. Більше ніж за хату. Жили дуже скромно, та тоді всі так жили.

На переселенні працював весь автопарк і колгосп був на переселенні. Багато допомагали. В новому селі наділяли по 25 соток на садибу, з них 18 — орної. На старому місці було набагато більше».

Спогади Каплюхої Ганни Василівни, 1923 р. н., жительки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Записані в листопаді 2010 р.

«Я народилася в с. Гуцівка... наше село було захищене з одного боку густим лісом, а з іншого — болотистою заплавою р. Тясмин, що поросла чагарниками. Тож поселення стали називати Гуцівкою — поселення в гущавині, в чагарниках, схованка в лісі.

Село Гуцівку переселяли в останню чергу, вже майже закінчилася пересилка прибережних сіл і пустили воду, тому що довго стояло

питання чи потрібно переселяти гуцівчан. До кінця не було досліджене, як наповнятимуть море, до якого рівня дійде вода, тому, на всякий випадок, як виникнуть непередбачувані обставини (потоп, несправність), було вирішено виселити і Гуцівку. Місце нового проживання дозволяли вибирати самим, в Черкаській чи Кіровоградській областях, нового села для переселенців не передбачалося.

Всім переселенцям не хотілося кидати свої домівки, тому що вони там народилися, вирости, бігали босими ногами. Але був такий закон, що треба виселити всі прибережні села по ліву і праву сторону Дніпра і створити штучне «море». Тому селяни з цим змирилися і почали готуватися до цієї визначної події. Влада стала заспокоювати селян, наприклад, казали, що на переселення будуть давати гроші, будівельні матеріали, автомашини. Дійсно так і було. Селили на степу, спочатку отримали гроші — певна сума кожному, колгосп давав транспорт, у ліс їздили отримувати дерево.

Дуже сумно було дивитися, як селяни прощалися із своїми рідними місцями. Хату готували як людину готують до похорону, в останню путь — білували хату знадвору та зсередини, двір прибирали і готували так, щоб він залишився в найкращому стані. Хоча вони розуміли, що все одно трактором розгорнуть їх дворище і нічого не залишать.

Всіх, хто жив ближче до заплави р. Тясмин, також переселяли на випадок підтоплення. Їм не виплачували компенсацію, тому що це була остання черга переселення — це жителі таких сіл, як Стецівка, Галаганівка, Зам'ятниця, Новоселиця, Суботів. Після цього русло р. Тясмин було вирівняно і побудовано шлюзи, для регулювання води в дощові і посушливі роки.

Хоч як не хотілося переселятися, а виходу не було. Переселення придніпровських сіл йшло дуже активно. Кожна сім'я звозила матеріал і готувалася до будівництва. Всі допомагали один одному, а на толоку сходилося багато людей — «і мале і старе»,

по 40–70 чоловік. В колгоспі на толоку виписували продукти харчування, в кожному дворі була корова, а значить і молоко, сир, сметана і так готували обід. Якщо багато людей зійдеться на толоку, то встигали за день побудувати хату і сарай. Існувала взаємодопомога».

Спогади Гненної Ганни Степанівни, 1938 р. н., жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області.

Записані в лютому 2010 р.

«Я жила в старому с. Тіньки, а називалося село так, бо знаходилося в балці, а поряд гора висока і дерева, село завжди в тіні було. Наше село було дуже гарне, багате, в центрі знаходилася школа, сільська рада. В клубі електрики не було, світили лампами. В суботу танці до упаду, а в неділю кіно крутили. Взагалі молодь гуляла кутками (Бессарабівка, Кутти та ін.). Виходимо, співаємо, хоч і працювали важко. Жили тоді дуже скромно. Я була одна в батьків, то мені купили плюшеву шубку. Але я її так і не носила. Зі мною ніхто не хотів дружити, дівчата тікали, бо ні в кого такої не було.

В 50-х роках Тіньківський колгосп імені Сталіна був одним з найбільших в області, колгосп-мільйонер, була велика свиноферма, тваринницька ферма, тракторний стан. Весело було, люди роботящі були. Зараз так не роблять.

Ще після війни почали говорити про пересилку, затоплення, але ніхто тоді не вірив. Як можна було затопити стільки земель, а люду скільки! В травні 1958 р. в мене було весілля, то хати вже були повалені і вже частина села була затоплена водою. В кого хати були на підвищеннях, той ще жив. Більше грошей платили за дореволюційні хати. А батько мій тільки в 1948 році построїв нову хату, тому дали компенсації мало. Можна було розібрати хату і побудувати нову. Ми були заможні, тому самі не розбирали. Продали все під будівельні матеріали і купили хату.

Будинки на низу були глиняні, криті очеретом чи околотом. Діл мазали глиною з кізьяком, трусили осокою, соломною. Тоді вже такі хазяйки були, що на кожне свято вимазували хату, прибирали рушниками, ряднами. Коноплі садили, полотно пряли і шили вручну одяг. Корова була в кожному дворі, бо як немає корови в дворі, то вже не хазяйка. Стара баба і та корову тримала. А коли вийшли на степ, змушені були віддавати скот в колгосп, бо не було де пасти, голий степ і землі багато не давали. Дерев не має, пасти немає де.

Важко було переселятися, тому що пережили війну, голод, трішки розбагатіли, відбудувалися, а тут все довелося знову руйнувати. Дехто тільки хату побудував і в 1956 р. отримав повідомлення про переселення. Дуже важко робили».

Спогади **Романенка Миколи Миколайовича**, 1946 р. н.,
жителя м. Чигирин Чигиринського району Черкаської
області. Записані в жовтні 2010 р.

«Я народився у старому с. Тіньки після війни, а в 1953 р. пішов до школи, в мене були одні полотняні штани і сорочка, тому що після війни жилося важко. Одяг виготовляли із конопель, їх сіяли кожен сам собі. Коноплі вимочували, тіпали, робили нитки і ткали, інколи фарбували у бузині. Були в мене ще й парусинові туфлі — підошва резинова, а верх із тканини. Тільки спробуй їх замазати, то батько зразу наб'є, тому знімав і йшов босий у школу, а там вже одягав. Книги у школі не давали, батькам доводилося їх купувати.

В 1954 р. була прийнята постанова про будівництво ГЕС і створена комісія, яка описала всі будівлі у селах: Тіньки, Тарасівка, Шабельники, Бужин — це була одна Тіньківська сільська рада. Всі ці села переселили в одне — Тіньки. В 1957 р. кожна сім'я отримала певну суму грошей — компенсацію. За нашу хату виплатили 25 тис. рублів. Були виділені ділянки на степу і розміщували по

кварталах: квартал бужинян, шабельничан, і почалося будівництво. Були такі ентузіасти, що швидко будувалися.

Велика заслуга у будівництві нового с. Тіньки Луки Петровича Скринька — голови колгоспу, бо не давав будувати хати без фундаментів. Хто будувався без фундаментів, заставляли валяти і заново будувати з фундаментом.

Хати робили литі — до фундаменту робили опалубку, сипали соломі і заливали рідкою глиною і по периметру ходили люди і так топтали до верху. Раніше саман ще не робили. За один день робили стіни. Сьогодні ніде не побачиш такого ентузіазму, як тоді. Люди цілісінкй день робили в колгоспі, ввечері грузили глину і будувалися. Був складений графік і ходили робити по черзі один до одного. Держава виділяла всім придніпровським селам автотранспорт (Чигиринська автоколона), ліс, шифер, вікна, двері — все отримали від держави. Перекрити кришу коштувало 700 крб. Працювали разом, самогонку варили, а як без могоричу. Вже після затоплення вимило на берег бутель горілки, ото була знахідка.

Багато суперечок чи правильно зробили? Я вважаю, що правильно, бо треба було робити індустріалізацію країни. Якщо одна доярка в день доїла 15 корів — три рази в день, 180 раз потягати дійки і носилками виносити гній і тачками навозити зерно. У новому с. Тіньки в 1961 р. загорілася лампочка Ілліча. А то була лампа гасова — восьмий номер. При таких умовах вчили уроки, жінки вишивали. В школи, на ферми прийшло світло, село було електрифіковано.

Що стосовно земель? Я, як агроном кажу, що вони не мали ніякої цінності. Не має за чим жалкувати: ліс, пісок. Тарасівка — піщана, Бужин — кращі землі, Шабельники — кращі землі і піщані. В нове село були завезені саджанці дерев (груші, яблуні, абрикоси, липа, тополя та інші) і кожному роздавали по садибах безкоштовно. Як тільки виїхали на степ, то стояли два вітраки і водокачка,

а потім, в 1960-х рр., провели водопостачання по всьому селі, до кожного двору.

Чого шкода, так це природи. На «низу» була гарна природа: болота, річечки (щуки, карасі, лини). Острова були на Дніпрі, тому з Красносілля, Розсошенців, Трушівцеь приганяли худобу. Вона перебувала там із весни до зими, а доярки на човнах плавали доїти. Сіна заготовляли багато. Ліси соснові. Кучугури піску, а до Дніпра кращі землі. На Чигиринщині існував порт Бужин, він має дуже давню історію. В 50-х роках ХХ ст. порт використовували для перевезення зерна. По Дніпру ходили двоповерхові пароплави, аж до Дніпропетровська чигиринці возили картоплю на продаж. В Бужині був великий заготівельний пункт, а після переселення «Заготзерно» побудували неподалік сучасного порту Адамівка. Назву порту дали через те, що його збудували на землях затопленого с. Адамівка, поблизу с. Тіньки. Одночасно стали будувати і лінії, які йшли аж до берега Дніпра. Після затоплення, приблизно третя частина Чигиринського району опинилася під водою».

Спогади **Мангілей Раїси Григорівни**, 1938 р. н., жительки села Суботів Чигиринського району Черкаської області.

Записані в липні 2011 р.

«Народилася в старому селі Рацеве в 1938 році. Через двадцять років (в 1958–1959 рр.) сім'ю було виселено на степ. Дуже довго мама ходила на толоки — відробляти за допомогу при будівництві хати.

Старе с. Рацеве було розкидане на 3–4 км, тому що будували хати і жили там, де кращі землі. Через село проходило болото, велике, довге, а за селом було ще одне. Вулиць в селі не було, жили кутками по одну і другу сторону болота. Назви кутків: Григорівка, Лукки, Шабашівка, Бірківка (багато жило родин Бірків) та інші. Центр села був невеликий — магазин, школа і кілька хат.

Землі не скрізь були родючі, переважно піщані. В селі були великі присадибні ділянки, по 70 соток. Переважно сіяли жито, рідше пшеницю. Ґрунт піщаний і нічого більше не росло. Садили ще картоплю, городину. Тік робили перед кожною хатою, щоб молотити жито. Якщо копати вглиб землю, то йде жорства, чорна і тверда земля, така спресована, що як копаєш, аж іскри летять. Тому фруктове дерево не росло. Із сусідніх сіл привозили вишні, абрикоси, сливи, груші.

В селі був ще великий ставок та ліс. До села з кручі йшли через узвози, а саме село знаходилося в низині. Колодязі були не глибокі, води підходили близько. Дніпро від села проходив далеко.

Майже в кожному дворі була корова. Пастри було де, ганяли також в череду. Школа в с. Рацеве була 7-річна, центральне приміщення знаходилося в центрі, а були ще й початкові класи по кутках. Дітей було не багато. В школу ходить потрібно було далеко (до 3 км). Влітку і взимку ходили навпростець — через болото, тому, що пересихало. Весною потрібно було далеко обходити.

Перша вулиця нового с. Рацеве — будинки самих вдів, для них перших почали будувати будівлі на кошти держави. Люди болісно сприймали переселення, а коли вже значна кількість споруд була зведена, то й раділи, землі кращі, рівні.

Навпроти старого с. Рацеве, за болотом, знаходилося с. Вітове — його також було виселено на «гору». Коли в інших селах переселенців об'єднували з різних сіл, то у с. Вітове будувалися самі вітівчани.

В с. Бужин був невеликий порт, ходили катера, баржі. Пасажирських перевезень менше, в основному возили зерно, будівельні матеріали — камінь, цемент та інше.

Кладовище знаходилося на «горі», багато могил перенесли, а багато і залишилося. На перенесення братських могил кошти виділяла держава. І зараз всі жителі в поминальні дні ходять до брат-

ської могили, залишають милостиню. До наших днів в Черепичному Яру знаходять людські рештки, там Дніпро має кладовище».

Спогади **Сашко Ольги Яківни**, 1950 р. н., жительки села
Топилівка Чигиринського району Черкаської області.
Записані в вересні 2012 р.

«Я народилася в старому с. Топилівка, а мати моя з старого с. Мудрівка. В 1958–1959 рр. я навчалася в першому класі в старій школі, на низу, її тоді ще не перенесли. Школа розміщувалася в колишній попівській садибі. Священика було виселено в 30-х рр. на Донбас. Пам'ятаю, як до нас у клас прийшли кореспонденти і стали питати дітей, що ми знаємо про переселення і будівництво нових сіл. Ми раділи, що буде нова школа, світло, а не «керосинка», рівне село. Старі люди плакали. Хоча переселка всіх сіл почалася в 1957 р., але нове с. Топилівка почали будувати тільки з 1959 р. Вода вже прибувала, але до села ще не доходила. В 1959–1960 рр. дуже швидко проводили переселення, але багато залишилося нерозібране. Велику частину кладовища не перенесли, гроби виглядали, коли розмило. Всі спішили хати будувати. Були «наддніпряни», а стали степовики.

Село Сагунівка відійшло до Черкаського району і Чигиринський район втратив землі. Тому, в 1954 р., як ділили землі на степу, для переселенців з Топилівки і Мудрівки не відвели землі. Частину жителів в приказному порядку переселили на Кубань, Далекий Схід і в Кіровоградську область. Приїжджало в село начальство і казало, як не послухаєте, то поїдете до білих ведмедів, на північ. Був мудрівського походження прокурор в Чигирині, приїхав в село і каже, йдіть вище, в Київ. І ті, що залишилися, стали їхати в Київ і добилися, щоб відвели землі під нове село для топильчан. Тому переселення почалося тільки в 1959 р. і були значні відставання. Спочатку люди дуже лаялися, що нове село назвали Топилівка, а назва Мудрів-

ка не збереглася. Ми що, якісь утопленики чи що? Навіть діти сварилися через це. Зараз всі вже про це і забули, люди вже ті вимерли.

Хто не хотів переселятися, насильно вивозили, за руки за ноги, хату розвалили і все.

Природа на низу була дуже гарна, луки, трави, птиця, риба, вода. А зараз проблема із водою. Із самої примхливої і вибагливої Франції приїздили купувати молоко, екологічно чисте. Корів випасали на лікарських травах (валеріана, шавлія, лепеха, айр, меліса, різак). Тому і молоко було корисним. В селі багато дерев росло: дуби, осокори, явори, за віком як дуб М. Залізняка²⁸. Між Топилівкою і Сагунівкою були плантації конвалії».

Спогади **Чигирик Ганни Панасівни**, 1941 р. н., жительки села Топилівка Чигиринського району Черкаської області.

Записані в жовтні 2007 р.

«Народилася в с. Мудрівка, що зараз на дні моря. В селі була р. Боровичка — від Боровиці до Сагунівки, поряд невелике болото, там ловили рибу, ятері ставили.

В часи переселення за хати давали гроші, але не всім. Багато не хотіло виселятися і майже затоплювали вже село, а хати не всі забрали. Ми також не встигли розібрати хату, зняли тільки кришу, тому що довго не давали гроші із компенсації. Зняли, щоб швидше дали гроші, а самі спали під відкритим небом. Інколи приїжджали купці і викупляли будівельний матеріал.

Всі «одноосібники» не хотіли переселятися і жили до останнього. Наш дід був комуністом, першим віддав все майно в колгосп і першим переселявся. Велика частина жителів переселилася в Боровицю і Медведівку.

Багато людей тонуло через ями, колодязі і поGREба, не закопані залишилися. Кладовище хто встиг той і переніс, а те все залишилося».

²⁸ На х. Буда Половецька Чигиринського району росте тисячолітній дуб, що зветься «Дуб Залізняка». Таку назву дерево отримало від прізвища одного з організаторів повстання XVIII ст., відомого як «Коліїщина», Максима Залізняка.

Спогади **Стеблівської Ганни Іванівни**, 1942 р. н., жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області.

Записані в березні 2008 р.

«Я переселенка з с. Ялинці, Полтавської області, зараз їх немає. Нові Ялинці за 7 км від Кременчука. Всім нам сказали їхати в Херсонську область. Тоді дадуть ліс, будівель матеріали безплатно, інакше переселятися за свої гроші. Ми все продали і переселилися в Чигирин. На краю Чигирини були ферми, землю поділили на квартали. Ями силосні закидали і на них будувалися.

Кожен повинен був «на низу» розібрати хату і весь годний матеріал перевезти. Держава платила гроші, враховували рік побудови хати. До 1959 р. треба було переїхати. Були такі люди, що не хотіли переселятися, бувало таке, що трактором насильно ламали хату. Вирубували ліс — дуб, клен, а сосновий затопило. Лісоруби працювали чужі.

Місцевість була дуже гарна, риби ловили багато, як малі були, то рибу ловили руками. Весною, коли розливався Дніпро і річки, все заливало водою, печі падають, кури плавають. В школу плавали на човнах. У червні вода сходила і все дуже швидко росло, гарно родило. В кожному дворі було по 2 корови, за літо по 5–6 раз пасли скот. Пастри було де. Колгосп багатий був, корови, вівці, свині, коні, воли.

Переносили кладовище, а скотомогильники ні, так залишили. Вода йшла поступово. Старі люди не хотіли переселятися. У кожного були садиби гарні, по 50–70 соток. Хто не ледачий, той працював, корови, бички, бджоли. Якби повернутися туди зараз, то всі були б «куркулями». Зараз такої природи ніде не побачиш».

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ

2014–2015 рр. відзначилися т. зв. «круглими датами» стосовно однієї з ГЕС на Дніпрі — Кременчуцької. Так, у 1954 році, тобто 60 років тому, розпочалися підготовчі роботи до її спорудження. Далекого вже 1954 року також збудовані перші будинки «Нового міста», названого згодом селищем Хрущов, нині це м. Світловодськ. З 1955 року розпочалося примусове відселення жителів середнього Придніпров'я, житла яких потрапляли до зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. У 1959 році здійснили перекриття Дніпра. Того ж року Кременчуцька ГЕС дала перший струм. Це сталося 55 років тому.

Загалом, урочистих дат вистачає, але святкувати, фактично, немає чого.

Так, збудована понад півстоліття тому Кременчуцька ГЕС нічим не вирізняється з-поміж інших електростанцій на Дніпрі: така ж невиразна й сіра, як і Каховська, Дніпродзержинська чи Київська. І тільки спеціаліст, при дуже ретельному огляді, здатний розрізнити їх між собою. Остеронь цих електростанцій своїм промовистим силуетом стоїть хіба що ДніпроГЕС. Можливо тому, що в її проектуванні брали участь американські спеціалісти.

Т. зв. «Нове місто», споруджене біля Кременчуцької ГЕС і розрекламоване комуністичною пропагандою як місто «майбутнього», з часом перетворилося в типове радянське з усіма його вадами й недоліками, що буквально отруюють життя його мешканцям. Не виразне і не яскраве воно й зовні, адже забудоване загалом примітивними кількох поверховими будинками та типовими адміністративними спорудами чомусь з обов'язковими колонами та двоскатними дахами, вкритими шифером.

У далекій від нас Бразилії 1956 року, а це майже одночасно з побудовою «Нового міста» на Дніпрі, заклали перші квартали но-

вої столиці південноамериканської країни. В 1960 році місто, назване Бразилія, офіційно проголосили столицею. Нині воно занесене до списку світової спадщини ЮНЕСКО. Чим збагатило світову культуру місто в Південній Америці? Відповідаємо: не столичним статусом, а своєю, перш за все, неймовірно унікальною архітектурою та винятковим плануванням, що випередили час на сотні років уперед.

«Нове місто» теж заклали, як і Бразилія, практично на порожньому місці, якщо не враховувати, звісно, того факту, що для цього довелося повністю знищити село Табурище. Призначення нових міст, зрозуміло, суттєво різнилося, тобто, скажімо, й так: вони перебували в різних «вагових категоріях»: одне відразу проектували як столицю чималої держави, інше — як «передове», як втілення мрії про місто «світлого комуністичного майбутнього», де «щасливо» житимуть будівники отого «майбутнього». З «їхнім» містом зрозуміло — там геніальні проекти і досконале їх втілення. А «наше»? Для забудови його вулиць використали спрощені, а то й примітивні архітектурні задуми. Якщо до них додати ще й постійний брак у роботі будівельників, чимало з яких взагалі не володіли належною кваліфікацією, та повсякденну скруту з будівельними матеріалами, то нині ми маємо типове місто періоду «соціалістичного реалізму», ще й збудоване в період боротьби з «надмірностями».

У 1959 році остаточно перекрили Дніпро і вода розпочала наповнювати чашу Кременчуцького водосховища. Тоді ця подія сприймалася як величезне «свято на Дніпрі», і потрапити на перекриття могутньої річки, що вже саме по собі було видовищем, зміг не кожен бажаючий навіть з числа будівельників ГЕС — це право ще потрібно було заслужити ударною працею. Нині, через майже 55 років від тієї «урочистої» події, учасники упокорення Дніпра в його середній течії повинні сприйматися як свідки екологічного злочину, де замовниками виступили керівники того-

часної держави, а безпосередніми виконавцями — будівельники Кременчуцької ГЕС. У чому злочин? Шкода, завдана побудовою ГЕС та гігантського водосховища на рівнинній річці, набагато перевищує вигоду отриману нібито від «дешевої» електроенергії. Прикро, що усвідомлення цього прийшло занадто пізно. Усвідомили, однак, не всі.

Нині повністю зник і пафос від т. зв. «рукотворних морів». Саме так називали водосховища на Дніпрі. Таке визначення стосувалося також і Кременчуцького — найбільшого за площею серед собі подібних. Жодна інша країна світу, хіба що окрім Єгипту, і то за підказкою та допомогою СРСР, не вдалася до такого руйнування природи, історії та прадавнього узвичаєного способу життя своїх громадян — мешканців долини великої рівнинної річки. Нині до таких «морів» все частіше вживають визначення «гниле».

Примушуючи жителів наддніпрянських сіл переселитися на землі, які чомусь тисячоліттями не обживалися, а тільки використовувалися, радянська держава вдалася до випробуваних «ефективних» методів: обману, шантажу, погроз, насильства, невиконаних обіцянок, заманливих посул. Добре, що хоч масових репресій вже не відбувалося. За такого тиску десятки тисяч переселенців опинилися на нових місцях. Дехто з них радів з цього, однак більшість залишали обжиті місця з великим сумом і сльозами.

Зовсім немає нічого дивного в тому, що «Нове село», яке ще називали «зразкове», збудоване для переселенців декількох затоплених сіл Новогеоргіївського району Кіровоградської обл., нині це с. Подорожнє, таким не могло бути ні за визначенням, ні за суттю, адже проектувалося радянськими архітекторами та будувалося радянськими будівельниками. Село, що мало такий гарний вигляд на кресленнях та схемах, насправді таким не стало. Закономірно, що багато жителів «старих» сіл, які мало знищити море, нізащо не хотіли до «зразкового» села переселятися. І не переселилися!

Чималий досвід забудови комфортних невеликих поселень людство на середину XX ст. вже виробило. Тож варто було його запозичити, і біля Дніпра дійсно постало б зразкове селище з віллами та котеджами, прибудинковими газонами, асфальтованими дорогами й тротуарами, централізованою каналізацією тощо. Але то в інших світах, на інших материках, за іншого державного устрою й політичного ладу, як правило, демократичного. У нас була своя «рідна» радянська, тобто тоталітарна держава, тож нічого нового й, тим більш, взірцевого не могло в тому «новому» селі чи місті бути. Отож колишні «взірцеві» або «показові» будинки, нашвидкуруч споруджені державною будівельною організацією, в які дехто все-таки вимушено вселився, скоро обросли хаотично й абияк зведеними курниками, дровітьнями, хлівами, сажами тощо. По селянських «газонах» греблися кури, вищипували траву до коріння гуси. І то не забава жителів сіл, а гостра необхідність, адже робота в колгоспі не забезпечувала достатку. Тож тяжко працювали ще й вдома.

Хтось з читачів, напевне, зробить докір авторам з приводу того, що країна, взявшись за будівництво чергової ГЕС, нещодавно пережила війну, тож деякі порівняння нібито є некоректними. Дійсно, війну пережили. Але її також зазнали й інші країни Європи, серед яких були й переможені. То чому рівень життя переможених та його якість не йде в ніяке порівняння з життям переможців? І тоді, та будемо справедливими, і нині. Чому «Нове місто» та «Нове село» є лише пародією на дійсно нове й модерне? Чому на поталу електричній енергії, важливість якої ніхто не заперечує, віддали не тільки Дніпро, а й інші практично всі великі ріки тогочасної країни? Відповідь очевидна: СРСР залишався тоталітарною державою, тож все дійсно нове й оригінальне, що виходило за межі розуміння не надто освічених керманичів країни, що суперечило їхнім загальним примітивним уподобанням, окрім, звичайно, нових зразків

зброї, знищувалося в зародку, як, проте, і його носії. Це головна причина всіх бід і негараздів, і не тільки під час будівництва великих промислових чи громадських об'єктів, але і всіх сторін життя тоталітарного суспільства.

А щодо електричної енергії, то лєвова її частка, зокрема і та, що вироблена на Кременчуцькій ГЕС, спрямовувалася на виробництво озброєння, яким буквально жахали увесь світ. Ним намагалися утвердити на якомога більшій частині Землі вплив СРСР з усіма його вадами й недоліками, маскуючи це в привабливу обгортку «комуністичного щастя на всій планеті», «боротьбою за мир у всьому світі», «рівноправністю» та іншими демагогічними вивертами.

Тож Кременчуцькій ГЕС, загалом, відводилася роль такого собі ще одного стратегічного об'єкта у глобальній і небезпечній грі кремлівських політиканів. Практично всі будівельники Кременчуцької ГЕС, не усвідомлюючи того, були звичайнісінькими гвинтиками усіх небезпечних забав вождів, які чомусь повірили у власну здатність панувати якщо не в усьому світі, то на значній його частині, яка мала б бути значно більшою ніж ота одна шоста суші. Не дивно, що багато учасників будівництва ГЕС наївно вірили, задурені державною (комуністичною) пропагандою, що з побудовою ще однієї електростанції шлях до вимріяного комунізму скоротиться на відстань витягнутої руки. А варто лише запрацювати ще кільком гідротурбінам, мартенам чи домнам, як життя докорінно зміниться. У цих щирих очікуваннях промайнула найкраща пора в їхньому житті — молодість, за нею настала неминуча жорстока старість. А комунізму, попри фантастичну кількість виробленої електроенергії, виплавленого металу, видобутого вугілля, все не було!

У серпні 2014 року автори цієї книги разом відвідали м. Світловодськ, який в своїй історії мав офіційні назви — Хрущов, Крем-

гес, а неофіційну — «Нове місто». У світовій практиці це напевне єдиний випадок, коли впродовж дуже короткого періоду, що тривав менше 10 років, місто тричі перейменовували! Для одного з нас воно є рідним, адже там збігли дитинство та шкільна юність, і там живуть вже досить поважного віку батьки — їхні молоді літа промайнули саме на будівництві Кременчуцької ГЕС, а для іншого — лише цікавим та пізнавальним урбаністичним об'єктом.

Будь-якого захоплення місто не викликало, а побачене спричинило тільки неймовірні подивування: зруйноване асфальтоване покриття багатьох вулиць, непривабливі й непоказні фасади чималої кількості будинків, остови закинутих промислових споруд, товста кірка синьо-зелених водоростей на бетонній стіні Табурищанського мису та у водосховищі, перетворений на розважальний заклад річковий порт, занедбаний, бо в бур'янах, пам'ятник воїнам, які загинули за звільнення м. Новогеоргіївська, здичавілі дерева й кущі практично повсюди, де довелося того дня побувати, незрозумілого походження глиняні вирви поруч з багатоквартирними будинками. Навдивовижу скромним, малим і затісним, адже складався з кількох фактично прохідних невеликих кімнаток, виявився будинок, у якому проживав М.Д. Карпов — один з будівельників Кременчуцької ГЕС, удостоєний за свій трудовий подвиг не тільки звання Героя Соціалістичної праці, але й права володіти власним «котеджем», у якому нині міститься міський краєзнавчий музей.

Розуміємо, що таким місто стало не відразу, що в нього, як і в його жителів, були й кращі часи.

Єдине, що вразило, то не так дійсна велич «рукотворного моря», обриси якого справді губилися далеко за обрієм, а його береги та чимала прибережна смуга води, вкриті всуціль синьо-зеленими водоростями. «Море» справді велике, проте ні корабля, ні баржі на ньому того погожого літнього дня ми не побачили.

Спроба уявити, що он там, за кілька сотень метрів від берега колись було чимале село Табурище, а неподалік, за мисом, навіть ціле місто Новогеоргіївськ, нині, як відомо, затоплені, не вдалася.

Творячи цю книгу, ми намагалися поетапно описати хід побудови Кременчуцького гідровузла, не надто вдаючись при цьому в технічні деталі, та відтворити складний процес відселення жителів з затоплюваних територій. Чималою кількістю ілюстрацій старалися відобразити багато процесів, що відбувалися на спорудженні власне ГЕС, на будівництві «Нового міста» та «Нового села», на переселенні жителів. Тож книга ділиться на дві частини: перша присвячена будівництву ГЕС, друга — переселенню жителів з чаші водосховища. В обох частинах є спогади будівельників та переселенців. Одні сповнені пафосу звершення, інші — горя й жалю за втраченим.

Для написання книги ми використали переважно документи Державного архіву Кіровоградської області. Також велику й безкорисливу допомогу в творенні книги, ми отримали від науковців Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (Черкаська обл.), від Світловодського міського краєзнавчого музею, від музею історії с. Захарівка (Кіровоградська обл.). Чимало цікавих матеріалів, використаних у книзі, почерпнули з Центрального державного архіву кінофотофонодокументів імені Г.С. Пшеничного. Всі вони, поєднані одним задумом, дозволили створити нашу книгу.

В оповіді про будівництво Кременчуцького гідровузла за кількістю використаних документів домінує Кіровоградщина, хоча чимало матеріалів присвячені Полтавській та Черкаській областям. Від цього книга, на нашу думку, не є вузькорегіональною за своїм значенням, а, навпаки, має загальнодержавне звучання та вагу.

ГЕС на Дніпрі споруджувалися фактично конвеєрним способом: ще не закінчили будівництво Каховської, як розпочали Кременчуцьку. Її не довершили, як взялися за Дніпродзержин-

ську. Після неї будували Київську, потім — Канівську. Основний тягар всіх новобудов ліг майже виключно на бюджет Української РСР. Допомога союзного уряду звичайно була, але досить скромна. Так само майже всі будівельні матеріали, обладнання, устаткування постачали підприємства України. Частка внеску інших республік була незначною. Серед будівельників Кременчуцької ГЕС домінували вихідці з Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей. Присутність уродженців з інших країв кількістю аж ніяк не відзначалася. Проектувалися ГЕС теж в Україні. Все це є свідченням неймовірного потенціалу та можливостей українського народу, однак ними він розпоряджався не завжди раціонально і часто не на свою користь.

Віriamo, що таких апокаліптичних за своєю суттю споруд, чим є всі ГЕС та водосховища на Дніпрі, в Україні більше не буде. І не тому, що забракне проєктантів і конструкторів, будівельників і механізмів, фінансів чи місця для забудови, а тому що живемо в іншій країні, для громадян якої слово «демократія» вже не є порожнім чи банальним.

Отож, враховуючи негативний досвід від спорудження ГЕС на рівнинній річці, про що розповідає і ця книга, переконані, що солідарні жителі України не допустять чергового знущання над країною, експериментів над природою і, власне, над собою.

Олег Бабенко
Іван Петренко

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Частина I

...Плюс електрифікація

Електрифікацію краю. Початок

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф.П-2. — Оп.5. — Спр.234. — Арк. 2, 2 зв.
2. ДАКО. Ф.П-2. — Оп.5. — Спр.248. — Арк. 218.
3. ДАКО. — Ф.Р-242. — Оп.3. — Спр.5. — Арк.96.

Чому саме «Кременчуцька» ГЕС, або Плани-плани

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 2.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 11.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 15.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 19.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 23.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 24–26.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 31.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 44–47.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 83.

Початок будівництва

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 134.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 2, 3, 7.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 134.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 148.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 5.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 1, 5.
7. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 5.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 8.
10. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 12.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8, 35.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1–5.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 12, 14, 34, 44, 51.

14. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 57.
15. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 65.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 19.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 72.
18. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 116.
19. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 123.
20. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4с. — Спр. 35. — Арк. 65.
21. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 19–21.
22. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.

Створення перемичок

1. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 48.
2. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 48.
3. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 51.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп.1. — Спр.26. — Арк. 61.
5. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.
6. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 53.

Земляні гребля гідровузла та дамби водосховища

1. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 68.
2. ДАКО. Ф.Р-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 47, 48.
3. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 34.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 78, 80.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп.1. — Спр. 62. — Арк. 18.
6. Енергетическое строительство. №23, 1961, стр. 86–89.
7. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.

Скельні роботи

1. Енергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 56.
2. Енергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 58.
3. Енергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 59.
4. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.

Бетонні роботи

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 63.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 1, 2.
3. Энергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 31.
4. Энергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 37.
5. Энергетическое строительство. 1961 г. №23, стр. 104, 105.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 3,4.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 47.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 39а. — Арк. 2, 58.

1957 рік — визначальний, 1958 — переломний

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 104.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 108.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 134.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 150.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 26, 27.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 33–35.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 26, 40, 41.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 142.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 162.
10. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 129–133.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 43.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 152.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 10, 11, 12, 18.
14. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 71.
15. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 67.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 56.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 19.
18. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 14, 30.

Трудові ресурси, або Хто будував Кременчуцьку ГЕС

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–5.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 71.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 94.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 95.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 123.

7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 181.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 142.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 80.
10. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 94.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 95.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 169.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.
14. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 43.
15. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 25 зв.
16. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 3.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 5.
18. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 169.
19. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 38.
20. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 169.
21. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 40. — Арк. 7, 24.
22. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 10.
23. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 42. — Арк. 57, 58.
24. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 169.
25. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 58.
26. ДАКО. Ф.Р-3020. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 13.
27. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 17.
28. ДАКО. Ф.Р-3026. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 45.
29. ДАКО. Ф.Р-6437. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 27.
30. ДАКО. Ф.Р-6437. — Оп. 4. — Спр. 44а. — Арк. 20.
31. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 43а. — Арк. 9.
32. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 51. — Арк. 14.
33. ДАКО. Ф.Р-6437. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 23.
34. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.
35. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 554. — Арк. 29.

Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС

1. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.

Частина II.

«Атлантида» на Дніпрі

Діяльність оціночних комісій

1. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 1.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 16.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 20.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 5.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 21.
6. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 1, 2.
7. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 12.
8. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1.
9. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1–9.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 9 зв.
11. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 17.
12. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 23.
13. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 132.
14. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1–44.
15. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 13.
16. Дослідження Н.І.Чигирик: Архівний відділ Чигиринської РДА. — Ф. 4192. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 84–86.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92г. — Арк. 1.
18. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92в. — Арк. 1.
19. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92в. — Арк. 2–4.

Переселення з зони затоплення: початок

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61б. — Арк. 1, 2.
2. Фонди краєзнавчого музею с. Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл.
3. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 3.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 51. — Арк. 14.
6. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 16. — Арк. 8.
7. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 5.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61д. — Арк. 1, 2.
9. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 2. — Арк. 9.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 16. — Арк. 8.

11. Історія с. Ленінське. Колектив авторів Сенько М.Н., Завалко С.М., Лут П.П., Сенько В.Я. Інтернет-ресурс: *samovica.at.ua*.
12. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
13. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 2. — Арк. 16.
14. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 2. — Арк. 11.
15. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
16. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 7.
17. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 9.
18. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 17.
19. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 28, 29.
20. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 3.
21. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
22. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 11.
23. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.

Руйнування усталених громад

1. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 29.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1. — Арк. 46.
3. ДАКО. Ф.Р-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 15.
4. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 30.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 13.
6. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 12.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1д. — Спр. 61б. — Арк. 3, 99.
8. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 17.
9. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 17.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 18, 20.
11. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 3. — Арк. 20 зв.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 15.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 39–43.
14. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 44–46.
15. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 15–17.

17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 4, 25.
18. uman.info.
19. prostir.museum>Укр>post/11197.

«Кредити» переселенцям та житло для пільгових категорій громадян

1. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 4д. — Арк. 12.
2. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 21.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 277–280.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 16. — Арк. 2.
5. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 196.
6. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 150.
7. ДАКО. Ф.Р-437. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 1, 2, 2 зв.
8. ДАКО. Ф.Р-437. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 12.
9. ДАКО. Ф.Р-437. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 5.
10. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92г. — Арк. 3.

«Виселити примусово!»

1. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 1-3.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 4.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 11.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 29–30.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 40.
6. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 42–45.
7. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 47.
8. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 49.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 21. — Арк. 53.
11. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 22. — Арк. 1.
12. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 22. — Арк. 4.
13. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 25.
14. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.
15. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 31.
16. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 28.
17. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 24.
18. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 30. — Арк. 16.
19. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 32. — Арк. 8.
20. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 7.

«Нове місто»

1. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 12.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 45.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 14.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 43. — Арк. 1, 2.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 43. — Арк. 3.
6. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 60, 66, 67, 77.
7. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 4.
8. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 32.
9. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 29, 33, 36.
10. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 534. — Арк. 1.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 9.
12. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 21.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 61.
14. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 68.
15. ДАКО. Ф.Р-4538. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 37.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 53. — Арк. 11.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 53. — Арк. 13.
18. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 534. — Арк. 1.
19. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 19.
20. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 25.
21. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 3. — Спр. 49. — Арк. 13–16.

«Нове село»

1. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 8.
2. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 80.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 1д. — Арк. 3.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 2.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 42.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 5, 6.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 89.
8. ДАКО. Ф.П-437. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 5.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 4, 5.
10. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 21.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 29.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 82б. — Арк. 64.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 82б. — Арк. 233.

14. Фонди Світловодського краєзнавчого музею,
Кіровоградська обл.

Доля меморативних місць та санітарна очистка території

1. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 9. — Арк. 3.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 67.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 68.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 18. — Арк. 4,5.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 51. — Арк. 3.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 60.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1д. — Спр. 83. — Арк. 8.
8. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 59. — Арк. 1–3.
9. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 54.
10. ДАКО. Ф.Р-5466. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 23 зв.
11. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 19. — Спр. 7д. — Арк. 6.
12. ДАКО. Ф.Р-3024. — Оп. 1д. — Спр. 9. — Арк. 3.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 61а. — Арк. 47.
14. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 60.
15. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1д. — Спр. 83. — Арк. 8.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 52.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92а. — Арк. 59.

Чи збережена пам'ять про затоплене?

1. В. Полтавець. Археологія Кременчуцького «моря». Пам'ятки України, 2003 р., № 4, стр. 42.
2. В. Полтавець. Археологія Кременчуцького «моря». Пам'ятки України, 2003 р., №4, стр. 44–50.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 1. — Спр. 92в. — Арк. 9.

Рукотворні екологічні катаклізми

1. Энергетическое строительство. № 23. 1961. Стр. 61, 62.
2. «Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в межах Черкаської області методами ДЗЗ». С.А. Загородня та ін. «Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского, серия «География», т. 23, 2010 г. № 2, с. 1.
3. «Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в межах Черкаської області методами ДЗЗ».

- С.А. Загородня та ін. «Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского, серия «География», т. 23, 2010 г. №2, 3.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 87.
  5. ДАКО. Ф.Р-6713. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 99.
  6. Н.В.Чигирик. «З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР». НІКЗ «Чигирин», рукопис.

Спогади переселенців

1. Польові розвідки науковців НІКЗ «Чигирин» Наталії Чигирик, Любові Шмиголь.

У книзі, окрім документів Державного архіву Кіровоградської області, використані також дослідження науковців НІКЗ «Чигирин» (Черкаська обл.) Василя Полтавця, Наталії Чигирик, Любові Шмиголь; матеріали з фондів Світловодського міського краєзнавчого музею (директори, в різний час, Віктор Сергеев, Андрій Бутко; матеріали з фондів музею історії с. Захарівка (Світловодський район Кіровоградська обл.) — директор Любов Шкірай; фото з колекції О. Мануйлова (м. Кропивницький); фотографії родини О. Бабенка (м. Світловодськ), Т. Трегуб та В. Присяжнюка (сел. Олександрівка). Велика їм вдячність за щирю й безкорисливу допомогу в створенні цієї книги.

Особлива вдячність колективу ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, передусім, колишньому директору цієї установи Н.О. Топішко, директору архіву В.Г. Берковському, працівникам архіву Т.М. Ржондсковській та О.В. Тихенку.

Наукове видання

Бабенко Олег Олександрович
Петренко Іван Данилович

НОВЕ НАШЕ МОРЕ...

Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла

Головний редактор *Т.С. Самиляк*
Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Верстка *В.М. Яценко*
Коректор *Т.В. Костюк*
Обкладинка *Ю.В. Тарасова*

Підп. до друку 01.12.2016. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 30,9
Замовлення № 916. Наклад 500 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05,
моб. тел.: (050) 457-24-24 — приймальня,
(068) 3700-470 — роздрібний продаж,
(068) 3700-477 — гуртовий продаж
E-mail: design@imex.kr.ua